

Михайло Цимбалюк
Богдана Шандра

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА
ХАРАКТЕРИСТИКА
ЗЛОЧИННОСТІ:
СОЦІОКУЛЬТУРНІ РЕАЛІЇ**

Монографія

УДК 340.12
ББК 67.00
Ц 61

Рекомендовано до друку Вченою радою
Ужгородського національного університету
(протокол № 14 від 13 грудня 2016 р.)

Рецензенти:

- Бліхар В.С.** – доктор філософських наук, професор
Львівський державний університет
внутрішніх справ
- Бисага Ю.М.** – доктор юридичних наук, професор
Ужгородський національний університет

Цимбалюк М.М., Шандра Б.Б.

- Ц 61** Філософсько-правова характеристика злочинності :
соціокультурні реалії : Монографія / М. М. Цимбалюк,
Б. Б. Шандра. – Львів : Ліга-прес, 2016. – 254 с.

ISBN 978-617-397-132-3

Монографію присвячено дослідженню філософсько-
правової характеристики феномену злочинності у
соціокультурних реаліях регресивного її впливу на
формування громадянського суспільства та держави
соціально-демократичної орієнтації в Україні.

Видано в авторській редакції.

ISBN 978-617-397-132-3

УДК 340.12
ББК 67.00

- © Цимбалюк М.М., Шандра Б.Б., 2016
- © Ужгородський національний
університету, 2016
- © Ліга-прес, 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБІРУНТУВАННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ВИМІРУ ЗЛОЧИННОСТІ ЯК ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У ЗЛОЧИННУ ДІЯЛЬНІСТЬ	7
1.1. Мультианалітичний підхід до вивчення явища злочинності	7
1.2. Вплив свідомості на правову чи протиправну спрямованість діяльності особистості	28
1.3. Каузальні концепції злочину: онтологічний, гносеологічний та аксіологічний виміри	49
РОЗДІЛ 2. МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ НАСЛІДКИ РОЗВИТКУ ЗЛОЧИННОСТІ	77
2.1. Глобальний і національний масштаби злочинності	78
2.2. Філософсько-правовий вимір криміналізації свідомості та засади її декриміналізації	101
2.3. Соціокультурний вимір злочинності	127
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРАВОПОРУШЕНЬ ЯК СУТНІСНОГО ВИРАЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ	157
3.1. Соціальний детермінізм і діалектична єдність об'єкта та суб'єкта злочину	158
3.2. Іманентність регресивного впливу злочинності на суспільство	178
3.3. Праксеологія подолання злочинності	209
ПІСЛЯМОВА	233
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ І РЕКОМЕНДАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ	241

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Учення про свідомість упродовж тривалого часу пов'язували з метафізичним знанням, і чимало цінних ідей, які були фундаментальні щодо вчення про свідомість, науковці знаходили ще у вченні Аристотеля, Ляйбніца, Декарта, Канта та ін. Цей період тривав до середини XIX ст., але внаслідок розвитку природознавства, антропології, емпіричних методів дослідження вчення про свідомість відокремили від метафізики. Проте із XX ст. у дослідженнях Фрейда та Юнга знову виявляють зближення цих учень. Завдяки психоаналізу відкрилися нові аспекти в механізмі апріорного фундаменту людського сприйняття і, хоч його увага була зосереджена на несвідомому, його представники наголошували на тісному зв'язку між підсвідомістю, свідомістю та надсвідомістю, де ці три прошарки утворюють нерозривне ціле. Слушно із цього приводу зауважив В. А. Бачинін, що несвідоме формується як фундамент для ментальних, ціннісних і нормативних структур – парафеноменів та архетипів.

Злочинна діяльність – суперечлива щодо розвитку суспільства загалом, оскільки суспільство постійно динамічно розвивається, відповідно відбувається переоцінка поведінки людини, особливо щодо того, чи визнавати її вчинки злочинними. Існує кореляція між зміною відносин у суспільстві та розумінням поняття злочинності в конкретний історичний момент розвитку соціуму. Це поняття, узалежнюючись від конкретного етапу розвитку суспільства, завжди має відповідати інтересам і потребам суспільства саме на цьому етапі розвитку. Отож, з одного боку, поняття злочинності, яке залежить від соціально-економічних відносин на певному етапі розвитку суспільства, є історично непостійним, а з іншого – визнання певних способів поведінки злочином є динамічним процесом, який полягає у зіставленні поведінки індивіда з нормами дозволеності чи недозволеності відповідно до норм типу суспільства, наявного в момент оцінювання.

Суспільні відносини тісно пов'язані із суспільним устроєм. Поведінка кожної людини як частини суспільства стосується й інших членів цього суспільства. Причому цей зв'язок може бути і прямим, і непрямим. Скажімо, у випадку, коли одна людина вбиває іншу, простежується прямий стосунок вчиненої дії до іншої людини. Якщо ж особа чинить дію щодо того чи іншого предмета (викрадає чи знищує), який є важливим для певної групи людей, то ця дія буде непрямомою (наприклад, публічне спалювання прапора якоїсь держави – пряма дія в цьому випадку стосується безпосередньо прапора, а непряма – громадян країни, прапор якої знищують). Отже, головне завдання суспільного устрою полягає в тому, щоб стримувати дії, заборонені в цьому устрої, та сприяти здійсненню суспільно корисних дій.

Проблему злочину та злочинності, свідомості та правосвідомості досліджувало багато вітчизняних і зарубіжних учених: Д. С. Азаров, А. Д. Антонов, О. М. Бандурка, В. А. Бачинін, В. В. Бедь, В. В. Бібіхін, В. С. Бігун, В. С. Бліхар, А. М. Бойко, В. М. Вовк, Т. З. Гарасимів, Л. М. Герасіна, Ю. М. Дмитрієнко, Ю. Ю. Калиновський, М. І. Козюбра, М. Й. Коржанський, О. А. Лукашева, С. І. Максимов, О. А. Мартиненко, М. Я. Соколов, П. О. Сорокін, М. М. Тищенко, М. М. Цимбалюк, Ф. Е. Шереги, О. Н. Ярмиш та ін. Водночас за період існування України як суверенної держави предметом самостійних наукових досліджень у вітчизняній юридичній науці були лише окремі кримінально-правові, зокрема адміністративно-правові та соціально-психологічні, питання поширення злочинності та її впливу на діяльність людини.

У зв'язку із цим актуалізується завдання комплексного наукового дослідження, спрямованого насамперед на філософсько-правовий аналіз злочинності як імплементації суспільної свідомості у злочинну діяльність.

РОЗДІЛ 1

ТЕРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ВИМІРУ ЗЛОЧИННОСТІ ЯК ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У ЗЛОЧИННУ ДІЯЛЬНІСТЬ

1.1. Мультианалітичний підхід до вивчення явища злочинності

Оскільки досліджувана тема постає на стику багатьох наук та перебуває у сфері їхнього зацікавлення, то для її розкриття потрібно звернутись до тих джерел, які найбільш повно розкривають досліджуваний об'єкт – кожна зі свого боку. Для якісного вивчення явища злочинності ми використовували багатовекторний підхід, внаслідок чого ми отримали вичерпну і достовірну інформацію щодо стану досліджуваного об'єкта.

Вивчення явища злочинності пов'язане із глибоким розумінням онтологічної суті правосвідомості. Так, у монографії «Онтологія правосвідомості: теорія та реальність» досліджується механізм формування, динаміку функціонування правосвідомості, розглядається її зміст, структуру. Особлива цінність зазначеної праці полягає в її інтеграційному та комплексному підході: автор робить спробу побудувати теорію правосвідомості, що містить у собі антропологічні, соціальні, онтологічно-правові та ціннісно-комунікативні складові¹.

Кажучи про правосвідомість, не можна оминати дослідження І. А. Ільїна, своєрідну відповідь на ситуацію, яка склалася, коли позитивне право зазнавало кризи, дедалі більше втрачаючи зв'язок із природнім правом². Внаслідок

¹ Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність : [монографія] / М. М. Цимбалюк. – К. : Атіка, 2008. – С. 6–9.

² Ильин И. А. О правосознании / И. А. Ильин // Русская философия права : антология – СПб. : Алетея, 1999. – С. 426–431 ; Ильин И. А. О сущности правосознания : [монография] / И. А. Ильин. – М. : Рарогъ, 1993. – 235 с. ; Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Общее учение о праве и государстве. – М. : Хранитель, 2006. – С. 180–510.

цього знаходимо у студії науковця, що, з одного боку, позитивне право перестали вдосконалювати, піддавати критиці і відкидати, а з іншого – воно поступово втрачає зв'язок із тією метафізичною силою, яка оберігає та живить його.

На думку вченого, можливими стануть лише два шляхи: або відновлення та очищення правосвідомості, або цілковитий крах права та державності. Автор, здійснюючи історичний екскурс, зазначає приклад Римської імперії, яка також переживала кризи правосвідомості, що тоді розпочалися від руйнування релігійних та моральних принципів і перекинулися на сімейне життя та правосвідомість. Внаслідок того, що правосвідомість втратила своє релігійне морально-духовне коріння, вона була не в змозі забезпечувати потім підтримку культури та державності Римської імперії – ось чому та стала беззахисною від народів, що прийшли з півночі.

Лише християнство зуміло реанімувати світову правосвідомість, знову приєднуючи її до тієї метафізичної реальності, яка є її основою та джерелом, залучаючи принципи гідності, братерської любові, самозречення та скромності. Проте, протягом сторіч, внаслідок процесу секуляризації, людина знову втрачала зв'язок із глибиною своєї суті, дедалі більше концентрується на природознавстві та техніці. Ця криза стосується і відчуття правосвідомості, до якої автор зараховує не тільки свідомість, а й волю, почуття, уяву, думку, сферу безсвідомого духовного досвіду.

Важливим у вивченні злочинності є питання кваліфікації злочинів. Воно досить складне у правозастосуванні, але дуже важливе. Доказом цього є той факт, коли з плином часу причина зміни більшості вироків полягає саме у неправильній кваліфікації злочинів. Теорія кваліфікації злочинів почала розвиватись відносно недавно:

першим її автором був О. А. Герцензон, який у праці «Кваліфікація преступлений»³ під їхньою кваліфікацією розумів встановлення відповідності певного поступування ознакам складу злочину, що зафіксований у кримінальному законі. Натомість М. Й. Коржанський у навчальному посібнику⁴ вказав на недолік такого підходу: визначення кваліфікації злочинів, зазначеної О. А. Герцензоном, не вказує на конкретну, єдину кримінально-правову норму, яка має бути застосована щодо конкретного випадку поступування. Адже кримінальна відповідальність за конкретне правопорушення передбачена низкою кримінально-правових норм. Проблема полягає у застосуванні лише чіткої норми щодо конкретного злочинного діяння.

Саме тому М. Й. Коржанський подав, на нашу думку, більш чітке визначення кваліфікації злочину, яке полягає у тому, щоб «дати йому кримінально-правову оцінку і застосувати до нього ту кримінально-правову норму, яка найбільш повно описує його ознаки»⁵. У навчальному посібнику цього автора є важливою з огляду на те, що він спробував, з одного боку, поєднати теорію та практику, котра стосується кваліфікації злочинів, а з іншого – застосував нові правила щодо неї.

Без знання психологічної складової особистості неможливо правильно зрозуміти мотиви її правових чи протиправових дій. Заслугу С. Л. Рубінтшейна у розумінні психічного у людини важко переоцінити. У праці «Основи

³ Герцензон А. А. Кваліфікація преступлений / А. А. Герцензон. – М. ; Горюриздат, 1947. – 96 с.

⁴ Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів: навчальний посібник / М. Й. Коржанський. – К. Атіка, 2007. – 592 с.

⁵ Там само. – С. 15.

общей психологии»⁶ йому вдалося дослідити усю багатомірність та багатовекторність людської особистості. У контексті вивчення проблеми впливу свідомості на правову чи протиправову визначеність діяльності індивідуума для нас важливим є його вчення про свідомість, особливо його принцип єдності свідомості та діяльності. Характеризуючи психічні явища, він визначив деякі ознаки психічного. Так, сприйняття, почуття, думки, а також бажання, наміри – усе це належить суб'єкту, який їх відчуває. На основі цього дійшов висновку щодо першої особливості усього психічного – належність усіх тих явищ, котрі вивчає психологія і які належать індивідууму, що переживає їх. Другою ознакою є його ставлення до незалежного від психічного – об'єкта.

С. Л. Рубінштейн узагальнив: будь-який психічний акт є водночас і відображенням дійсності, і частиною також реально існуючої дійсності – у цю ж мить і в тому ж місці – водночас має місце і реальне буття, і його відображення, або має місце єдність реального та ідеального⁷. Також науковцем було розроблено вчення про подвійну форму існування психічного. Причому одна з них є первинною, а друга – вторинною. Об'єктивна, первинна форма існування реалізується у житті та діяльності. Друга є суб'єктивною, вторинною формою, репрезентованою самосвідомістю, інтроспекцією, рефлексією, відображенням психічного в самому собі. Ця форма з'явилася пізніше у часі, внаслідок суспільно-історичного розвитку. Тому сприйняття, почуття, уявлення не є тим, що людина вперше усвідомлює: вони є лише знаряддям, за допомогою яких людина вивчає, усвідомлює щось, що є за межею її психічного, пізнає об'єкт.

⁶ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2011. – 713 с.

⁷ Там само. – С. 10–11.

Поглиблюють наші знання про психологічний підхід до вивчення проблеми злочинності праці В. Ф. Пирожкова⁸ та В. В. Бедя⁹. Водночас вартою уваги є фундаментальна книжка з психологічно-соціологічним підходом до вивчення проблеми злочинності професора психології К. Бартола «Психологія кримінальної поведінки»¹⁰. Протягом останніх 25 років вона є найпопулярнішою серед студентів та викладачів американських вузів, що вивчають за курсами «Психологія злочинності та злочинної поведінки», «кримінологія». Використовуючи когнітивно-поведінковий, «інтераакціоністичний» підхід, автор вивчає особистість злочинця, знаходить причини злочинної поведінки, не оминаючи проблем діагностики та запобігання злочинам. Основна думка К. Бартола полягає у тому, що вивчаючи психологію злочинця потрібно завжди підходити комплексно, враховуючи велику кількість причин та умов, які прямо чи опосередковано впливають на його поступування: важливим є особиста історія – від індивідуальних психосоматичних особливостей до впливу сім'ї, ровесників та загальної культури його середовища існування взагалі. Емоційні, пізнавальні та поведінкові аспекти злочинної діяльності вивчені не тільки з позиції злочинця, а й жертви. Цінність книжки полягає у тому, що в ній поєднанні як вивчення загальнотеоретичних питань злочинності, так і опис окремих груп злочинів. Також є гармонійне поєднання у поясненні феномена злочинності: як біопсихологічних факторів, так і явища соціального

⁸ Пирожков В. Ф. Криминальная психология / В. Ф. Пирожков. – М. : Ось-89, 2007. – 704 с.

⁹ Бедь В. В. Юридична психологія / В. В. Бедь. – К. : МАУП, 2004. – 433 с.

¹⁰ Бартол Курт. Психология криминального поведения / Курт Бартол. – М. : Олма-Пресс, 2004. – 352 с.

навчання та когнітивних його аспектів. Автор дійшов висновку: більшість злочинів здійснюють люди, які належать до однієї з двох груп: 1) підліткова злочинна група (головною причиною порушення закону у ній є тиск групи та суспільства); 2) група невинуватих злочинців (які більшу частину свого життя проводять у злочинній діяльності)¹¹. І якщо на першу групу ще можна якось впливати та змінювати її членів, то у другій групі майже неможливо змінити її учасників, за винятком тих випадків, коли проводять зміни у ранньому віці.

Ще однією важливою стороною вивчення поведінки людини є дослідження її поступування у натовпі. В її поведінці у цьому випадку простежуємо специфічні особливості, а інколи значну відмінність від того, які поступки чинить людина, коли залишається наодинці з собою. Це стосується як морально добрих, чи нейтральних поступків, так і морально злих, злочинних актів. Тему групової злочинності досліджував Сціпіон Сігеле у монографії «Злочинний натовп» . На початку книжки він зазначає реальні факти із виправдовувальних вироків судом присяжних щодо досить важких злочинів, показуючи цим контраст між важкістю злочину та феноменом групового прийняття рішення присяжними. Він переконує: якби кожний присяжний окремо виносив вирок, то він у жодному випадку не був би виправданим. У своєму дослідженні він спирається на принцип С. Спенсера про те, що характер агрегату визначається характером його складових частин. Проте, протягом вивчення поведінки натовпу він дійшов висновку: у натовпі його структурні одиниці з'єднані слабкими зв'язками, утворюючи такий агрегат, де перестав

¹¹ Бартол Курт. Психологія кримінального поведіння / Курт Бартол. – М. : Олма-Пресс, 2004. – С. 25–31.

діяти принцип суми, а ціле залежить від суми його складових і починають переважити спеціальні закони колективної психології.

Цінність книжки Сціпіона Сігеле полягає у тому, що він спробував дослідити межі відповідальності члена натовпу за дії цілого натовпу. Для цього він опирався на пояснення організації натовпу, де рупійною силою є наслідування шляхом навіювання: коли член натовпу стає свідком певного психологічного стану сусіда у натовпі, це, у своєю чергу, пробуджує й у нього ті ж почуття, свідком яких він стає. Причому тут варто зауважити про два моменти: по-перше, натовп більш схильний до зла, ніж до добра; і друге, емоційна інтенсивність натовпу безпосередньо пропорційна його чисельності. Оскільки навіювання впливає переважно на тих, хто вже є певною мірою готовий здійснити злочин, то можна узагальнити щодо індивідуальної відповідальності кожного із членів натовпу за дії, які він чинить у його складі.

Біологічно-психологічний підхід до вивчення проблеми злочину присутній і у Чезаре Ломброзо, який виявив певні аномалії в черепі злочинця, характерні для нижчих хребетних. Це нашттовхнуло його на ідею про вроджених злочинців. Проте, не виявивши безпосередньої кореляції між вродженими даними та належністю до злочинців, його учень Енріко Феррі був вимушений зарахувати до вроджених злочинців Ч. Ломброзо ще інші типи – політичні, ненавмисні, невинуваті та ін. У 1913 р. С. Горинч, щоб доказати чи заперечити теорію Ч. Ломброзо, порівняв анатомічні дані злочинців із даними 1959 студентів та 118 осіб, які були представлені вчителями та військовими. Систематичних відмінностей у анатомічній будові цих двох груп не виявив.

Позбавлена доказу, теорія Ломброзо на деякий час завмерла, проте постійно відроджувалась в тих чи інших

формах, змінюючи акценти і отримуючи нові інтерпретації. «Пружину», яка запускає злочин, шукали вже у конституційній будові людини, у психологічних особливостях, расовій приналежності, фізіологічній своєрідності обміну речовин і навіть у певних хромосомних аномаліях. Так, П. Джекобс, опираючись на емпіричні дані, опубліковані в журналі «Природа», зазначив про те, що 3,5 % розумово недорозвинутих ув'язнених індивідуумів чоловічої статі, які мали риси характеру, притаманні злочинцям (наприклад, насилля та ін.), мали також зайву Y-хромосому. Справа в тому, що залежно від комбінації X-хромосоми та Y-хромосоми – залежить стать людини: XX – у жінок, а XY – у чоловіків. Наявність комбінації XYY є доказом додаткової хромосоми чоловічості – Y, внаслідок чого доходять висновку: комбінація XYY надає його носію ще більше чоловічих рис (а саме: агресивності та сексуальності), ніж у звичайних людей, і відповідно, маючи більше агресивності, людина більше схильна до скоєння злочинів. Проте, Т. Поуледж спростував цю гіпотезу, аргументуючи своє твердження наступними емпіричними даними: 1) рівень тестостерону є однаковим як і в носіїв XY, так і в XYY; 2) сполучення XYY випадає лише один раз на тисячу народжень, цей відсоток малий та майже постійний, а спираючись на це, неможливо пояснити постійне значне коливання злочинності; 3) за наявності зайвої хромосоми Y не є присутніми специфічні вияви психіки та не спостерігають якусь особливу поведінку, яка відрізнялася б від поведінки людей з нормальною комбінацією хромосом¹².

¹² Кримінологічна віктимологія : навчальний посібник / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – С. 34–35.

З. Фрейд¹³ найкраще, на нашу думку, простежив зв'язок злочинності з особливостями функціонування психіки людини. За його вченням, психіка людини не є представлена однорідною, односпрямованою структурою. Людина є ареною боротьби глибоко вкорінених антисоціальних інстинктів (агресивності, статевого потягу та ін.) з моральними принципами індивідуума. Коли свідомість не в змозі запанувати над цими інстинктами, вони вириваються з-під влади стримуючої свідомості і стають причиною скоєння злочину. Причина нездатності керувати несвідомістю полягає, з одного боку, у значній її силі та хитрості – внаслідок багатовікового її існування порівняно з більш молодю свідомістю та, з іншого боку, пов'язана з недоліками виховання свідомого в людині внаслідок різних причин.

Для розуміння відношення «правопорушник – соціум» важливою є публікація Пітіріма Сорокіна «Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали»¹⁴. Оскільки поведінка людей є результатом реалізації психічних переживань, моральних установок та переконань, то вивчення поведінки людини завжди стосується і моральних принципів. Заслугою автора є те, що він не тільки описує злочинно-каральні форми поведінки, а й значну частину публікації присвячує послужливо-нагородній формі, яка за ступенем розповсюдженості в суспільстві є такою ж важливою, як і злочинно-каральна, хоча й найменше дослідженою. Спочатку П. О. Сорокін розглядає ці форми

¹³ Фрейд Зигмунд. Психология бессознательного / З. Фрейд. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.

¹⁴ Сорокин П. А. Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / П. А. Сорокин; вступ. ст., сост. и примеч. В. В. Сапова. – СПб. : Изд-во РХГИ, 1999. – 448 с.

поведінки тільки щодо індивідуума, ігноруючи факт залежності його світогляду та поведінки від соціуму. Це робить навмисно, базуючи на певному методологічному принципі, який полягає у тому, що під час аналізу складного явища для кращого його вивчення, – спочатку вивчають його найпростіші елементи, щоб потім, склавши їх разом, побачити справжній стан досліджуваного явища. Отож дослідивши ці дві головні форми поведінки самі по собі, автор згодом переходить до дослідження їхніх функцій та соціальної ролі у суспільстві, крок за кроком відкриваючи щоразу нові грані досліджуваної теми та виявляючи нові цікаві деталі. Ним були сформульовані навіть спеціальні теореми мотиваційного впливу нагород та покарань на поведінку людини. Наприклад, при одних і тих же умовах, одна і та ж нагорода чи одне і те ж покарання мають тим сильніший вплив на поступування особистості, чим ближчий момент їхнього здійснення у часовому просторі. Іншими словами, навіть об'єктивно більше покарання чи нагорода, віддалені в часі, в суб'єктивному просторі сприйняття індивідуума, матиме менше значення і менший вплив, ніж об'єктивно менша нагорода чи покарання, перебуваючи, проте, в часовому континуумі ближче до теперішнього моменту. Інша подібна теорема, сформульована автором, показує взаємозв'язок між нагородою та злочином, з одного боку, та впевненості в їхній невідворотності, з іншого. Зв'язок між ними є безпосередньо пропорційним: чим більша впевненість у невідворотності покарання чи нагороди за вчинений поступок, тим більший вони мають вплив при усіх однакових умовах на одну і ту ж людину¹⁵.

¹⁵ Сорокин П. А. Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / П. А. Сорокин; вступ. ст., сост. и примеч. В. В. Сапова. – СПб.: Изд-во РХГИ, 1999. – С. 174–175.

Серед наукових розвідок, студій, де є спроби комплексно вивчити досліджуваний об'єкт, вирізняємо важливість ідей, поглядів Майкла Готтфредсона та Тревіс Герші¹⁶. У своїй роботі вчені спробували, по-перше, дослідити різні концепції злочинності, які існували раніше, а по-друге, стали авторами власної оригінальної теорії про злочинність. Історію науки про злочинність вони описали з XVII ст., висвітлили розуміння злочину представниками класичного напрямку кримінології, трактували злочин як наслідок бажання щодо отримання задоволення, з одного боку, та уникнення страждань, з іншого. Крім цього, акцентували, що злочин є лише одним із складників девіантних вчинків. Для більш чіткого сприйняття класичної теорії про злочин, як приклад вони наводять вчення Бенґама про чотири санкції, відповідно, які накладає на індивіда сама природа речей – фізичні санкції, політична система – політичні, моральні приписи – моральні та релігійне вчення – релігійні санкції. Вони виокремлюють два етапи щодо розуміння поступку: спочатку індивід керуючись лише прагненням задоволення чи уникнення страждань робить поступок, який є лише спробою задовольнити одні з цих бажань. І вже на наступному етапі, внаслідок початку дії санкцій, поступок отримує оцінку від носія санкцій – чи то держави, моралі, релігії, чи то фізичного стану речей. Заслугою цих дослідників є їхнє вміння показати, що вчення про системи санкцій не в змозі пояснити причини та внутрішню структуру злочину: вони лише можуть «поставити на певну полицю»¹⁷ той чи інший поступок.

¹⁶ Готтфредсон Майкл. Загальна теорія злочину / Майкл Готтфредсон, Тревіс Герші. – Харків : Акта, 2000. – 323 с.

¹⁷ Там само. – С. 127–128.

Уже наступні теорії злочину – біологічний, психологічний, економічний та соціологічний позитивізм – не були досліджені ними так докладно, як класична теорія. Його висвітлення є досить епізодичним, з огляду на те, що соціологічний напрям у вченні про злочин нині є найбільш популярним. Зокрема, існують короткі замітки про гіпотезу Е. Саттерленда стосовно соціальної дезорганізації, вчення Е. Дюркгейма щодо наслідування та навчання злочинної поведінки, теорія аномії Р. Мертона. Також був вказаний головний недолік усіх розглянутих позитивізмів, який полягав у наданні занадто великого значення зовнішнім умовам оточення людини, і майже цілковитому нівелюванню такої онтологічно-фундаментальної для неї якості, як свобода волі, а звідси й – свобода вибору. Індивід у такому випадку є майже цілком детермінований: чи то біологічно-генетичними передумовами – у біологічному позитивізмі, чи, відповідно, психологічними – у психологічному, економічними – в економічному, та, зрештою, соціологічними – у соціологічному різновиді позитивізму.

Не знайшовши вичерпних відповідей у класичному та позитивістському підходах до розуміння природи злочинності, Майкл Готтфредсон та Гревіс Герші запропонували свою теорію пояснення щодо такої природи – вони бачили причину появи злочинності у недостатній саморегуляції. Люди, схильні до злочинних дій, мають слабкий контроль над своїми вчинками: бажання, які у них виникають, вони звикли задовольняти якнайшвидше. Такий спосіб поведінки призводить спочатку до делінквентної поведінки, а згодом – до скоєння злочину.

Причина слабого самоконтролю полягає у недостатньому вихованні та ранньому негативному досвіді підліткової соціалізації. Проблемні сім'ї, економічні негаразди, які змушують батьків усі сили зосереджувати на

здобутті засобів, і, як наслідок – недостатня увага до виховання дітей, разом із недоліками виховання у школі призводять до того, що у дитини виникає антипатія до навчального закладу, котра виявляється у порушенні дисципліни та уникнення від шкільних занять. У результаті, доросле оточення, а, отже, і сама дитина, починає ототожнювати її з правопорушником, і надалі дитина старатиметься вибратися із цього дискомфортного для неї середовища, переходячи в оточення, яке є менш вимогливим щодо її поведінки, і яке, у свою чергу, не збільшує, а зменшує її здатність контролювати свої поступки.

Окремо слід зазначити джерела, в яких описані певні види злочину. Автори таких праць роблять спроби розкрити закономірності певних конкретних типів правопорушень, водночас вони не оминають увагою і загальні аспекти злочинної діяльності. Наприклад, у монографії А. М. Бойко «Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки», незважаючи на те, що головним об'єктом досліджень є економічна злочинність, також присутнє висвітлення теоретичних засад її пізнання та філософсько-методологічні основи детермінації злочинності. Автор також класифікував різні підходи до розуміння злочинності: 1) соціально-статистичний підхід, що є найбільш популярним, його представниками є А. Алексєєв, Ю. Антонян, І. Даньшин, Н. Кузнецова та ін. Злочинність за цим підходом є соціально-негативним явищем, яке містить певну сукупність злочинів, здійснених на визначеній території протягом певного проміжку часу; 2) діяльнісно-психологічний підхід, представлений А. Закалюк, полягає у тому, що злочинність розуміють як один із видів соціальної активності, небезпечної та несприятливої для суспільства, її учасниками є певна, відносно стійка, кримінально активна частина суспільства; 3) соціологічний підхід, представлений

В. В. Ореховим: під злочинністю розуміють різновид соціально зумовленої поведінки, де цілі суб'єкту злочину визначають його асоціальними прагненнями і є спричинені загальними соціальними умовами; 4) девіантний підхід Я. Гілінського – злочинність у цій інтерпретації є однією із форм девіантності, визначеною кримінальним кодексом; 5) іманентний підхід, представлений Д. Шестаковим, – злочинність у цьому підході є природною властивістю суспільства та людини відтворювати небезпечні дії щодо навколишнього середовища; 6) безособистісний підхід, за О. Старковим, полягає в тому, що злочин трактують як безособистісне, загальносоціальне, кримінально-правове явище, причиною якого є антагонізми в середині суспільства; 7) особистісно-суб'єктивістський підхід, де має місце отождошення поняття злочинності із поняттям кримінальної субкультури¹⁸.

У контексті економічних злочинів А. М. Бойко також спробував простежити асоціальні процеси сучасності – олігархічний характер організації політичної влади, корупція, тіньова економіка. З огляду на те, що тією чи іншою мірою кожний злочинний поступок є детермінований, зазвичай, комплексом факторів, дослідження автором поняття детермінації залишається актуальним.

Приміром, він розрізняє темпоральну та просторово-структурну детермінації, функціональну залежність та ін. Для розуміння детермінації злочинності велике значення має причинно-наслідковий вид детермінації. Автор виокремлює специфічні ознаки причинно-наслідкового зв'язку, які відрізняють його від інших типів детермінації: 1) загальність – полягає у тому, що не існує у природі нічого

¹⁸ Бойко А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки / А. М. Бойко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 60–68.

такого, про що можна було б сказати, що воно не має причини свого виникнення; 2) невідворотність причинно-наслідкового зв'язку – це коли одне явище породжує інше, а не просто існує у часовому просторі одне перед іншим; 3) необхідність – причина, яка виникла у конкретних умовах, з необхідністю породжується наслідок, незалежно від просторової чи часової локалізації причинного зв'язку¹⁹.

З розвитком науково-технічного прогресу виникають різні нові вияви злочинних діянь. Одним з таких можна вважати злочини у сфері комп'ютерної інформації. Дослідження Д. С. Азарова²⁰ цілком присвячене цій темі. Автор розглядає проблему соціальної обумовленості існування норм про відповідальність за злочини у сфері комп'ютерної інформації, також подає кримінально-правову характеристику злочинів такої категорії, зазначає санкції, передбачені за їхнє скоєння. Можемо погодитися з твердженням Д. С. Азарова про те, що суб'єктом злочину не може бути юридична особа, оскільки це суперечить принципу персональної відповідальності за вчинення противоправних дій. Навіть більше, є види злочинів, які ні підприємство, ні організація, чи будь-який інший юридичний суб'єкт не можуть вчинити – наприклад, пограбування чи вбивства. Навіть коли злочин здійснюють юридичні особи, до кримінальної відповідальності повинні притягуватися конкретні фізичні люди, – чи то власники чи ті, які своєю діяльністю або бездіяльністю є особисто відповідальні за здійснення противоправних дій²¹.

¹⁹ Бойко А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки / А. М. Бойко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 71–73.

²⁰ Азаров Д. С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження) : [монографія] / Д. С. Азаров. – К. : Атіка, 2007. – 304 с.

²¹ Там само. – С. 39.

Проблеми осудності-неосудності, а ще більше – часткової осудності, досить докладно розглянуті автором. Він виділяє два критерії неосудності: 1) медичний або біологічний, для якого характерна певна психічна хвороба; 2) юридичний або психологічний, що складається з ознак – вольової (характеризується неможливістю керувати своєю поведінкою) та з інтелектуальної (її суть полягає у нездатності індивідуума бути свідомим своїх вчинків). Щодо обмеженої неосудності, то автор ставить питання про доцільність визначення у законодавстві такого поняття, аргументуючи це відсутністю відповідних психіатричних методик, за допомогою котрих можна діагностувати цей стан. Законодавче визначення такого поняття надало б експертам-психіатрам, зважаючи на факт відсутності спеціальних методик, занадто велику можливість вирішувати питання про неосудність. Проте, у практичному житті нерідко є випадки помилок у діагностиці психічних хвороб, методики визначення яких уже добре відпрацювали і витримані часом, наприклад, при діагностиці шизофренії неодноразово зустрічались неправильні діагнози як – в одну, так і в іншу сторону²².

Вартим уваги для дослідження проблеми злочинності є збірник статей, який присвячений злочинам на ґрунті ненависті²³. Термін цих злочинів з'явився із правничої лексики. Дослідники у Європі вже наприкінці 80-х рр. ХХ ст. почали використовувати його для виокремлення певної групи правопорушень, куди входили: насильницькі

²² Азаров Д. С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження) : [монографія] / Д. С. Азаров. – К. : Атіка, 2007. – С. 177–178.

²³ Злочини на ґрунті ненависті : новий кримінальний феномен світового суспільства / за заг. ред. Дж. Перліна, наук. ред. О. А. Мартиненко, Ю. Л. Белоусов. – Львів : Астролябія, 2011. – 524 с.

расистські дії, діяльність різних, і зокрема, правих екстремістських організацій, антисемітизм та ін. У ньому спробували вирішити проблеми нормативно-правового визначення такого різновиду злочинів, дослідити, наскільки вони є поширені та простежили кримінологічні аспекти їхнього здійснення у різноманітних країнах.

Варото відзначити популярну у світі антологію «Філософія права» під редакцією Джоела Фейенберга та Джулса Коулмена²⁴. Особливо важливим для вивчення проблеми злочинності є розділ – «Відповідальність та покарання», в якій використані приклади справжніх кримінальних процесів в США, розглянуті питання відповідальності та звільнення від них з тих чи інших причин. Досліджені також різні аспекти покарання, окремий розділ присвячений розгляду проблеми смертної кари.

Оскільки людина є істотою не тільки біологічно-психологічною чи соціальною, а й має також і духовний вимір, тому для вивчення феномена злочинності не обійтися без емпіричних здобутків дослідників, які вже простежували окреслені аспекти, проблеми.

Релігійно-духовний підхід проблеми злочинності зустрічаємо і в праці Е. С. Жигарьова та В. І. Петухова «Духовно-нравственный регрес в библейском изложении и его последствия (криминологический аспект)»²⁵. На думку авторів, схильність людини до злочину є результатом великої антропологічної катастрофи, яка призвела до страшних метафізичних наслідків. Перша людина – Адам – була досконалою, не знала хвороб і мала волю, спрямовану

²⁴ Філософія права /за ред. Джоела Фейенберга, Джулса Коулмена. – К. : Основи 2007. – 1254 с.

²⁵ Жигарев Е. С. Духовно-нравственный регресс в библейском изложении и его последствия (криминологический аспект) / Жигарев Е. С. ; В. И. Петухов. – М. : ОЛМА-ПРЕС, 2006. – 192 с.

лише до добра. Життя його було під покровом Бога та у гармонії із зовнішнім матеріальним світом, духовними законами Всесвіту та моральними настановами його онтологічної сутності. Проте, внаслідок непослуху Богові – Адам позбавив себе зв'язку з тією гармонізованою силою, завдяки якій він існував відповідно до своєї природи, будучи добрим і не знаючи хвороб, страждань.

Починаючи від цього переломного моменту в історії людства схильність до скоєння злочину, порив до деструкції входить у буття людини. Тому, як вважають автори, казати про моральний прогрес в історії людства – некоректно, може йтися у зазначеному випадку лише про регрес, адже ідеальний стан людини залишився у минулому, і з відходом від часової точки гріхопадіння – людина лише регресує у моральному відношенні. Прогрес, зазвичай, стосується лише сфери розвитку науки, техніки чи технологій, проте в антропологічній сфері, як мінімум, не можна говорити про поступ, навіть більше, науково-технічний прогрес, зрештою розвиток цивілізації, майже завжди супроводжували руйнуванням як середовища існування людства – первісної природи, так і найглибшої внутрішньої структури людини, зменшуючи рівень духовності та моральності, що веде і до фізичних хвороб, недосконалостей.

Зв'язок моральних цінностей та нахилів зі скоєнням злочинів очевидний – він є обернено пропорційним: чим більше людина прихильна до таких цінностей у своєму житті і керується у здійсненні поступків моральними нормами, тим меншою є ймовірність здійснення нею протиправних вчинків. Тому дуже важливою для розуміння досліджуваної теми є книжка Д. Гільдебранда «Етика»²⁶, де науковець спробував простежити причини, від яких залежить

²⁶ Гільдебранд Д. Етика / Д. Гільдебранд. [пер. с нем. А. И. Смирнова]. – СПб. : Алетейя, 2001. – 569 с.

моральність. Автор робить спробу довести факт існування безвідносних і трансцендентних критеріїв, які не залежатимуть ні від історичної епохи, ні від географічного розміщення, ні від релігії, і які уможливають визначити, чи поведінка є морально доброю, чи злою. Особливо цікавою є ідея автора про метафізичну вартість цінності, що є однією з категорій добра. Аналізуючи поняття добра, він доходить розуміння трьох різновидів добра: 1) суб'єктивне для людини; 2) об'єктивне добро для людини; 3) важливість сама в собі – це і є цінність²⁷.

Особлива заслуга Д. Гільдебранда в тому, що він спробував окреслити ознаки моральних цінностей, присутність чи відсутність яких у житті індивідуума найбільше і безпосередньо впливає на його правову чи протиправову визначеність діяльності. Д. Гільденбранд також писав про ідею відповіді на цінність, власне ця ідея була вагомим його внеском в етичне вчення взагалі і полягала у тому, що кожного разу, коли ми здійснюємо морально значущий вчинок, чинимо його як відповідь на цінність, що має моральне значення. Коли у нас є позитивна відповідь на таку цінність, тоді сама відповідь стає цінністю, коли ж відповідь є негативна – ми чинимо зло, яке полягає у руйнуванні буттєво важливої для нашого існування цінності.

Філософський підхід до розуміння злочину та злочинності також зустрічаємо у публікаціях В. А. Бачиніна²⁸. Коло питань, яких він торкається, є досить

²⁷ Гільдебранд Д. Етика / Д. Гільдебранд. [пер. с нем. А. И. Смирнова]. – СПб. : Алетейя, 2001. – С. 222.

²⁸ Бачинин В. А. Достоевский: метафизика преступления (художественная феноменология русского протомодерна) / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. – 412 с. ; Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с. ; Бачинин В. А. История

значним, водночас варто відзначити проникливість, глибину та багатовекторність думок автора. Наприклад, глибокі роздуми про проблеми злочинності він ілюструє прикладами внутрішнього світу персонажів Ф. М. Достоевського. Порушуючи проблему переоцінки кримінально-філософським розумом культурних цінностей для філософського виправдання своїх злодіянь, В. А. Бачинін слушно зауважує: пересічний злочинець не в змозі вибудувати альтернативу злочинної ієрархії цінностей, як здійснюють Раскольніков та Іван Карамазов – персонажі творів Достоевського, які наділені філософськими та високоінтелектуальними здібностями²⁹.

Дуже цінним, вичерпним та глибоким є розуміння автором суті філософського підходу до вивчення феномена злочину. У його дослідженнях знаходимо різні визначення злочинів – юридичне (під злочином розуміють діяння, стосовно якого в кримінальному кодексі існує безпосередня заборона щодо його здійснення), соціологічне (злочин виникає внаслідок нездатності соціальних суб'єктів знайти цивілізаційно прийнятну форму вирішення буттєвих протиріч)³⁰.

Автор дійшов логічного висновку про недосконалість самих аналітичних середників для розуміння суті злочину,

западной социологии : [учебник] / В. А. Бачинин, Ю. А. Сандулов. – СПб. : Лань, 2002. – 384 с. ; Бачинин В. А. Морально-правовая философия / В. А. Бачинин. – Харьков : Консум, 2000. – 206 с. ; Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2001. – 308 с. ; Бачинин В. А. Трансцендентная реальность / В. А. Бачинин // Теология, социология и антропология литературы (вокруг Достоевского). – К. : ДУХ І ЛІТЕРА (Серія «Теология»), 2012. – С. 43–97; Бачинин В. А. Философия права / В. А. Бачинин. – Харьков : Консум, 2002. – 368 с.

²⁹ Бачинин В. А. Морально-правовая философия / В. А. Бачинин. – Харьков : Консум, 2000. – С. 93.

³⁰ Там само. – С. 94.

він акцентує на нагальній потребі застосування глибокого філософського інтеграційного підходу. Оскільки предмет філософії злочину знаходить своє коріння не в емпіричному світі буттєвих феноменів – чи то психології злочинця, чи соціальних та економічних умовах його існування – а в онтологічній та метафізичній площинах буття. Внаслідок такого стану речей філософське дослідження злочину виходить за межі емпіричного світу, наприклад, психології чи соціології, і розвивається далі – до світу метафізичної реальності. де робить спробу, використовуючи поняття цієї реальності першопричин, побудувати певну метафізичну модель злочину, яка є вичерпною за обсягом, наближеною до реальності – внаслідок, з одного боку, інтеграційного об'єднання усього, що дають емпіричні дані, а з іншого – використовуючи категорії метафізичного характеру.

Оскільки у філософському підході у відношенні між ідеями часто використовують антиномію, наприклад, автор вказує на деякі антиномії, які містять тези та антитези, на перетині яких є істина. Приміром, епістемологічна антиномія звучить так: теза – «Сутність злочину не можна осягнути за допомогою середників наукового пізнання»; антитеза – «Сутність злочину можна осягнути за допомогою середників наукового пізнання»³¹.

Істина полягає у тому, що сутність злочину не може бути зрозумілою, коли використовують лише теоретичні дослідження без використання філософсько-метафізичних засобів. Цікавою є теза антропологічної антиномії: антропологічні властивості, що штовхають людину на здійснення злочину, не можуть бути викорінені, натомість знаходимо антитезу – антропологічні властивості, які штовхають людину на здійснення злочину, можуть бути

³¹ Бачинин В. А. Морально-правовая философия / В. А. Бачинин. – Харьков : Консум, 2000. – С. 57.

викорінені. Реальність, котру ця антиномія має на меті продемонструвати, полягає у тому, що людська природа є дуже глибокою, до кінця не усвідомленою та не пізнаною³².

Підсумовуючи вищезазначене, нагадаємо: багатогранність та неоднорідність об'єкта дослідження – злочинності вимагає від вченого комплексного підходу. Процес наукового спостереження не може бути простим, сконцентрованим лише на певній стороні проблеми, оскільки такий підхід не відобразить цілковитого стану досліджуваного об'єкта зі справжніми показниками. У першій складовій дослідження варто використовувати максимально реальні результати емпіричних здобутків попередників (стосується біологічно-психологічної та соціологічної складової), у другій складовій умова – завжди брати до уваги філософсько-духовно-метафізичну складову правосвідомості. Тому що перше без іншого буде – це ще одна емпірична наука, до того ж без глибокого онтологічного підґрунтя, а друге без першого подібне до гарної ідеї, яка існує в іншій метафізичній реальності і не має зв'язку з емпіричним світом, втрачає свою аксіологічну складову – життєдайну функцію оживляти, керувати і підтримувати світ феноменів, реальний світ, де існують реальні злочини.

³² Бачинин В. А. Морально-правовая философия / В. А. Бачинин. – Харьков : Консум, 2000. – С. 59–63.

1.2. Вплив свідомості на правову чи протиправну спрямованість діяльності особистості

Проблема впливу свідомості на правову чи протиправну спрямованість діяльності особистості є актуальною, а тому викликала інтерес у науковців. Приміром, Райнгольд Цишпеліус у своєму підручнику «Філософія права» висловив слушну думку: найважливішим фактом реальності, засадничим стосовно права та державного ладу, є сама людина. Таку ідею він розвиває, використовуючи думки Томаса Гоббса: будь-який предмет краще пізнається, завдяки вивченню того, що його складає, подібно до годинника, який рухається, коли не можна зрозуміти призначення кожної частини, якщо не розкласти його і не оглянути окремо матерію, вид, рух його частин³³. Так і щодо вивчення прав держави і обов'язків громадян, потрібно розглядати державу, немов би розчленовану на частини, необхідно зрозуміти, якою є людська природа і що робить її придатною чи непридатною для отримання статусу громадянина конкретної держави.

Поняття свідомості є одним з головних понять філософії та психології. У філософії під ним розуміється усвідомлене буття, відношення «Я» до «не Я», властивість високоорганізованої матерії, яка полягає у психічному відображенні дійсності, зрештою, суб'єктивний образ об'єктивної дійсності. У психології під цим поняттям розуміють психічну діяльність, яка забезпечує такі фактори, як: узагальнене та цілеспрямоване відображення зовнішнього світу; узгодження нової інформації з вже існуючим досвідом, виділенням індивідом себе із навколишнього середовища та

³³ Філософія права /за ред. Джоела Фейенберга, Джулса Коулмена. – К. : Основи 2007. – С. 55–56.

протиставлення себе як суб'єкта об'єкту, цілеспрямованою діяльністю, контролем та управлінням поведінкою. Оскільки об'єктом свідомості є не тільки зовнішній світ, а й сам суб'єкт, тому одним із важливих моментів свідомості є самосвідомість³⁴.

Традиційній ідеалістичній концепції свідомості, яка займала в психології головне становище протягом століть і полягала в тому, що психічне визначають винятково своєю приналежністю до суб'єкта, та увесь об'єктивний матеріальний світ, поданий нам опосередковано через феномени свідомості, С. Л. Рубінштейн протиставив свою концепцію, більш наближену до реального і справжнього стану існування свідомості. Згідно з його вченням, свідомість – це специфічна форма відображення об'єктивної дійсності, яка існує поза нею та незалежно від неї. І тут водночас відбувається і відображення об'єкта, і переживання суб'єкта, або, іншими словами, існує єдність переживання та знання. Свідомість не можна звести просто до абстрактної суб'єктивності, яка протистоїть всьому об'єктивному, свідомість – це «усвідомлене буття, єдність суб'єктивного та об'єктивного»³⁵.

На базі загальних філософських принципів В. В. Бедь виокремлює методологічні принципи, які допомагають дослідити феномен свідомості³⁶. Принцип детермінізму полягає в тому, що на формування свідомості окремої людини впливає буття, інакше кажучи, зовнішнє середовище, і зокрема, соціальне оточення формує потреби, ціннісні орієнтації, соціальні установки. Доречно зазначити

³⁴ Философская антропология. Человек многомерный: [учебное пособие] / под. ред. С. А. Лебедева. – М.: Юнити-Дана, 2010. – С. 43.

³⁵ Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологи / С. Л. Рубинштейн. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 20.

³⁶ Бедь В. В. Юридична психологія / В. В. Бедь. – К.: МАУП, 2004. – С. 26.

твердження В. В. Бібіхіна: створюючи світову імперію, Рим приніс у свої провінції римське право, будучи впевненим, що воно є оптимальним вселюдським правом³⁷. Проте, це було характерно не тільки для імперії римлян, а й присутнє й у багатьох спробах поширення своєї влади на весь світ – чи то було у готів в V ст., чи у норманів у IX–X ст. – у всіх випадках реальною силою була свідомість гідності, правдивості, повноти свого способу буття. Так, можемо спостерігати явище того, як соціальне середовище існування народу формує у кожного його члена почуття вищості свого способу існування.

Іншим важливим принципом є принцип єдності свідомості та діяльності. Він полягає у тому, що свідомість кожного індивіда «тут і тепер» – результат розвитку особистості протягом цілого її життя. Іншими словами, свідомість та діяльність тісно переплетені між собою. Рубінштейн С. Л., описуючи цей принцип, зауважує, що «основний позитивний зміст положення про єдність свідомості і діяльності полягає в утвердженні їхнього взаємозв'язку і взаємообумовленості, де діяльність людини обумовлює формування її свідомості, її психічних зв'язків, процесів і властивостей, які, здійснюючи регуляцію людської діяльності, є умовою їх адекватного виконання»³⁸.

Наступним є принцип особистісного підходу, який полягає у тому, що жодне з психічних явищ свідомості, виявлених у діяльності, а відповідно, і сама ця діяльність – дії і вчинки, не можуть бути зрозумілі правильно без урахування особистісної їхньої обумовленості. Як зазначає В. В. Бєдь, особистісний підхід не просто пов'язаний з іншими методологічними принципами психологічної науки, а й

³⁷ Бибихин В. В. Введение в философию права / В. В. Бибихин. – М. : ИФ РАН, 2005. – С. 34.

³⁸ Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 251.

увібрав у себе всі основні принципи психології: він орієнтує дослідника на цілісне вивчення особистості у поєднанні з головними факторами її розвитку – соціального середовища, діяльності особистості, її внутрішньої активності³⁹.

Свідомість є лише частиною людської психіки. З погляду обізнаності процесів, які відбуваються в психіці, В. В. Бедь, окрім свідомості, виокремлює такі рівні: несвідомість – це сукупність психічних процесів, актів і станів, які не усвідомлюються людиною. Прикладом несвідомості є агресивний порив. До несвідомості зараховує все те, усвідомлення чого потребує значних зусиль чи взагалі неможливе; підсвідомість – сукупність актуально неусвідомлених психічних процесів і станів людини. Відмінність несвідомого полягає в тому, що до підсвідомого зараховують ті психічні явища і процеси, про наявність яких людина або не підозрює в цей момент, або не знає про них протягом тривалого часу, або взагалі ніколи не знала; надсвідомість – це психічні явища, які здатна викликати в себе людина в результаті цілеспрямованого і довготривалого саморозвитку своєї психіки⁴⁰.

Ще Г. В. Лейбніц у статті «Нові дослідження людського розуму» використовував поняття «темна душа». Він виходив з того, що ні в психічному, ні у фізичному світах нема пустоти, і всі феномени, які виникають у свідомості, народжуються не у пустоті, а в глибинах «темної душі», де є безперервна міграція цих феноменів із тіні до світла, або із підсвідомості у світ свідомості. Філософ переконаний: у людській свідомості не може бути нічого такого, чого б не було раніше в межах «темної душі»⁴¹.

³⁹ Бедь В. В. Юридична психологія. – К.: МАУП, 2004. – С. 28.

⁴⁰ Там само. – С. 56.

⁴¹ Лейбніц Г. В. Сочинения : в 4-х т. / ред., авт. вступ. статьи и примеч. И. С. Нарский. – М. : Мысль, 1983. – Т. 2.– С. 93–97.

На неабияку увагу заслуговує студія В. А. Бачиніна про підсвідомі джерела нормативної свідомості – так званий принцип бінарних опозицій⁴². Оскільки людська свідомість постійно має справу з різними протиріччями і повсякчасно дають оцінку дійсності через антитези істини і неправди, добра і зла, раціонального та ірраціонального, то виникає потреба в певному універсальному принципі їхнього упорядкування. Таким є ще від Геракліта принцип антитези-опозиції-протиріччя. Власне у ХХ ст. цей традиційний пізнавальний середник – принцип протиріччя був не просто перейменований у принцип бінарної опозиції, а внаслідок метаморфози перетворений на трансцендентальну структуру, закорінену у підсвідомих глибинах, і яка має апіорний характер. Також у ХХ ст. у нейрофізіології відбулось важливе відкриття функціональної асиметрії мозку. Було виявлено: діяльність лівої півкулі стимулює бінарно-опозиційне мислення, яке допомагає людям виявляти різні пари протилежностей: добра-зла, світла-темряви, чорного-білого. Права ж півкуля, навпаки, допомагає виявляти не стільки відмінності, скільки спільні риси речей.

Нейрофізіологами також була виявлена структура людського мозку, котра містить три частини, що є ієрархічними прошарками: 1) палеокортекса (давнього мозку); 2) архикортекса (старого мозку); 3) неокортекса (нового мозку).

Палеокортекс є центральною частиною мозку, яку мають всі хребетні, вона має найбільш просту структуру. Ця частина відповідає за дихання, скорочення м'язів,

⁴² Бачинин В. А. Трансцендентная реальность / В. А. Бачинин // Теология, социология и антропология литературы (вокруг Достоевского). – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – С. 43–97.

циркуляцію крові, засинання, пробудження, інстинкти самозбереження та продовження роду. На цьому рівні діяльність людини мало чим відрізняється від діяльності тварин та має переважно несвідомий характер.

Архикортекс є наступним етапом еволюції – він немов би «огортає» давній мозок, відповідає за страх, гнів, задоволення. Ця частина мозку функціонує під час існування дефіциту інформації для того, щоб людина могла, спираючись на минулий досвід, вижити. Тут сприйняття подій йде з позиції «безпечно-небезпечно», «приємно-неприємно», власне на основі такого сприйняття і будується бінарно-опозиційне сприйняття світу. Тут головна ціль – вижити, і тому все, що сприяє виживанню, оцінюється як позитивне, а те, що не сприяє, – негативне. До більш складних поділів, які потребують соціокультурних диференціацій, цей мозок не здатний. І як зазначає В. А. Бачинін, що в цьому бездонному підвалі безсвідомого досвіду немає місця для моральних та правових заборон – тут дозволене все, що безпечно та приємне⁴³. Іншими словами, архикортекс не має засобів для сприйняття дійсності у всій складності її компонентів.

Неокортекс або «новий мозок», є наймолодшою частиною людського мозку. Він має найскладнішу будову і відповідає за найбільш складні різновиди діяльності людини: він керує процесами засвоєння інформації, встановлює причинно-наслідкові зв'язки, прогнозує та планує майбутні події. Саме він і найбільш точно і цілком відображає реальність, без бінарного її розчленування, проте на нього постійно впливає «старий мозок» з його підсвідомими стереотипами бінарно-опозиційного характеру⁴⁴.

⁴³ Бачинин В. А. Трансцендентная реальность / В. А. Бачинин // Теология, социология и антропология литературы (вокруг Достоевского). – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – С. 77.

⁴⁴ Там само. – С. 78.

Принцип бінарних опозицій не можна розглядати однозначно негативно – як такий, що викривляє реальність. Позитивом цього принципу є те, що він дозволяє людині схопити головне в цій реальності, яка зацікавлює її. Також у цього принципу існує ще одна особливість, яка є важливою з огляду на те, що вона торкається діяльності моральної та природно-правової свідомостей. Описуючи цей принцип, В. А. Бачинін зауважує, що він примушує тяжіти до абсолютизації важливості кожного із полюсів фіксованих опозицій⁴⁵. Бінарний спосіб мислення схильний до утвердження жорстких альтернатив, які є безвідносні у своєму абсолютизмі до ціннісних орієнтацій індивідуумів. Проте у ній завжди діє певний цивілізований потенціал, який примушував людей визначати для себе безумовні цінності та важливі заборони і, що важливо, абсолютні імперативи, які народжувалися на бінарних опозиціях, не потребували, щоб їх доказували за допомогою логіки і зовсім не боялися логічних заперечень.

Вчення про свідомість довгий час взаємопов'язане з метафізичним знанням, і багато цінних ідей, які були фундаментальними щодо вчення про свідомість, спочатку народились, як констатує Бачинін, у вченні Арістотеля, Лейбніца, Декарта, Канта. Цей період тривав до середини ХІХ ст. Внаслідок бурхливого розвитку природознавства, антропології, емпіричних методів дослідження, вчення про свідомість відокремлювалося від метафізики. Вже з ХХ ст. у дослідженнях З. Фрейда та К. Юнга знову зблизилися ці два вчення. Психоаналіз відкрив нові сторони в механізмі апіорного фундаменту людського сприйняття. І хоч його увага була зосереджена на несвідомому, проте його представники постійно наголошували на тісному зв'язку між

⁴⁵ Бачинин В. А. Трансцендентная реальность / В. А. Бачинин. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – С. 79.

підсвідомістю, свідомістю та надсвідомістю, де ці три прошарки тісно взаємопов'язані й утворюють єдине нерозривне ціле. І, як влучно зазначає В. А. Бачинін, безсвідоме постає в якості фундаменту, на основі якого будують ментальні цінності та нормативні структури – прафеномени та архетипи⁴⁶.

Для розуміння природи правової свідомості велике значення має вчення К. Юнга про колективне безсвідоме. Так, якщо у Фрейда безсвідоме є результатом витіснення, причому сам витіснений матеріал, втративши контакт з Я, починає деградувати, то у К. Юнга для організації безсвідомого матеріалу використовують поняття комплексу і головна увага приділена не витісненому, а власне безсвідомому за своєю природою, яке ніколи не було усвідомлене⁴⁷. Цей факт, а також виявлення давніх міфологічних мотивів у снах сучасників, подібність між маревом параноїків та несучасними есхатологічними, космологічними ідеями дали поштовх К. Юнгу визнати існування глибинної сфери колективного безсвідомого, яка була місцем, де існували найдревніші загальнолюдські образи – архетипи, як певні схеми організації зовнішнього досвіду, як продукт еволюції людського роду. Протягом довгого часу на рівні колективного безсвідомого утворилися перші регулятивні ідеї норм людської поведінки, які з часом стали фундаментом для побудови моральних та природно-правових уявлень. Отже, мета існування архетипів полягала в певній впорядкованості щодо існування людського роду.

⁴⁶ Бачинин В. А. Трансцендентная реальность / В. А. Бачинин. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – С. 81.

⁴⁷ Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / К. Г. Юнг. – Львів : Астролябія, 2012. – С. 60–63.

Цікавою є природа архетипів. З одного боку, їх не можна зарахувати до апріорних структур, так як вони є апостеріорними, тому що виникли шляхом історичної еволюції людства, внаслідок накопичення досвіду багатьма поколіннями людей. З іншого боку, уже на початку існування цивілізації вони вже були генетично присутніми як вроджені апріорні структури в бутті кожного індивідууму людства.

Слід зазначити, що з поняттям свідомості є тісно пов'язане поняття умислу. У теорії права умисел є формою провини та означає усвідомлення особою своєї суспільно небезпечної діяльності. Відповідно до ст. 8(24) КК України, злочин визнають вчиненим умисно, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала її суспільно небезпечні наслідки і бажала їх (тоді це є «прямий» умисел), або свідомо припускала поява цих наслідків (у цьому випадку є «непрямий» умисел)⁴⁸. Поділ на «прямий» та «непрямий» умисел допомагає під час визначення важкості провини, суспільної небезпеки діяльності та особистості винуватого.

Як відомо, виокремлюють наступні елементи умислу: інтелектуальний, де особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї дії чи бездіяльності та передбачає її суспільно небезпечні наслідки; вольовий, коли у суб'єкта існує бажання поява суспільно небезпечних наслідків від вчиненого ним діяння чи свідоме їх допущення⁴⁹.

Залежно від емоційної сторони скоєного злочину і часу формування умислу розрізняють: заздалегідь обдуманий умисел, що виникає тоді, коли момент його виникнення є відділеним проміжком часу від його здійснення. У цьому

⁴⁸ Умисел [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Умисел>

⁴⁹ Там само.

випадку злочинець більш ретельно готується до здійснення злочину, обдумує способи його приховування; такий, що виник раптово – реалізація умислу відбувається відразу після його виникнення; афектований – виникає під дією сильного душевного хвилювання, раптово, під впливом тих чи інших обставин, найчастіше внаслідок протизаконного насильства з боку потерпілого⁵⁰.

Вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання (п. 4 ст. 40 ККУ; нині – п. 5 ст. 41 ККУ), викликаного неправомірними діями потерпілого, є обставиною, що пом'якшує відповідальність, а у деяких випадках – обов'язковою ознакою т. зв. привілейованого складу злочину (статті 95, 103 КК України)⁵¹.

Поняття афекту розвивали ще стоїки. Людська природа, згідно з їхнім вченням, є частиною загальної природи та Всесвіту в цілому, тому звідси очевидно, що потрібно бути з природою, жити розумом, відповідно до природнього закону всіх речей. Так, В. С. Нерсесянц зазначає слова Хризипа про те, що вищою метою є життя, узгоджене зі своєю природою та загальною природою, не роблячи нічого такого, що заборонено загальним законом, а саме: правильним розумом, що пронизує все⁵². Проте, на шляху такого правильного життя стоять афекти, які є нерозумними, супротивними людській природі порухами душі. Серед них є чотири основних – заздрість і жадібність, які клопочуться гаданими благами, і сум та острах, які стороняться гаданого зла⁵³. Жоден із афектів не є природним

⁵⁰ Умисел [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Умисел>.

⁵¹ Там само.

⁵² Нерсесянц В.С. Философия права: [краткий учебный курс] / В.С.Нерсесянц. – М.: Норма, 2009. – С. 424.

⁵³ Нерсесянц В. С. Философия права : [учебник] / В. С. Нерсесянц. – М.: Норма-инфра, 1998. – С. 159.

та не служить добру, тому вони підлягають знищенню. Тут йдеться власне не про поміркованість щодо них, а про цілковиту можливість позбутися їх. Цікаво, що навіть співчуття не повинно бути в серці мудреця, тому що співчуття це вияв суму із приводу чужого зла, а сум є одним з чотирьох головних афектів.

За своєю природою афекти побудовані на уявленні, якому приписують хибну значимість. Та їх можна позбутися, застосовуючи правильне судження. Іншими словами, порив перетворюється на афект лише в тому випадку, коли розум схвалює цінність його об'єкта. Отже, розуміння справжньої цінності речей перешкоджає прагненню до хибних благ, а також допомагає усунути страх перед гаданим злом. Як влучно зазначив М. Хоссенфельд «афект виникає, коли розум ставить перед собою хибну...мету, і шкодує, якщо її не досягнуто»⁵⁴.

Поняття афекту у стоїків, бачимо, є дещо іншим, ніж у юридичній психології. На нашу думку, найбільш вдало визначення афекту дав С. Л. Рубінштейн: афект – це стрімкий та бурхливий «емоційний процес вибухового характеру, що може дати підкорену свідомому вольовому контролю розрядку в дії» (пер. – Б. Ш.)⁵⁵. Поступок у стані афекту ніби виривається з людини, а не вповні контролюється нею. У закінчено афективний характер емоційний спалах переходить лише тоді, коли цей спалах реалізовується у дії. Тому важливо для афекту, що зароджується, не прорватись у сферу дії. Дія є не тільки кінцевою метою вияву емоції, а й тим місцем, де вона розвивається, змінюється та перетворюється.

⁵⁴ Хвостов В. М. Общая теория права / В. М. Хвостов. – М. : Либроком, 2011. – С. 57.

⁵⁵ Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 79.

Подібними до афектів є пристрасті, проте спільний в них є лише кількісний момент інтенсивності емоційного збудження. Пристрасть – це сильне, довготривале почуття, яке захоплює людину та володіє нею. Досліджуючи вчення про пристрасті у С. Л. Рубінштейна, можна виділити головні її ознаки, а саме: існує сильно виражений вольовий момент стремління – єдність емоцій та волі, власне стремління тут переважає над почуттям; має місце своєрідне поєднання активності з пасивністю⁵⁶.

Пристрасть ніби робить з людини полоненого: особа страждає від неї і відчуває себе під владою невідомої сили, і характерно, що ця сила, яка володіє людиною, від неї ж і походить.

Спеціального дослідження вимагає проблема впливу свідомості на протиправову визначеність діяльності психічно хворої людини. Курт Бартол класифікував обставини, достатні для визнання людини невинною, а саме: післятравматичний стресовий синдром, дисоціативний розлад, синдром паталогічного гравця, амнезія, синдром жорстокого поводження з жінками та синдром непереможного статевого потягу⁵⁷. Розглянемо деякі з них більш докладно.

Післятравматичний стресовий синдром виникає через те, що людина попадає під дію критично травмуючого стресу, який часто виникає внаслідок небезпеки для її життя та здоров'я чи особистої її участі в подіях, пов'язаних з загибеллю людей, небезпекою для їхнього життя. Цього синдрому характерне постійне повернення думками до травмуючої події, також тут присутні сни та жахи, які

⁵⁶ Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологи / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 79.

⁵⁷ Кримінологічна віктимологія : навчальний посібник / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – С. 138.

постійно повторюються, почуття самотності та відірваності від зовнішнього світу і патологічне уникнення всього, що пригадує цю травмуючу подію. Якщо захист із посиланням на посттравматичний синдром є успішним, то він переважно призводить до визнання обмеженої відповідальності⁵⁸.

Синдром паталогічного гравця, або синдром компульсивної азартної гри, – це патологічна схильність до азартних ігор, характерним для нього є неможливість чинити опір пориву грати на гроші, навіть за можливості існування важких наслідків для сім'ї та особистого життя. Патологічну схильність до азартної гри відрізняють від «нормальної» своїм нав'язливим характером. Цей синдром має властивість прогресувати, і як результат, всі думки постійно зосереджені на грі. Межовою точкою цього синдрому є те, що людина здійснює злочин з єдиною ціллю – отримати гроші для азартної гри.

Дисоціативний розлад, або синдром «множинності» особистостей, полягає у зміні існування в людини двох або більше окремих особистостей, які по чергово беруть контроль над її поведінкою під свою владу. Перехід від однієї особистості до іншої переважно є під впливом стресу або певних зовнішніх стимулів. Цікаво те, що зафіксованих випадків «множинності» особистостей існує дуже мало, проте між 1980 та 1989 рр. число випадків, в яких діагностовано цей розлад, у США різко збільшилось – від 200 випадків до 6 тис. Певною мірою це пов'язано з визнанням цього розладу Американською психіатричною асоціацією.

Амнезія – це повна або часткова втрата пам'яті про окремі події, або про певну частину життя⁵⁹. Людина, яка

⁵⁸ Кримінологічна віктимологія : навчальний посібник / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – С. 139.

⁵⁹ Там само. – С. 142.

має цей розлад, з одного боку, не здатна запам'ятати нову інформацію, а з іншого – не може згадати інформацію, яку раніше засвоїла. Зазвичай, посилення на амнезію для визнання людини неосудною не є успішним. Справа в тому, що звинуваченому легко заявити про те, що він не пам'ятає моменту скоєння злочину, а психологу складно, майже неможливо, визначити: людина справді не пам'ятає чи вводить в оману.

Джоел Феєнберг, досліджуючи зв'язок психічної хвороби з кримінальним покаранням у публ. «філософія права», ставить два запитання: 1) як психічно хворих потрібно відрізнити від нормальних; 2) коли психічну хворобу слід вважати за звільнення від відповідальності⁶⁰.

І якщо на перше питання, оскільки воно має медичний характер, відповідь може дати психіатр, то відповідь на друге є складніша. Автор дотримується думки, що психічна хвороба – з огляду на кримінальну відповідальність – у принципі нічим не відрізняється від інших хвороб: вона лише одна з численних ймовірних причин неспроможності підпорядковуватись праву, внаслідок чого настає несутимість з відповідальністю. Єдина причина, яка може бути визнана слушною для звільнення особи, полягає в тому, що особа нічого не могла вдіяти.

У випадку різних психічних патологій важливим є «правило Д. Макнотена»⁶¹, що виникло внаслідок юридичного прецеденту, – забезпечення захисту психічно хворого лісоруба Деніела Макнотена, звинувачений у вбивстві людини, яку він вважав прем'єр-міністром. Макнотену здавалося: його переслідують члени партії консерваторів разом з їхнім керівником – прем'єр-міністром

⁶⁰ Філософія права / за ред. Джоела Феєнберга, Джулса Коулмена. – К. : Основи 2007. – С. 150.

⁶¹ Там само. – С. 151.

Робертом Пілом. Він стріляв у карету, у котрій їхав секретар Роберта Піла, проте Деніел був переконаний, що в кареті їхав сам прем'єр-міністр. Під час суду в 1843 році він був визнаний неосудним та переміщений до психіатричного закладу закритого типу, де і прожив свої останні двадцять два роки. Суттю правила Макнотена є те, що людина не повинна визнаватись відповідальною за злочин, якщо вона діяла, будучи нездатною міркувати внаслідок психічної хвороби і не могла усвідомлювати характер своїх дій, або якщо і усвідомлювала, то не знала, що цього робити не можна. На перший погляд, цю нездатність – відрізнити добро від зла – приписують різним психозам. Але не все так однозначно.

Знаковою є справа Адель Гвідо 1963 р. у Верховному суді штату Нью-Джерсі⁶². Її звинуватили в убивстві свого чоловіка й засудили до ув'язнення мінімум на 24 – максимум на 27 років, але вона подала на апеляцію. Відповідачка хотіла розлучитися зі своїм чоловіком через постійні його позашлюбні стосунки, але він, нічого не змінюючи у своєму житті, не погоджувався на розлучення. Зранку 17 квітня 1961 р., коли чоловік, дивлячись телевизор у вітальні, заснув, Адель узяла пістолет і зайшла до своєї кімнати з наміром самогубства, проте, подумавши, що це не буде розв'язкою проблеми, вона повернулась до вітальні, щоб покласти пістолет знову до валізи, та коли її очі побачили чоловіка, вона почала стріляти по ньому, аж поки не скінчилися набої. Було з'ясовано, що власне фізичних знущань з боку чоловіка було небагато, проте жінка жила у постійному страху – постійно існувала небезпека зазнати знущань від чоловіка, вона навіть кілька разів незадовго

⁶² Філософія права /за ред. Джоела Фейенберга, Джулса Коулмена. – К. : Основи 2007. – С. 1047.

перед убивством викликала поліцію, висловлюючи свій страх перед можливістю бути побитою.

Після здійснення вбивства вона була обстежена призначеними психіатрами і визнана «юридично» здоровою психічно, коли здійснювала постріли. Після того, як адвокат зустрівся з психіатрами, по трьох годинах гарячих суперечок психіатри змінили свою думку і заявили про «юридичну» неосудність, хоча медичні показники, на які вони спиралися, залишилися незмінними – вони просто переписали останню сторінку свого звіту. Адвокат був звинувачений у змові з психіатрами, проте, коли була досліджена сама підстава зміни висновку, оцінки спеціалістів, то було з'ясовано, що, на думку свідків, ця зміна не була нечесною і не пов'язана зі зміною цих медичних обстежень. Суть полягала в тому, що спочатку психіатри розуміли під «психічною хворобою» (яку вимагає концепція юридичної неосудності, сформульована у правилі Макнотена) психоз, проте під час дискусій із адвокатом лікарі визнали: «невроз тривоги», який вони виявили, можна вважати саме тою «хворобою», про котру йдеться у правилі Макнотена, адже коли стривоженість досягла панічного стану, то у відповідачки це призвело до важкого розладу, і вона вже не могла відрізнити правильне від хибного, але через ту хворобу не усвідомлювала, що дійсне протиправні дії. Внаслідок цього вирок було скасовано.

Зрозуміло, що людина, яка постійно перебуває віч-на-віч із суспільством, постійно стоїть перед вибором перед правовою чи протиправною визначеністю своєї діяльності. Вона має право на те, щоб їй було вказано те, чого від неї хочуть і які межі їй ставлять. І як зазначає Ю. І. Матвеева⁶³,

⁶³ Матвеева Ю. І. Правова визначеність та суддівське правотворення / Ю. І. Матвеева // Наукові записки. Юридичні науки. – К., 2010. – Т. 13. – С. 50–53.

потреба на визначеність правових норм є однією з невід'ємних прав людської особистості, без неї, по суті, взагалі ні про яке «право» не може йтися.

Для розуміння правової визначеності особи важливо зрозуміти поняття правосвідомості, і хоча у філософській та юридичній літературі існує багато визначень щодо нього, на нашу думку, найбільш вдалим є визначення терміна Олександром Спіркіном: під правосвідомістю він розуміє уявлення та поняття, що виражають ставлення людей до чинного права, знання міри в поведінці людей з погляду прав та обов'язків⁶⁴. Правосвідомість тут є вираженням об'єктивних суспільних відносин, які відображають пануючі в суспільстві соціальні та економічні відносини. Правосвідомість реалізують у праві та правосудді й водночас формують під впливом права.

О. Г. Данильян виокремлює три функції правосвідомості: пізнавальну (соціально та історично зумовлена внаслідок того, що різні суб'єкти, які пізнають право, мають відмінні соціальні позиції, професії, походження, світогляди, існує велика кількість прийомів і рівнів пізнання в різних суб'єктів); оцінювальну (базується на використанні аксіологічних категорій (добро, зло, благо, справедливість, несправедливість, користь, шкода, правомірність, неправомірність); точність виробленої суб'єктом оцінки залежатиме від якості знань, якими він володіє); регулятивну – її суть полягає у переробленні та передаванні інформації про об'єктивні ознаки права, а також у втіленні цього знання в конкретні дії. У реалізації цієї функції важливою є самосвідомість індивіда, яка характеризує

⁶⁴ Спіркін А. Г. Философия : учебник / А. Г. Спіркін. – М. : Юрайт, 2011. – С. 174.

спрямованість на виділення, окреслення, пізнання змісту правових явищ⁶⁵.

Постійні та необхідні відносини між правовими змістами отримали назву аксіомам правосвідомості. Вперше це поняття було запроваджено І. А. Ільїним⁶⁶. За його вченням, основними аксіомами правосвідомості є такі: а) закон духовної гідності – звідси випливає повага до себе, що лежить в основі правосвідомості; б) закон автономії, де під автономією розуміються певна духовна зрілість, необхідна людині для побудови свого життя; в) закон взаємного визнання, в основі котрого є факт того, що основа будь-якого правопорядку повинна базуватись на взаємному духовному визнанні людей. У такому випадку спостерігаємо спосіб буття права як духовних відносин між людьми⁶⁷.

Поняття права глибоко вкорінене в сутність людини, адже людська істота є не тільки соціальною істотою, а й наскрізь метафізичною. Як влучно зауважує О. Г. Данильян: саме апеляція до сутності людини дозволяє обґрунтувати ідею права і критерій справедливості⁶⁸. За зовнішнім фасадом правових абстракцій можна побачити щось, що є дуже важливим для кожної людини, а саме – рівність, гідність, справедливість. Фактично без цих фундаментальних речей жодна людина не може гідно існувати. Варто погодитися з В. А. Бачініним, що ця метафізичність дотикає абсолютне, внаслідок чого воно стає

⁶⁵ Данильян О. Г. Деякі аспекти організації та управління правовим вихованням / О. Г. Данильян // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2010. – Вип. 5. – С. 68–71.

⁶⁶ Ильин И. А. О сущности правосознания: [монография] / И. А. Ильин. – М.: Рарогъ, 1993. – 235 с.

⁶⁷ Там само. – С. 137.

⁶⁸ Там само. – С. 144.

непідвладним девальвації та переоцінці⁶⁹. Адже знайти критерій істинності всередині правової норми є неможливо: тут потрібний зовсім інший критерій – зовнішній, універсальний, який має зв'язок з онтологічною та метафізичною сферами. І коли норми позитивного права походять від норм природного права, закорінені в метафізичних універсалиях абсолютного блага, абсолютної справедливості, абсолютної істини, власне тільки тоді ми можемо казати не тільки про корисність норм позитивного права, а й про його істинність. І якщо людина спробує позбавити норми метафізичності, то У цьому випадку разом із моральністю з норм зникає й істинність.

Підсумовуючи вище зазначене, доходимо висновку: правова чи протиправна визначеність діяльності особи – внаслідок того, що людина є метафізичною істотою – пов'язана з метафізичною реальністю. Вплив умислу та свідомості тут вирішальний. Причому власне умисел залежить від емоційної, інтелектуальної та вольової складових особистості. Сама ж свідомість внаслідок свого еволюційного розвитку не є однорідною: вона тісно пов'язана з підсвідомістю та надсвідомістю, утворюючи єдине ціле. Внаслідок принципу бінарних опозицій, який дозволяє охопити головне в оточуючій реальності, свідомість визначає безумовні цінності та важливі заборони, які, з одного боку, закорінені в онтологічній основі світу, а з іншого – існують у людській правосвідомості.

⁶⁹ Бачинин В. А. Трансцендентная реальность / В. А. Бачинин. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – С. 58.

1.3. Каузальні концепції злочину: онтологічний, гносеологічний та аксіологічний виміри

У процесі свого існування людина і результати її вчинків постійно перебувають у взаємозалежності. У перспективі правових відносин, з одного боку, право бере участь у творенні істинно цивілізаційних форм гідного людського існування, а з іншого – сама людина, закорінена у метафізичній глибині буття, стає творцем правової реальності. Використовуючи свою свідомість, людина постійно стоїть перед вибором: прийняти правову чи протиправову визначеність свого поступування, і відповідно, стати творцем конструктивного творення, щодо її глибоких буттєвих потреб світу, чи стати на шлях деструкції, руйнування.

Внаслідок того, що людина у цілковитій свідомості нерідко обирає другий шлях, перед нами вириває проблема аналізу причин та умов злочинності. Проте, гносеологічний аспект проблеми нерозривно пов'язаний з онтологічною суттю досліджуваного об'єкта. Іншими словами, щоб дати відповідь на це запитання, важливо дослідити природу злочинності та її головну складову – злочин.

Злочин є дією, яка має дві форми: активну та пасивну. Наприклад, коли суб'єкт здійснює пограбування, він чинить активну дію, коли ж не допомагає людині у життєво небезпечній ситуації – своєю злочинною бездіяльністю стає учасником пасивного злочину. Основні ознаки злочину були виокремлені В. Ф. Пирожковим⁷⁰ :

⁷⁰ Пирожков В. Ф. Криминальная психология / В. Ф. Пирожков. – М. : Ось-89, 2007. – 704 с.

Першою і найголовнішою ознакою злочину, на думку автора, є суспільна небезпека, яка виявляється у можливості завдати великої шкоди окремим членам суспільства, існуючим суспільним відносинам. Оскільки суспільна небезпека того чи іншого злочину існує в конкретно-історичній перспективі, то вона має здатність змінюватись на кожному етапі суспільного розвитку.

Наступна ознака – винуватість. Не кожне діяння, яке є суспільно небезпечним, зараховують до злочину. А лише за умови, що вчинення шкоди було зроблено навмисно чи з необережності.

Передбачення кримінальним законом є третьою ознакою злочину. Суть цієї ознаки полягає в тому, що протизаконне діяння порушує норму, закріплену у кримінальному законі. Наприклад, для суб'єктів, які займаються шахрайством, передбачена кримінальна відповідальність у формі позбавлення волі на певний строк.

З попередньої ознакою взаємопов'язана карність (ознака, котра полягає у тому, що за кожний здійснений злочин передбачене конкретне покарання).

Кожний злочин – виклик моралі. Суспільство засуджує його. Аморальність є п'ятою, останньою ознакою злочину. Кожний злочин – аморальний, проте не кожний аморальний вчинок, на думку В. Ф. Пирожкова, є злочином⁷¹.

Як вже зазначали, у класичній традиції злочин трактують як природний наслідок жаги до отримання задоволення, з одного боку, та уникнення страждань, з іншого. Традиційно злочин є одним із складників девіантних вчинків, наприклад, таких, як зловживання наркотиками та алкоголем, пропускати уроки, проблеми у родині та ін.

⁷¹ Пирожков В. Ф. Кримінальная психология / В. Ф. Пирожков. – М. : Ось-89, 2007. – С. 10.

Одним з тих, хто був біля витоків класичної традиції, називають Єремію Бентама. Для його поглядів характерний етичний гедонізм, суть якого полягає в ідеї, що задоволення є добром, і який базувався на психологічному. Провідною думкою є те, що в існуванні усі прагнуть отримати задоволення і уникнення терпіння. В. Т. Татаркевич виокремив характерні риси гедонізму Бентама⁷².

З-поміж них кількісний характер: річ є тим важливішою, чим більше задоволення вона може дати. Сама ж якість задоволення не має ніякого значення. Наприклад, якщо спілкування з товаришами дає стільки ж задоволення, як перегляд спортивної передачі, то їхня цінність є однаковою. Бентам виокремив сім факторів, які впливають на кількість отриманого задоволення: 1) інтенсивність; 2) тривалість; 3) певність; 4) близькість; 5) плідність (полягає в більшій ймовірності того, що разом з цим задоволенням існуватиме якомога більша кількість інших задовольень); 6) чистота (відсутність страждань під час отримання задоволення); 7) плідність (задоволення тим більше, чим більше є відоме іншим людям)⁷³.

Важливість наслідків – наступна риса гедонізму Бентама. Вона полягає у тому, що враховане не тільки задоволення тут і тепер, а й те, які наслідки, ближчі чи віддалені, воно за собою потягне. У цьому випадку маємо справу із тверезим розрахунком, своєрідним рахуванням задоволення.

Кожне задоволення, кому б воно не належало, є добром – це третя риса вчення Бентама про гедонізм. Вихідною точкою тут є власне задоволення, адже лише завдяки йому, згідно з вченням філософа, переконуємось: задоволення є

⁷² Татаркевич В. Т. Історія філософії: в 3-х т. / В. Т. Татаркевич. – Львів: Свічадо, 1999. – Т. II. – С. 248–249.

⁷³ Там само. – С. 251.

добрим. Але так само і кожна людина переживає ідентичне задоволення, звідси робимо висновок: задоволення інших також є добром.

Бентам описав чотири види санкцій, які є чотирма джерелами страждання та насолоди: це – фізичні, політичні, моральні та релігійні. Під фізичними розуміють факт того, що саме природа людини є стримуючим фактором для розвитку злочину. Наприклад, злочинець, який здійснює пограбування, ризикує отримати жорстку відсіч, і шкодою для власного здоров'я, і навіть життя, або ін'єкційне вживання наркотичних речовин збільшує ризик зараження хворобами, які передаються через кров. Цікавим є те, що фізичні чинники впливають на отримання насолоди не тільки при здійсненні злочину, а й за його межами. Так, віра в Бога є важливим чинником для стримування людини від злочину, тому релігійні санкції відіграють дуже важливу роль в її існуванні, тим більше, що вони стосуються не тільки земного життя, а й потойбіччя. Вживання їжі супроводжується певним задоволенням, проте є обмеженим фізіологічними потребами людини – адже людина не може безперервно їсти.

У теорії Бентама злочин не є обмежений залежністю лише від одного типу санкцій, оскільки існують два рівні сприйняття поступка. На першому його ще не можна зарахувати до злочинного чи незлочинного, тому що будь-яким поступуванням керує прагнення отримувати насолоду та уникати терпіння. Лише на другому рівні, зважаючи на поступування крізь призму санкцій, уже можна казати про певне розмежування. Так, якщо носієм санкції є держава, то тут йдеться про злочинну чи незлочинну дію; якщо ж санкціонування проводить соціальна система – матимемо справу з відхиленням чи нормою поведінки; коли ж церква буде джерелом санкції – зустрічатимемося з праведним

вчинком чи гріхом; у випадку фізичних санкцій – бачитимемо розважливу чи нерозважливу поведінку. Вважаємо, що Майкл Готтфредсон та Тревіс Герші⁷⁴ мають рацію, коли зазначають: системи санкцій є важливими для опису типів поведінки людини, однак, з їхньою допомогою не вдасться пояснити причини та механізми, які уможлиблюють ту чи іншу дію. Іншими словами, все, що санкціям дозволено, – це лише визначити, чи поведінка є моральною чи неморальною, злочинною чи незлочинною, проте «докопатися» до глибинної суті їх існування – за межами санкцій.

На зміну класичній традиції інтерпретації поняття злочину прийшло позитивістське пояснення, яке було актуальним впродовж ХХ ст. Суть його полягає у тому, що злочини є причинно-зумовлені та детерміновані, а роль людського егоїзму – отримувати задоволення та уникати страждань – у цій теорії нема великого значення. Якщо у класичній традиції у розумінні поведінки особистості робили наголос на виборі та служінні своїм інтересам, то в позитивістській інтерпретації вже йшлося про відмінності поведінки людини та її залежності від багатьох факторів.

Біля витоків біологічного позитивізму стояв Чарльз Дарвін. Його еволюційна теорія була тією силою, що зробила переворот, скасувавши панування класичного розуміння причин поведінки людини. Якщо раніше людина була кимось зовсім іншим, ніж увесь навколишній тваринний світ, маючи «свобідну» волю і звідси – здатність робити вибір свого поступування для досягнення задоволення чи уникнення терпіння, то тепер її починають сприймати майже на одному рівні з тваринним світом. Тепер вона, як і

⁷⁴ Пор. Гільдебранд Д. Етика / Д. Гільдебранд. [пер. с нем. А. И. Смирнова]. – СПб. : Алетейя, 2001. – С. 30.

всі інші представники тварин, змушена підкорятись законам природи, а не користуватись власною волею.

Батьком біологічного детермінізму вважають Чезаре Ломброзо, який був практикуючим лікарем карної системи в Італії. Згідно з з його вченням, злочинці – це особи, які є на нижчій сходинці розвитку, вони є окремим видом, який відстає у розвитку відносно прогресивнішого виду – *homo sapiens*. Ця ідея була сформульована під впливом вчення Дарвіна про те, що деякі особи є генетично ближчими до первісних людей, ніж інші. Вагомим його внеском є також відкриття принципу множинної причинності у вивченні злочину: «Кожен злочин зумовлюється багатьма причинами, часто змішаними та сплутаними, кожен з яких ми повинні дослідити окремо, згідно з з потребами мислення та мовлення»⁷⁵. Серед причин відмінності злочинців були не тільки антропологічні, а й демографічні, економічні, освітні, релігійні, політичні, генетичні, і навіть, метеорологічні та геологічні.

Його учень Енріко Феррі вказав на дві головні помилки свого учителя: 1) антропометричним фактам порівняно з психологічними було надане неоднакове значення; 2) усі правопорушники були зараховані до одного класу. Феррі, зіткнувшись з одного боку, з тим, що не всі злочинці схожі між собою, а з іншого – що вони відрізняються від законотворчих громадян не в один і той самий спосіб.

До вроджених злочинців, які були виокремлені Ломброзо, додав ще типи: псевдозлочинці – це люди, які скоїли ненавмисні правопорушення, епілептичні, політичні, невинуваті, злочинці за пристрастю. Адже злочинність – це соціально-правове, історично-мінливе, негативне масове

⁷⁵ Готтфредсон Майкл. Загальна теорія злочину / Майкл Готтфредсон, Тревіс Герші. – Харків : Акта, 2000. – С. 71.

явище, яке складається з усієї сукупності здійснених в той чи інший період злочинів, які характеризуються кількісними та якісними показниками⁷⁶.

Уже в другій половині ХХ ст. проводились цікаві дослідження щодо кореляції злочинної поведінки та малих фізичних аномалій, наприклад, таких як: дуже широко розташовані очі, перетинки між пальцями ніг, несиметрично розміщені вушні раковини, гіперактивність, певна некоординовація рухів та ін. Зазвичай, на ці аномалії ні ті, хто є їх носієм, ні навколишні люди не звертають особливої уваги. У 1988 р. Меднік та Кандель⁷⁷ досліджували розвиток 129 дванадцятирічних дітей з малими аномаліями у віці до 21 року. Ними було виявлено, що, з одного боку, ці аномалії корелювалися з насильницькими проступками лише у випадку їх проживання у неблагополучних сім'ях, а з іншого – зв'язок малих аномалій був доказаний лише у зв'язку з насильницькими проступками, і його не було у проступках, які стосувались майна. Також була виявлена ще одна закономірність – ті, які під час родів мали ускладнення і водночас страждали на чисельні малі фізичні відхилення, коли ставали дорослими, то ймовірність обрання ними злочинного шляху була більшою, ніж у тих, у кого були або тільки малі фізичні аномалії, або лише ускладнення під час родів. Звідси доходимо висновку: порушення нормального розвитку нервової системи є важливим, але неосновним фактором, що підвищує ризик насильницької поведінки.

Недоліком біологічного позитивізму є те, що він не створив концепції злочину, джерелом якої була б загальна теорія поведінки особистості. Не маючи цієї концепції, він

⁷⁶ Юридическая энциклопедия / под ред. Б. Н. Топорнин. – М. : Юристъ, 2001. – С. 861.

⁷⁷ Кунцман П. Філософія / П. Кунцман, Ф-П. Буркар, Ф. Відман. – К. : Знання-Прес, 2002. – С. 64.

розумів злочинців так, як визначила їх держава. Це визначення полягало у тому, що ними вважались суб'єкти, які порушували закон, що його встановила держава, іншими словами, злочин був лише проступком проти закону. Внаслідок такого стану речей, біологічний позитивізм був приречений лише на безконечне творення різних типів і не був здатний до розв'язання проблеми відмінності між злочинами.

Якщо злочин належить до виміру одиничних сутностей, то для злочинності характерна масовість. Злочинність не може існувати у вакуумі, вона є закономірним об'єктивним процесом. Варто зазначити: злочинність тісно пов'язана із соціумом, оскільки є деструктивно-небезпечною поведінкою окремих індивідів або груп, які своєю діяльністю порушують його гармонію, оскільки спрямовані, з одного боку, проти конкретних осіб, представляють собою небезпеку для їхньої гідності, здоров'я, зрештою, життя, а з іншого – руйнують моральні та економічні підвалини людського буття. На думку В. А. Бачиніна, злочинність у суспільстві виконує низку наступних функцій⁷⁸.

Перша функція злочинності полягає у тому, що вона допомагає певним категоріям людей реалізувати свої трансгресивні нахили, оскільки в будь-якому суспільстві існує певна група людей, які з тих чи інших причин не змогли зреалізувати себе в конструктивних формах діяльності. Жага самоутвердження, дефіцит яскравих вражень, нереалізована агресивність, зрештою, звичайна меркантильність – це ті причини, що штовхають означених суб'єктів за межі закону.

⁷⁸ Бачинин В. А. История западной социологии: учебник / В. А. Бачинин, Ю. А. Сандулов. – СПб. : Лань, 2002. – С. 331.

Суть другої функції полягає в тому, що деструктивна діяльність злочинців змушує увесь час зміцнювати фундамент нормативно-ціннісних структур суспільства, постійно підтримувати та вдосконалювати засоби протидії агресивному кримінальному середовищу.

Третя функція виконує роль своєрідного маркера, який позначає неправильні шляхи розвитку суспільства і потім через інститути соціалізації та виховання допомагає членам суспільства відрізнити правильні шляхи від тупикових. Образ злочинця тут є немов би попереджувальним знаком, що пригадує невдалі та трагічні способи людського буття.

Варто зазначити: тільки злочинець впливає на суспільство, а й сам зазнає значного впливу зі сторони соціуму, часом настільки сильного, що можна кахати про соціум як про творця злочинців. Цікавою є теорія Мертона⁷⁹ про аномію або розчарування, коли людина не може досягнути бажань, які стимулює культура (наприклад, матеріального накопичення), оскільки та ж культура не дає всім рівні можливості для осягнення цієї мети – тоді під гнітом тих бажань, стимульованих культурою, але фрустрованих соціальною структурою, шукаючи вихід з цього протистояння всередині, людина може розглядати злочин як один із варіантів виходу з такого нестерпного становища.

Світогляд людей, які переступають межу закону, з одного боку, сформований у певному соціальному середовищі, а з іншого – відбувається також процес творення певної субкультури злочинного світу. Ігнорувати цю субкультуру, вважаючи, що злочини здійснюють лише з причини жаги збагачення чи під впливом інших сильних емоцій, є помилкою. Злочинна субкультура – це об'єктивна

⁷⁹ Майерс Д. Интуиция. Возможности и опасности / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 2010. – С. 102.

реальність, що, по-перше, є певною формою самоствердження, особливо молоді особистості, яка з певних причин не задоволена своєю соціальною роллю, і, по-друге, є певним нормативним фактором, котрий впорядковує, функціонування злочинного світу.

Оскільки більшість патернів поведінки формують у дитинстві та підлітковому віці, важливою у їхньому формуванні є роль сім'ї. Досліджуючи формування делінквентної поведінки підлітків, виокремлено типи сімей, які з певних причин є «функційно-неповносправними»: 1) кримінально-аморальні, де наявний негативний вплив; через п'яні дебоші та моральну розгнuzданість є найбільшим; 2) асоціально-аморальні, де живуть за принципом – ціль виправдовує засоби, де накопичення багатства є головною метою і де майже немає моральних обмежень. З одного боку, такі сім'ї можуть здаватись благополучними, проте через свої викривлені моральні установки вони спричиняють непоправну шкоду дітям, які в них виховуються; 3) конфліктні сім'ї – ті, де взаємини будують за принципами конфлікту та відчуження, супроводжуються розмовою на підвищених тонах, відчуженістю, роздратованістю та скандалами; 4) педагогічно «неповносправні», в яких існує відносно нормальна атмосфера, проте внаслідок неправильного педагогічного підходу до виховання дітей виникають асоціальні вияви у поведінці дітей⁸⁰.

Найбільш розповсюдженими шаблонами поведінки в таких сім'ях є : а) позиція кругової оборони, де батьки живуть ілюзіями, що їхні діти найкращі, і тому часто некритично оцінюють їхні моральні проступки; як результат, у таких сім'ях діти виростають жорстокими та брехливими;

⁸⁰ Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : [навч. посібник] / Н. Ю. Максимова. – К. : Либідь, 2011. – С. 308–311.

б) демонстративний, коли батьки часто жаліються на своїх дітей, перебільшуючи їхні проступки, і як наслідок, у дитини перестають виникати почуття сором'язливості та каяття за свої провини, а натомість виникає почуття озлобленості до навколишнього світу; в) педантично-підозрілий – недовіра батьків до дітей є головною його рисою, як наслідок, дітей стараються контролювати у всьому, відповідно їхня психіка відповідає деформацією емоційно-вольової сфери, замкнутістю та озлобленістю; г) жорстко-авторитарний тип поведінки використовується батьками, які занадто часто застосовують фізичні покарання. Наслідком чого стає агресивність та жорстокість дітей, які виплескують її на слабших від себе; д) повчальний – будується або на безпорадності батьків, або на їхньому переконанню, що можливо виховувати дітей тільки повчаннями, поясненнями, проханнями, не застосовуючи ніяких покарань. Діти в таких сім'ях часто виростають егоїстичними та норовистими, які не звикли чути слово «ні»; е) відсторонено-байдужий є в сім'ях, де батьки більшу частину часу та уваги присвячують іншим, «важливішим» справам, майже зовсім не приділяючи часу для виховання дітей. Результатом цього стає те, що діти відчують себе нелюбими, непотрібними і намагаються дедалі більше часу перебувати за межею домівки; є) непослідовний – своєю причинною нерідко має темперамент батьків, характеризується емоційними сплесками і відсутністю послідовності, витримки для забезпечення тривалості певної виховної тактики в сім'ї. Наслідком цього часто виростає непередбачувана та некерована дитина, яка не звикла зважати на думку оточуючих⁸¹.

Соціологічні дослідження є дуже важливими, оскільки показують чітку кореляцію між злочинами та певними

⁸¹ Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : [навч. посібник] / Н. Ю. Максимова. – К. : Либідь, 2011. – С. 317–319.

соціальними факторами, як-от: етична і культурна приналежність, соціально-економічний статус та ін. Важливо дослідити плюси і мінуси статистичних та соціологічних підходів у вивченні злочинності. Соціологи злочинність вивчають переважно як вид негативної девіантності. Проте злочини завжди мають і емпіричну перспективу. Тому соціологічні дослідження дозволяють тією чи іншою мірою пояснити і відтворити внутрішню структуру досліджуваного об'єкту. Специфіка власне соціологічного дослідження злочинності полягає в тому, що злочинне діяння чи бездіяльність досліджують на загальному фоні як вироблення та підтримка порядку в соціумі, так і уникнення розвитку в ньому дезорганізації.

У багатьох країнах (Великобританія, Швеція, Швейцарія, Канада, США та ін.) протягом другої половини ХХ ст. було використано багато соціологічних методів для дослідження злочинності. Одним з найважливіших стало опитування про те, хто і як часто перебував у ролі жертви злочину. Наприклад, перші методики опитування з проблем віктимізації були використані у США під час опитування 10 000 сімей у 1966 р. У трьох різних містах – Вашингтоні, Бостоні та Чикаго – були проведені опитування, внаслідок яких виявлено досить високий рівень латентної злочинності. Нині у США, як зазначає Ю. Ю. Комлев⁸², використовують наступні методи вивчення злочинності: національні віктимологічні опитування, єдині звіти про злочинність, вивчення злочинних випадків та увімкнене спостереження за правопорушниками, звіти самих правопорушників,

⁸² Комлев Ю. Ю. Социологическое изучение преступности : анализ зарубежного опыта [Электронный ресурс] / Ю. Ю. Комлев // Вестник ВЭГУ : интернет-журн. – 2009. – Вып. 4 (42). – С. 121–134. – Режим доступа : <http://www.work.vegu.ru/vegu/vesnik/DocLib/4-42%20Комлев.pdf>

вторинний аналіз цих опитувань про злочинність. Розглянемо деякі з них докладніше.

Національні віктимологічні опитування (National Crime Victimization Survey – NCVS) полягали в опитуванні респондентів про кримінальні події, які відбулися з ними протягом останніх шести місяців. Дослідження проводять кожного року, починаючи з 1972 р., кількість учасників – 100 000 осіб, віком від 12 р., опитування проводять двічі на рік. Для отримання більш достовірної інформації дані, які отримали внаслідок опитування, поділяють на дві частини: інформацію про самі злочини та окремо про їхні жертви. Наприклад, у випадку шахрайства, внаслідок якого були обмануті семеро людей, зафіксовано один злочин – шахрайство і сім фактів віктимізації. Зазвичай, дані, отримані внаслідок такого опитування, є більш наближеними до реального стану речей, ніж дані, отримані із офіційної статистики злочинності.

Для отримання більш точних результатів у 1930 р. Програма єдиних звітів про злочинність (Uniform Crime Reports – UCR) розпочала свою діяльність у США. Причиною її появи стала відсутність уніфікації у визначенні злочинів у різних штатах. Наслідком такого факту була неможливість отримання узагальнених цих щодо злочинності.

Щоб злочин був зареєстрований в UCR, він повинен відповідати наступним умовам: 1) бути усвідомленим жертвою або ким-небудь іншим; 2) визначатись жертвою або свідком як злочин; 3) якимось чином повинен стати відомим правоохоронним органам, визнатись ними як злочин, і бути детально зареєстрованим; 4) повідомлення про нього повинно надійти в центр збору інформації ФБР⁸³.

⁸³ Курило В. І. Кримінологія: загальна частина (курс лекцій): навчальний посібник / В. І. Курило, О. Є. Михайлов, О. С. Яра. – К. : Кондор, 2006. – С. 20.

У результаті уніфікації були введені єдині на території країни визначення злочинів. Також вони були поділені за різними ознаками, Наприклад, за статтю, віком, расою, містом, де був здійснений злочин. Крім того злочини за мірою важкості були поділені на дві групи: 1) важкі злочини, які називають індексними, – це вбивство (крім вбивства, здійсненого для самозахисту, або вбивства з необережності), пограбування, зґвалтування, незаконне проникнення у будівлю з метою здійснення крадіжки (берглери), підпал та крадіжка; 2) неіндексні злочини – підробка, напад, шахрайство, prostitucija, вживання наркотиків, азартні ігри та ін.

Наступним методом отримання інформації для вивчення злочинності став метод, базований на суб'єктивній оцінці своєї діяльності (Self-Report – SR) самим суб'єктом. Так, в одному звіті SR дослідження за 1947 р. було опитано 1698 осіб, яким пропонували зазначити у списку із 49 кримінальних злочинів ті, які вони хоча б один раз здійснювали. У результаті було виявлено, що 91 % респондентів здійснювали бодай один злочин із запропонованого списку, у середньому ж на кожну людину припадало близько 18 правопорушень. Проте варто зауважити, що оскільки такі звіти не завжди проводять за допомогою спільної анкети, однакової для усіх, тому і результати обробки не завжди є однорідними. Незважаючи на це, внаслідок таких звітів вимірюють спеціальні кримінологічні індекси, такі як рівень розповсюдженості злочинів (процент правопорушників, які повідомили про здійснення злочину, який зараховують до певної категорії, протягом певного відрізка часу) та рівень інцидента (середнє число злочинів, що припадають на одну людину)⁸⁴.

⁸⁴ Костюк А. Справедливість як європейське поняття / А. Костюк // Наукові записки Українського Католицького Університету. Число III. Серія : Філософія. – Львів : Вид-во УКУ, 2012.– Вип. 1. – С. 195–206.

З аналізу соціологічних методів вивчення злочинності можна відзначити: хоча результати цих щодо злочинності, отриманих за різними методиками, не завжди збігаються, проте в комплексі усі ці методи разом дають більш достовірний стан злочинного світу. Тут важливо використовувати їхні сильні сторони і не акцентувати увагу на їхніх недоліках. Слабкою стороною соціологічного підходу як такого є те, що «у процесі визначення поняття злочинності є вказівка лише на ознаки, які відображають зовнішню форму злочинності (сукупність, система злочинів, вчинених на певній території за певний проміжок часу), без зазначення ознак, які розкривають її сутність»⁸⁵.

Більш універсальною є теорія Дж. Айзенка⁸⁶. Автор переконаний: ключовим у розумінні діяння правопорушників є усвідомлення того факту, що злочин відбувається у результаті взаємодії властивостей нервової системи та певних умов навколишнього середовища. Ключ до розуміння злочинного діяння криється, з одного боку, у своєрідності нейрофізіологічної будови правопорушника, а з іншого – у вивченні його соціальної історії.

Дж. Айзенк заперечує: деякі люди народжуються злочинцями. Він лише запевняє: вони отримують від народження певні властивості нервової системи, які помітно відрізняються від властивостей нервової системи звичайних людей: «Не сам злочин, ні схильність до нього не є вродженими; це певні властивості центральної та

⁸⁵ Бігун В. С. Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема / В. С. Бігун // Проблеми філософії права : Тези доповіді на «круглому столі» на тему «Актуальні проблеми філософії права» (м. Київ, 25 березня 2003 р.), Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Том I. – 2003. – С. 126–128.

⁸⁶ Пор. Курило В. І. Кримінологія : загальна частина (курс лекцій) : навчальний посібник / В. І. Курило, О. Є. Михайлов, О. С. Яра. – К. : Кондор, 2006. – 191 с.

периферійної нервової систем, які реагують на навколишнє середовище, виховання та інші фактори, які є навколо них, та збільшують ймовірність того, що така людина поведе себе певним антисоціальним чином⁸⁷.

Три фактори темпераменту, які, на думку Дж. Айзенка, мають вплив на появу схильності до скоєння злочину: 1) екстраверсія; 2) нейротизм; 3) психотизм. Якщо рівень екстраверсії залежить від центральної нервової системи, яка складається із головного та спинного мозків, то рівень нейротизму відображає діяльність периферійної нервової системи.

Фізіологічною основою екстраверсії-інтроверсії є факт генетичної відмінності в сітці дрібних нейронів, розміщених у центральній частині мозкового стовбура (вони отримали назву «ретикулярної активаційної системи»). Ця система наче своєрідний вартовий, який збуджує та тримає готові для прийняття імпульси, що проникають до частини мозку, яка називається «корою головного мозку» і котра виконує функції прийняття рішень, пам'яті, мислення. Внаслідок того, що в екстравертів ретикулярна система недостатньо збуджує кору головного мозку, у них виникає постійна потреба у пошуках гострих відчуттів, що, з одного боку, є джерелом їхньої оптимістичності, комунікабельності, а з іншого – імпульсивності та однією з причин порушення закону. В інтроверта ж – навпаки: внаслідок сильної стимуляції ретикулярною системою потреба у зовнішній стимуляції є набагато меншою, ніж у екстравертів, внаслідок чого перші є неагресивними, надійнішими, і зрештою, більш законослухняними.

⁸⁷ Пор. Курило В. І. Кримінологія : загальна частина (курс лекцій) : навчальний посібник / В. І. Курило, О. Є. Михайлов, О. С. Яра. – К. : Кондор, 2006. – С. 68.

Нейротизм, так як екстраверсія, знаходить свої коріння у фізіології. Проте, якщо пара «екстраверсія-інтроверсія» залежить від центральної нервової системи, то пара «нейротизм-стабільність» вже пов'язана з вегетативною нервовою системою, яку поділяють на симпатичну, що активізує органи в критичних ситуаціях (розширює зіниці, прискорює ритм серця, розслаблює сечовий міхур), та парасимпатичну, яка, навпаки, нормалізує стан організму (звужує зіниці, зменшує ритм серця, скорочує сечовий міхур). Нейротизм, який деколи називають також емоційністю, залежить від рівня чуттєвості симпатичної та парасимпатичної нервових систем, які контролює лімбічна система, до складу якої входять гіпокамп, мигдалевидне тіло, перегородка та гіпоталамус. Останній контролює більшу частину автономної нервової системи, і, відповідно, емоційності. Гіпоталамус (*hypothalamus*) є вищим вегетативним центром, який здійснює складну інтеграцію функцій різних внутрішніх систем і їхнє пристосування в діяльності організму, відіграючи важливу роль у терморегуляції, підтримці оптимального рівня обміну речовин, регуляції серцево-судинної, дихальної, травної та ендокринної систем, крім того, під його контролем перебувають щитовидна, підшлункова, статеві залози, наднирники, гіпофіз та ін. Внаслідок розгалужених зв'язків з іншими структурами головного мозку, гіпоталамус перебуває у постійних взаємодіях з іншими відділами підкірки та кори головного мозку, що лежить в основі його участі в емоційному житті⁸⁸.

Внаслідок аномально високої чуттєвості лімбічної системи у невротиків, емоційне збудження виникає швидко і є дуже глибоким. Іншими словами, у таких індивідуумів

⁸⁸ Мальцев Г. В. Социальные основания права / Г. В. Мальцев. – М. : Норма, 2007. – С. 490–491.

симпатична система швидко активізується, водночас парасимпатична не в стані швидко відновити рівновагу. Водночас через свою високу емоційність невротики менш пристосовані до адекватної реакції на стресові ситуації, тоді як їхні антиподи, внаслідок своєї емоційної стабільності, у критичній ситуації зберігають самовладання та адекватно відповідають на неї.

Для психотизму, на відміну від екстраверсії та нейротизму, не було знайдено нейрофізіологічного механізму, який би пояснював його існування. З-поміж рис, які є притаманні для людей-психотиків, можна назвати такі, як: соціальна байдужість, вороже неприязне ставлення до інших, жорстокість та низький рівень емоційності, порив до всього незвичайного та майже цілковита відсутність страху.

Залежно від ступеня екстраверсії та нейротизму, Дж. Айзенк за допомогою розроблених ним опитувальників поділив респондентів на декілька груп: невротичні екстраверти, невротичні інтроверти, стабільні екстраверти, стабільні інтроверти та стабільні амбіверти. Виявилось, що з кожних трьох досліджуваних – двоє мають нормальний рівень екстравертності і лише один – аномальний, в якому порівню як крайніх екстравертів, так і крайніх інтровертів. Ситуація із нейротизмом є приблизно однаковою: 68 % мають нормальний рівень, носії якого отримали назву стабільних амбівертів і були відраховані з подальших досліджень, 16 % – аномально високий та 16 % – аномально низький рівень.

Виділені вище психологічні характеристики є лише частковими, важливо було звернути увагу на такий вагомий фактор, як навчання. У класичній психології розглядають: класичне, яке ще називають павлівським, оперантне та

соціальне зумовлення⁸⁹. Оскільки Дж. Айзенк для пояснення своєї гіпотези використовував лише два перших – розглянемо їх більш докладно.

Класичне зумовлення було відкрите І. П. Павловим. Собакам, яких він досліджував, були вставлені спеціальні пристрої, що дозволяли фіксувати процес слиновиділення. Було виявлено, що рефлекс виділення слини спрацьовував не тільки під час безпосереднього контакту з їжею, а й тоді, коли у піддослідної тварини потрапляла людина, яка приносила їжу. Цей факт підштовхнув ученого до більш детального дослідження такого феномена: перед тим, як собака отримував їжу, дзвонив дзвінок. По певному часі такого експерименту у тварини слина вже виділялась лише на дзвінок, навіть якщо їжі їй не давали. Щоб теоретично обґрунтувати це явище, було використано термін «рефлекс», до складу якого входить: 1) аферентний шлях, який полягає у висхідному прийомі подразника як збудника; 2) обробка сигналу у центральній нервовій системі; 3) еферентний шлях, завдяки якому відбувається низхідне збудження, що розповсюджується до органу-ефектора, у випадку дослідів із собаками це – слинні залози. Коли перед даванням їжі включали дзвінок, то утворювався своєрідний шлях, названий «Павловим тимчасовим зв'язком», проте коли перед дзвінком вмикали й сирену, то вже під час звуку сирени у собаки виділялася слина, це явище було назване «Павловим умовним сигналом іншого порядку». Було доведено: у людей є можливим існування рефлексів аж до сьомого порядку. Якщо на наступному етапі замінюють сигнали словами, то, використовуючи цю другу, сигнальну, систему, можна досягнути набагато більшого – наприклад,

⁸⁹ Курило В. І. Кримінологія : загальна частина (курс лекцій) : навчальний посібник / В. І. Курило, О. Є. Михайлов, О. С. Яра. – К. : Кондор, 2006. – С. 73.

навчити собаку виконувати словесні команди. Як влучно зауважує Г. Бенеш⁹⁰ – навчання у класичному розумінні є «фізіологічно дуже складною системою тимчасових зв'язків, що виникають при неодноразово запропонованому подразнику» і де «незначний поведінковий репертуар, який є вродженим і успадковується генетично, може бути значно розширений за рахунок набутого».

Оперантний метод теорії зумовлення був відкритий Ф. Скіннером, який звернув увагу на деякі досліди Павлова, де було присутнє явище підкріплення, – підтримка, яка базувалась на приєднанні природжених безумовних рефлексів. Під час проведеного досліду kota закривали до клітки, засув якої він міг відкрити, біля клітки була поміщена їжа. У випадках, коли їжа була присутня, піддослідна тварина частіше відкривала засув, ніж у випадках, коли їжі не було. Отже, ймовірність появи реакції є прямо пропорційна ефекту підсилення. Іншими словами, в оперантному навченні той, кого навчають, повинен сам здійснити певні дії, щоб отримати нагороду за них. Суть цього навчення полягає у формуванні певної послідовності дій, внаслідок якої той, хто їх виконує, може розраховувати з великою долею ймовірності на отримання нагороди.

У своєму дослідженні до причин злочинності Дж. Айзенк підійшов не зовсім стандартним чином: він не запитав «Чому люди стають злочинцями?», але міркував від протилежного, його цікавили запитання «Чому більшість людей не скоюють злочинів?», «Чи є причиною оперантне навчення?». Адже злочинець отримує нагороду за свій проступок, бо люди, здійснюючи злочини, частіше отримують нагороду, ніж не отримують, навіть якщо покарання за

⁹⁰ Гарасимів Т. З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: [монографія] / Т. З. Гарасимів. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – С. 143.

проступок і буде, то часто воно настане пізніше, а не тут і тепер. Отже, оперативне научення як одне з головних причин злочинності було відкинуто Дж. Айзенком. Причину правопорушень він вбачав у класичному зумовленні. І вважав, що воно діє на людину набагато сильніше, ніж оперантне зумовлення. За його гіпотезою, наше «Я», сумління, яке докоряє нам після поступку, що засуджується суспільством та мораллю, є ніщо інше, як умовний рефлекс, коріння якого часто сягають ще у дитинство, де за певні проступки дитина була покарана. Подібно, як і в експерименті Павлова з собакою, коли після дзвінка замість їжі включали електричний струм, який вдаряв, то після певної кількості повторів у піддослідної тварини перестав виділятися шлунковий сік, а натомість собака підчас дзвінку починав трястись від страху, оскільки у нього виробився класичний рефлекс, – боятись дзвінка. Отже, у дитинстві формуються рефлекси – відраза, страх перед покаранням, які слідує за здійснення проступку.

Дослідивши ключові поняття, які використовувались Дж. Айзенком для побудови його гіпотези, можемо побачити її суть, яка полягає у тому, що у більшості правопорушників присутні низький рівень збудження кори головного мозку, що є причиною екстраверсії (E), також для них характерний високий рівень вегетативного збудження, котрий веде до нейротизму (N), крім того, для людей, які перетинають межі закону, характерна більша жорстокість, що є одним з виявів психотизму (P). Не всі дані цієї гіпотези були підтверджені подальшими дослідженнями: деякі науковці підтримують цю гіпотезу, а інші – ні⁹¹. Наприклад, Берман і Пейси у 1984 р. досліджували співвідношення злочинної поведінки

⁹¹ Пор. Курило В. І. Кримінологія : загальна частина (курс лекцій) : навчальний посібник / В. І. Курило, О. Є. Михайлов, О. С. Яра. – К. : Кондор, 2006. – С. 75–78.

та рис особистості в американських підлітків (всі були білими та англомовними). Вони були поділені на дві групи: 1) насильницька – сюди входили тридцять підлітків, звинувачених у розбійних нападах та зґвалтуванні; 2) ненасильницька – куди входили правопорушники, звинувачені у майнових злочинах, під час яких не було місця нападу на жертви⁹². У підлітків насильницької групи – порівняно з їхніми однолітками із ненасильницької групи – рівень за усіма трьома показниками шкали Дж. Айзенка (E, N, P) був більш високим.

Відмінні результати виявилися в іспанських дослідників Маротелла, Сільви та Клементе, які порівняли дані опитування в 42 неповнолітніх злочинців зі даними 102 законослужняних підлітків. Було виявлено: показники P і N значно вищі у підлітків-злочинців, проте показник E надто переважає у їхніх незасуджених ровесників.

Інший дослідник Лейн порівнював 60 учнів, яким висунули звинувачення із 60 учнями без такого звинувачення. У групі зі звинуваченням був вищий показник P, тоді як у групі без звинувачення вищий виявився показник N, а показник E був приблизно однаковий в обох групах.

Така незлагодженість в експериментальних перевірках гіпотези Айзенка, на нашу думку, зовсім не є доказом про її нежиттєдайність і хибність. Ця гіпотеза частково наводить на роздуми про роль генетики в антисоціальній поведінці та водночас у ній простежуємо процес взаємодії між особливостями нервової системи та середовища існування індивідуума. Секрет відмінностей у доказі цієї гіпотези відкриває Лейн, коли пише: «вирішити проблему

⁹² Пор. Курило В. І. Кримінологія : загальна частина (курс лекцій) : навчальний посібник / В. І. Курило, О. Є. Михайлов, О. С. Яра. – К. : Кондор, 2006. – С. 76.

різноголосся можна шляхом перенесення обговорення із вузької обумовленої моделі в більш широку, багатофакторну та інтерактивну область, яка пов'язує індивідуальні відмінності з поведінковим та соціологічним аналізом»⁹³.

Проблема вивчення причин і умов злочинності є складною та неоднозначною, оскільки вона тією чи іншою мірою пов'язана з природою людської особистості. І якщо С. М. Редліх⁹⁴ розглядає два взаємовиключені підходи – соціологізаторський та біологізаторський, то у В. А. Бачиніна⁹⁵ підхід до людини не є таким антагоністично-однозначним. За його вченням, людина – біосоціо-духовна істота, якій притаманна головна ознака – її буття перебуває водночас у природі, соціумі та культурі. Доказом комплексного підходу до розуміння людини стануть слова Сливки С. С. про те, що «сукупність усіх космічних впливів у момент народження людини, спадковість і довкілля, кліматичні умови... створюють певні передумови для формування конституції, темпераменту і характеру, талантів і здібностей людини, ...різних відмінних рис, властивостей, якостей, які ... в сукупності можуть визначити долю кожного індивідуума зокрема»⁹⁶.

З природою людську особистість поєднує вітальне, природно-органічне існування, яке, як і вся природа, підпорядковане загальним природним законам, як і все

⁹³ Пор. Курило В. І. Кримінологія : загальна частина (курс лекцій) : навчальний посібник / В. І. Курило, О. Є. Михайлов, О. С. Яра. – К. : Кондор, 2006. – С. 76.

⁹⁴ Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз; [пер. із англ. О. Мокровольський]. – К. : Вид-во «Основи», 2001. – 822 с.

⁹⁵ Бачинин В. А. История западной социологии : учебник / В. А. Бачинин, Ю. А. Сандулов. – СПб. : Лань, 2002. – С. 290–298.

⁹⁶ Морріс Н. Сучасна в'язниця : від 1965 р. і дотепер / Н. Морріс // за ред. Норвала Морріса та Девіда Дж. Ротмена; [пер. з англ.]. – К. : Всесвіт, 2009. – С. 274–320.

живе – має чуттєвість, тілесність, і зрештою, пройшовши весь життєвий цикл, повертається туди, звідки прийшло, – у небуття. У своїй вітальності людина перебуває в певних межах, вийти за які нема можливості. На цьому рівні їй не є відомі поняття добра чи зла, дозволеного чи забороненого, оскільки перебуває ще на рівні доцивілізаційного існування, де головною рушійною силою стає безсвідомо-інстинктивне, з його надмірною енергією та волею до життя, з непереборним бажання якомога довше протриматись у своєму існуванні, уникаючи болю та прагнучи до задоволення. Суттю вітального існування є виживання та продовження роду, яке забезпечується агресивною і репродуктивною різновидами активності.

З соціумом людину поєднують усі ті якості, які були набуті нею в результаті довгого процесу соціалізації та навчання і які дають їй можливість існувати в суспільстві, підпорядковуючись його законам, значною мірою будучи детермінованими соціальними механізмами. На цьому рівні – інстинктивне існування замінюється свідомим. І хоча існує певна соціальна детермінація, проте особистість уже аналізує, оцінює, мислить і, ухвалюючи певне рішення, намагається втілити його в життя.

Сукупність властивостей, які роблять можливим існування особистості у світі мистецтва, моральності, філософії, релігії, культури, права, творять її духовну складову. Завдяки цьому людина може усвідомлювати свою неповторність та цінність власного внутрішнього світу, відчувати свою спорідненість із тим вищим світом, який виявляє себе у цінностях цивілізації. Духовність є тією силою, яка заохочує особистість гармонізувати своє життя з такими цінностями, допомагає подолати конфлікти між духовною та вітальною складовими людини, використовуючи надбання правової, моральної та філософської культури.

Розглянуті до цього класична, біологічно-позитивістська та соціальна концепції мають свої сильні та слабкі сторони. Завдяки кожній з них знаходимо щось нове у справі вивчення злочинності, проте відкрити і пояснити загальну структуру досліджуваного об'єкта до кінця ще неможливо. Причина полягає в тому, що об'єктом їхнього дослідження стали лише біологічно-психологічна та соціальна складові людини, натомість зовсім проігноровано духовну частину людської особистості. На нашу думку, лише збагнувши її, можливо зрозуміти усю глибину злочину. Адже його руйнація вносить хаос і деструкцію не тільки у фізико-психологічний та соціальний виміри, а й у вимір духовний. Кожна людина має як фізичні потреби – їсти, пити, спати, так і потреби сформовані соціумом – спілкуватись, допомагати. Так само існують потреби духовні, серед яких найважливішими є аксіологічні – керуватися цінностями, при чому необхідними є моральні.

Поняття цінності – ключове у бутті індивідуума. Доказом є навіть те, які дієслова ми вживаємо найчастіше. Так, перші дієслова, які вивчаємо під час студіювання іноземної мови, – це «бути» і «мати». Якщо з «бути» усе зрозуміло – ми інстинктивно хочемо бути якомога довше, то з «мати» не все так однозначно. Ми не хочемо мати будь-що – ми хочемо мати «щось», що чимось відрізняється від усього іншого, до чого ми просто байдужі, іншими словами – ми хочемо мати те, що для нас є великим, важливим, нарешті, цінним – ми хочемо мати цінність. На нашу думку, найбільш вдалим є визначення цінності, сформульоване О. Г. Данильяном, під цінністю він розуміє «те, що почуття і розум диктують визнати особливо значущим з усього, що є, в ім'я чого минає життя, а не заради чогось іншого»⁹⁷. М. Вебер

⁹⁷ Фрейд Зигмунд. Психология бессознательного / З. Фрейд. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2008. – С. 161.

стверджував: кожна людська дія дістає сенс лише тоді, коли гармонізує із важливими для особистостями цінностями⁹⁸. Для індивідуума цінності завжди мають певну ієрархічність, і ті з них, які можуть змінювати місце в цій ієрархії називаються «відносними», а ті, місце яких змінити не можна, – «абсолютними». Наприклад, моральні цінності не змінюються з часом, не залежать від існуючої влади, соціальних порядків і не піддаються девальвації.

Абсолютні цінності, як і все існуюче, мають свої ознаки, які відрізняють їх від інших якісних цінностей. Оскільки проблема вивчення причин і умов злочинності стосується людської особистості, то дуже важливо є дослідити природу моральних цінностей, прийняття або неприйняття яких є ключовим для вибору індивідом правової чи протиправової діяльності. Д. Гільдебранд⁹⁹ спробував дослідити моральні цінності і визначив, що для них є характерним. Розглянемо наступні визначальні ознаки моральних цінностей.

По-перше, це – нерозривний зв'язок з особою. Безособове буття ніколи не може стати морально добрим чи злим. Ні камінь, ні рослина не можуть бути названі наприклад: добрий камінь, зла квітка. На відміну від естетичних цінностей, де квітку можна назвати гарною.

По-друге, зв'язок з відповідальністю – людина є відповідальною за свої моральні цінності. Ми можемо дорікати людині за її захланність, підлість, несправедливість, проте нерозумно буде звинувачувати її у браку таланту чи розуму. Морально позитивні цінності завжди пов'язані із заслугою, а морально негативні – із почуттям провини.

⁹⁸ Пор. Бачинин В. А. Трансцендентная реальность / В. А. Бачинин // Теология, социология и антропология литературы (вокруг Достоевского). – К. : ДУХ І ЛІТЕРА (Серия «Теология»), 2012. – С. 43–97.

⁹⁹ Герцензон А. А. Квалификация преступлений / А. А. Герцензон. – М. ; Горюриздат, 1947. – 96 с.

По-третє, моральні цінності мають своєю передумовою свободу – лише маючи свободу волі, особистість може ставати морально доброю чи злою. Ніяка інша особова цінність людини – ні енергійність, ні розумність чи дотепність не виникають зі свободи, не є пов'язаними з вільним вибором людини, а швидше, мають характер дару.

Далі слідує життєва серйозність, що є характерною для моральних цінностей. Вочевидь, моральна цінність завжди приносить із собою в життєву ситуацію серйозність. Наприклад, розум, краса, талановитість будь-якого запеклого у важких проступках злочинця тьмяніє і нівелюєть перед важкістю здійснених ним злочинів.

Зв'язок із сумлінням – це усвідомлення своєї моральної катастрофи, що будить голос в середині людини, який не дає їй спокою. Водночас, то – сум та пригнічення, наприклад, через свою інтелектуальну неспроможність, не є таким метафізично глибоким. Хоча той, хто здійснив злочин, старається захиститися, використовуючи навіть певні філософські аргументи, перед голосом сумління, виправдовуючись такими постулатами як: 1) Життя немає сенсу, і не існує ніяких об'єктивних та обов'язкових для всіх правил; 2) Людина є онтологічно зіпсованою і не завжди має над собою владу; 3) Світ є дисгармонічний і викривлений, і немає відмінності між добром і злом; 4) Існує певна трансгресивність, яка не дає людині перебувати лише в межах соціальних норм, а постійно штовхає її вийти за їхні межі; 5) людина є детермінованою природними, соціальними, метафізичними причинами, які роблять з неї злочинця; 6) існує особливий тип людей – талановитих, розумних, які мають право стояти над загальноприйнятими моральними приписами¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Бачинин В. А. История западной социологии: учебник / В. А. Бачинин, Ю. А. Сандулов. – СПб. : Лань, 2002. – С. 333–334.

Необхідність полягає у тому, що виконання моральних цінностей вимагається від кожного. Особистість, яка чинить моральне зло, не виконує того, що повинна, як представник людства. Брак розуму, енергійності, дотепності – поки особа вибирає моральний спосіб поступування – не сприймають як катастрофу її основного гуманістичного покликання. Крім того, від кожного вимагають володіння усіма моральними цінностями: не можна сказати, що, наприклад, я спеціалізуюся на питаннях чесності, а справи чистоти та справедливості мене не стосуються, проте можна сказати, що я спеціалізуюся на історії, а фізику залишаю іншим. Не можна вибирати лише певні моральні цінності і відкидати інші – ми за необхідністю повинні вибирати усі.

Урешті респт, винагорода і покарання завжди пов'язані з моральними цінностями. Дисгармонія, яка виникає внаслідок неморального вчинку, вимагає відшкодування, спокутування. Факт цього феномена усвідомлюємо, коли відчуваємо свою провину чи провину інших. І це почуття не потрібно плутати з почуттям помсти. Так само і у випадку нагороди за вибір моральної цінності, що завжди повинна слідувати за ним. Кант надавав цьому феномену настільки великого значення: виходячи із того факту, що у земному житті зв'язок між моральними заслугами та нагородою не завжди присутній, вибудував свою ідею про існування вічного життя після фізичної смерті. Першість перед іншими цінностями – бачимо у тому, що для людини завжди краще мати саме ці цінності, ніж будь-які інші. Певною мірою таке твердження суголосне із думкою Сократа про те, що краще зазнати несправедливості самому, ніж здійснити її. Найважливішим, що дають духовні цінності взагалі і моральні зокрема – це векторна спрямованість онтологічної структури особистості, спрямованої на гармонізацію усієї структури: біо-соціо-духовної із загальносвітовим порядком –

життям-цивілізацією, трансцедентністю. Окрім того, гносеологічні аспекти концепцій аналізу причин і умов злочинності – класичної, біологічно-позитивістської та соціальної – залежать від їхнього розуміння онтологічної структури злочину та від антропологічної перспективи. Оскільки в кожній з цих концепцій людина зведена лише до певної її частини, то онтологічна помилка у визначенні особи призводить до гносеологічної у пізнанні причин та умов злочинності. Відсутність розуміння духовної складової індивідуума сприяє нівелюванню важливого аксіологічного пласту особистості, відповідального за векторизацію біо-соціо-духовного континуума у напрямку до гармонізації з цивілізаційно-трансцедентною основою буття. Тому актуальною постає потреба створення інтегральної концепції аналізу причин і умов злочинності, яка, з одного боку, повинна увібрати в себе усе раціональне і дієве з попередніх, а з іншого – включити усі напрацювання, які стосуються духовного виміру особистості.

РОЗДІЛ 2

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ НАСЛІДКИ РОЗВИТКУ ЗЛОЧИННОСТІ

2.1. Глобальний і національний масштаби злочинності

Нині, у час швидкого розвитку та постійного вдосконалення засобів масової комунікації, людина більш об'єктивно може побачити справжні масштаби злочинної діяльності як у межах своєї країни, так і в транснаціональному життєвому просторі. Разом із тим, залишається необхідність більш глибокого науково-філософського підходу до цієї проблеми, оскільки феномен злочинності завжди пов'язаний із глибинними структурами людської особистості, з метафізично-аксіологічним виміром буття.

При глибокому вивченні феномену злочинності стає зрозумілою його, у певному сенсі, діалектична природа. Адже злочинність, з одного боку, дуже схожа у будь-якій країні, а з іншого – часто має свої, притаманні лише даній території, риси. В. А. Бачинін спостеріг не зовсім простий взаємозв'язок між злочинністю та цивілізацією. Опираючись на те положення, що у світі тварин немає цивілізації, а, відповідно, немає і злочинності, дослідник слушно зауважує, що у причинно-наслідковому аспекті злочинність є вторинною щодо цивілізації, оскільки без нормативних цивілізаційних обмежень саме поняття злочинності втрачає сенс. Отож злочинність пов'язана з цивілізаційним полем людського буття. Такий стан речей створює своєрідну антиномію: «Злочинність – соціальна аномалія, яка є несумісною з нормами цивілізаційного спільного життя (тезис). Злочинність – закономірне, необхідне і в цьому сенсі «нормальне» явище у житті цивілізаційного суспільства

(антитезис)»¹⁰¹. Дану антиномію важко розв'язати, коли залишатись лише у цивілізаційно-правовому полі, проте, коли розглядати злочинність з інших систем координат – з метафізично-аксіологічних чи навіть соціально-психологічних – то з усією ясністю стає зрозумілою неприродність цього феномена для вимірів, які визначаються тими системами координат. Власне, злочинність у таких вимірах однозначно є аномалією та своєрідною хворобою чи індивіда, чи суспільства. І тому важко погодитись із певними теоріями, прихильники яких є на позиціях розгляду злочинності як «нормальної функції суспільства», котрі часто базуються на переконанні стосовно того, що для цивілізації є необхідними різноманітні джерела гострих відчуттів, конфліктів та різноманітних авантур, без них цивілізація з усією невідворотністю буде рухатись до занепаду. В основі таких підходів – недалекоглядність, яка змішує місцями буттєвий факт присутності злочинності у середовищі людей із його метафізично-духовною та соціально-психологічною оцінками. Звичайно, будь-яке суспільство не є вільним від присутності злочинності у його середовищі, але остання є швидше не необхідним елементом функціонування останнього, а своєрідним хворобливим утворенням на здоровому суспільному організмі.

Злочинність, будучи складним явищем, яке залежить від багатьох детермінантів, має як спільні, так і відмінні риси у представників різних культур та народностей. Так, одним із важливих факторів, особливо при існуванні так званої «організованої злочинності» є система функціональної диференціації в середині злочинної групи та ціле мистецтво підбору нових кадрів для злочинної діяльності. Адже

¹⁰¹ Бачинин В. А. Достоевский : метафизика преступления (художественная феноменология русского протомодерна) / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. – С. 223.

втрачаючи своїх активних членів чи то внаслідок численних бандитських розбірок чи ув'язнень, члени організованих злочинних угруповань зустрічаються із проблемою «поповнення кадрів».

Цікаві спостереження стосовно внутрішньої структури, способу функціонування організованої злочинності в США та її системи відбору і виховання майбутніх членів злочинного угруповання знаходимо у праці В. М. Геворцяна¹⁰². Незважаючи на те, що минуло вже більше тридцяти років, спостереження, описані в ній, ще довго зберігатимуть свою актуальність, як щодо власне американської організованої злочинності, так і до злочинності у будь-якій іншій країні світу, оскільки закономірності виникнення та функціонування організованої злочинності рідко піддають значним змінам упродовж короткого історичного проміжку часу.

Так, основна структура американської мафії, на думку дослідника, була сформована ще в 1931 році. На час написання книжки, основу організованої злочинності в США складало 26 груп, які в середовищі самих злочинців отримали назву «сім'ї». На вершині такої сім'ї стоїть її голова, який підтримує жорстку дисципліну в середині групи, маючи при цьому абсолютну владу. Зазвичай, у нього є заступник, який виконує комунікативно-інформативну функцію, збираючи і передаючи інформацію босу, а його накази – іншим членам групи. У випадку відсутності глави клану його функції перебирає на себе заступник. Також у таких організаціях існує так званий «оберігач традицій», який відійшов від активної злочинної діяльності і, зазвичай, належить до старшої генерації злочинного світу. І хоча внаслідок вікових обмежень він вже не може брати такої

¹⁰² Геворцяна В. М. Организованная преступность в США / В. М. Геворцяна. – Москва : Наука, 1980. – 168 с.

активної участі у діяльності, проте його авторитет є дуже високий, у тому числі і на діючого голову організації. На сходинку нижче в ієрархічній структурі знаходяться ті, хто є зв'язковою ланкою між керуючими особами «сім'ї» та рядовими її членами. Вони стоять на чолі певної команди, основну масу якої складають із рядових членів, своєрідних солдатів мафії. Проте це ще не є остання межа того середовища, де панує мафія. Як зазначає В. М. Геворгян, «нижче солдат в ієрархії «Коза ностри» йде обширний контингент служак та агентів, які не входять до складу «сім'ї», але підкоряються умовам, продиктованим лідерами злочинних організацій»¹⁰³. Цей же автор зазначає дві особливості такої «сім'ї», які роблять її своєрідною державою у державі і є доказом про значну оптимізацію цієї злочинної структури, спрямована на посилення дедалі більшого контролю як над різноманітними структурами суспільства, так і над матеріальними та іншими ресурсами. Йдеться про давній метод «батога і пряника». З одного боку, у структурі сім'ї існують люди, у функції яких входить устанавлювати вигідні контакти із представниками влади з подальшим їхнім підкупом та використанням їхньої «лояльності» у злочинних інтересах, натомість з іншого – існують також члени організації, які виконують функцію примусу, котрий може бути спрямований як зовні – для використання силових методів для лобювання інтересів сім'ї; так само використання сили часто буває спрямоване і в середині організації для підтримки дисципліни її членів шляхом покарання тих, хто провинився, аж до застосування фізичного знищення. Варто також зазначити: диференціація і «спеціалізація» йде ще далі, виявляється у тому, що всередині сім'ї існує чітка спеціалізація як окремих членів,

¹⁰³ Геворгян В. М. Организованная преступность в США / В. М. Геворгян. – Москва : Наука, 1980. – С. 11.

так і цілих груп, спрямованих у бік найоптимальнішого шляху досягнення різноманітних цілей сім'ї.

Потрібно також спинитись на основних моментах вербування нових членів для сім'ї. У цьому питанні використовують своєрідну систему відбору, де обирають найбільш спритних для подальшої діяльності вже у лавах мафіозної структури. Вербування часто відбувається у тих середовищах, які сприяють вихованню певного менталітету, вразливого на ідеали злочинного світу. Переважно це місця проживання бідного прошарку суспільства. Зазвичай, такі молоді люди, зростаючи у напівкримінальній атмосфері молодіжних банд, самі виявляють ініціативу, шукаючи можливість у чомусь допомогти відомим представникам мафії у їхньому районі, показуючи тим самим свої уміння та спритність. Після того зі сторони організації починають уважно слідкувати, як він себе поводить у тій чи іншій ситуації. Одним із важливих етапів його акцепції є факт порушення ним закону – це може бути пограбування із застосуванням зброї, до того ж необхідно, щоб хтось із представників організації за ним спостерігав із безпечного місця. Задля ще кращого пізнання кандидата важливо, щоб він мав навіть декілька притягнень поліцією у підозрі стосовно здійснення злочинів, навіть арештів, – усе для того, щоб побачити, як він себе веде у таких умовах: мовчить чи розповідає все. Власне, на цьому етапі багато кандидатів усуваються за нездатність бути повноцінними членами мафіозної структури.

Дуже важливим є також перебування кандидата у певний час у в'язниці. Там він з повним усвідомленням зрозуміє переваги бути приналежним до злочинної групи. З іншого боку, він, виходячи на волю, опиняється у ситуації, коли роботу йому можуть дати лише підпільні бізнесмени, які беручи його на роботу на прохання представників мафії,

використовують у якості наглядача, який вмiє впливати на конфлікти між господарем та робітниками. Але це є лише початок довгої дороги у світ злочинної ієрархії, проте на цьому етапі такій людині вже є важко зійти з цього шляху¹⁰⁴.

Такий детальний аналіз типового шляху молоді людини у світ організованої злочинності мав на меті ближче розпізнати ключові етапи, які можна було б змінити, щоб людина не потрапила в тенета мафії. Одним із таких ключових моментів є виховання ще не зовсім сформованої особистості. Адже гіпотетично, поки людина не є сформована, на неї ще досить ефективно можна впливати з метою показу їй екзистенційно правильних пріоритетів у житті. Так, К. Роджерс¹⁰⁵ ілюструє на прикладі того, як Огуст Айкрон провів експеримент із перевиховання неповнолітніх правопорушників, суть котрого полягала у тому, що він надав їм певну свободу у межах установи, дозволивши поводити себе так, як вони хотіли б, але це можна було здійснювати лише у межах групи, у якій він займав місце лідера. Спершу в середині групи спостерігали певний хаос, сповнений змін: «ці юнаки поступово обрали сповнене соціальності, дисципліни і співпраці життя як таке, якому вони віддають перевагу... Вони навчились через досвід толерантних стосунків бажати свободи, поєднаної з відповідальністю, і самостійно встановлених меж більше, ніж хаосу сваволі й агресії»¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Геворгян В. М. Организованная преступность в США / В. М. Геворгян. – Москва : Наука, 1980. – С. 14–16.

¹⁰⁵ Роджерс К. Вчитися бути вільним / Карл Роджерс // Гуманістична психологія : антологія : навч. посіб. : в 3-х т. – Том 1 : Гуманістичні підходи в західній психології ХХ століття / упор., наукові ред. Роман Трач (США), Георгій Балл (Україна). – К. : Університетське вид-во «Пулсар», 2001. – С. 37–59.

¹⁰⁶ Там само. – С. 49.

Цей дослід є своєрідним маркером, з одного боку, присутності великого потенціалу у глибинах людської особистості, нехай навіть і такої, що на певному етапі життя помилилася. З іншого боку, подана ситуація вказує на певні упущення, які мали місце при вихованні цих молодих людей тими, які мали обов'язок стосовно того, щоб показати їм орієнтири на справжні цінності, які ніколи не привели б їх до такої небезпечної дороги.

Отож інтенсивний розвиток злочинності великою мірою пов'язаний із системою виховання дітей, як і з відсутністю взагалі цілеспрямованого виховного процесу. Коли ж такий процес має місце, то здебільшого він перебуває під впливом соціокультурного середовища, у якому виховувались самі вихователі. Проте потрібно зауважити, що у самому феномені формування дитячої та юнацької душі існуватимуть фактори, залежні від даного середовища і які не відрізнятимуться у представників різних культур. У цьому сенсі важливою є схема Шеннума та Бьюдженталь¹⁰⁷, що сприяє кращому аналізу міжкультурних універсалій та відмінностей у справі управління емоціями у представників різних культур. Ці дослідники об'єднали чотири здатності, які відіграють важливу роль у справі вираження емоцій. Отож це: 1) знання стосовно ситуацій, у яких будуть доречними вираження тих чи інших емоцій; 2) уміння контролювати поведінку експресивного типу; 3) мотивація до цього; 4) рівень когнітивного розуміння¹⁰⁸.

Найімовірніше, що вплив культурного чинника переважатиме для першого і третього пунктів, тоді як другий та четвертий пункти будуть мати риси більше міжкультурної подібності, ніж відмінності. У цій перспективі є цікавими

¹⁰⁷ Лафренье П. Эмоциональное развитие детей и подростков / Питер Лафренье. – СПб. : Прайм-еврознак, 2004. – С. 194–195.

¹⁰⁸ Там само. – С. 204.

дослідження, проведені Екманом та Фрізенем¹⁰⁹. Так, американським та японським студентам показували два різних фільми – один був цікавий та приемний, про подорожі, натомість інший – страшний документальний про ритуал обрізання, наслідком якого були різноманітні тілесні ушкодження. Водночас на кіноплівку знімали погляди глядачів, які про це навіть не підозрювали. Після перегляду фільмів із тими, хто брав участь у досліді, мав розмову представник їхньої культури: з американськими студентами розмовляв американець, а з японськими – японець. Цікавим є факт того, що при перегляді цих фільмів вираження облич, як вияв результатів реакції на події, як в американських студентів, так і в японських суттєво не відрізнялись. І в тих, і в інших на обличчі були ознаки радості та задоволення при перегляді фільму про подорожі, і відраза та дистрес при перегляді фільму про тілесні ушкодження. Разом із тим, у розмові після перегляду фільмів японські студенти прагнули приховати дискомфорт та дистрес, які вони пережили при перегляді документального фільму. Водночас американці сміливо виявляли негативні емоції, переповідаючи головний сюжет фільму¹¹⁰. Власне, наше дослідження і показує важливу роль соціокультурного середовища, його патернів стосовно вияву емоцій у справі зовнішньої поведінки під час комунікації. У цьому сенсі цікавим можуть бути слова Б. Кістяківського щодо загального духу соціуму: в усіх дослідженнях соціальних процесів дуже важливо розрізнити загальний дух, «який становить ціле або колектив, до якого

¹⁰⁹ Комлев Ю. Ю. Социологическое изучение преступности : анализ зарубежного опыта [Электронный ресурс] / Ю. Ю. Комлев // Вестник ВЭГУ : интернет-журн. – 2009. – Вип. 4 (42). – С. 121–134. – Режим доступа : <http://www.work.vegu.ru/vegu/vestnik/DocLib/4-42%20Комлев.pdf>

¹¹⁰ Лафренье П. Эмоциональное развитие детей и подростков / Питер Лафренье. – СПб. : Прайм-еврознак, 2004. – С. 204–205

окремі духи відносяться як частини» і «який володіє всіма окремими духами як норми або закону і який в певному розумінні є родовим поняттям щодо всіх своїх впливів на індивідуальну свідомість»¹¹¹.

Також спостерігаємо та усвідомлюємо реальну присутність таких вимірів людської особистості, які майже не піддаються впливам культурного виміру людського буття, адже універсальність емоційної оцінки, разом із вираженнями обличчя та фізіологічними реакціями реально є доказами про існування того, можливого давнього в еволюційному вимірі прошарку людської особистості, який, фактично, є спільним для усіх людей, існує паралельно з тим виміром людини, який зазнає значного культурно-виховного впливу з боку соціокультурного середовища.

Що стосується соціокультурних середовищ, зокрема, американського, японського, то значною мірою вони залежать від своєрідності світогляду та сприйняття реальності обох народів.

В. А. Бачинін виокремлює за перевагою «задіяності» однієї чи іншої півкулі головного мозку у формуванні світоглядних позицій того чи іншого народу типи ментальності – західний та східний. Відомим є факт функціональної асиметричності людського мозку, де ліва півкуля відповідає за логічне мислення, аналітичне розчленування реальності на складові частини, виявляє та протиставляє антитези (чорне-біле, добро-зло).

Ця півкуля є причиною такого підходу до реальності, який передбачає активну її зміну, вона відповідальна за напрям уваги на майбутнє як перспективний простір, у

¹¹¹ Кістяківський Б. О. Суспільство та індивід. Методологічне дослідження / Б. О. Кістяківський; [пер. із нім. В. Т. Сулим, О. В. Ільїн, Е. А. Шабайкович]; наук. ред. М. П. Альчук. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012.– С. 153.

котрому можна здійснити зміни. Щодо правої півкулі, то у певному сенсі її функції є немов антиподами лівої. Вона відповідає за цілісне «схоплення» реальності, здебільшого за допомогою образного мислення. Цікавим є те, що ієрогліфи, притаманні китайській та японській культурам, людина сприймає в основному правою півкулею. У цьому сенсі ієрогліф є немов картинкою, яка торкається правої півкулі, водночас мови, слова яких складаються із певної послідовності букв, для свого сприйняття примушують працювати ліву півкулю. Також суттєвими рисами функціонування правої півкулі є те, що при сприйнятті реальності за її допомогою людина помічає не тільки полярні аспекти реальності, а й всю гамму різноманітних нюансів. При домінуванні правої півкулі акцентують не на егоцентризмі, суперництві, а й на співпраці та кооперативному світосприйнятті.

Базуючись на феномені функціональної асиметричності півкуль головно мозку, В. А. Бачинін спробував охарактеризувати головні риси західного типу ментальності з домінуванням лівої півкулі головного мозку в утворенні та підтримці такої світоглядної позиції, а також виокремив суттєві риси східної ментальності, у якій головним чинником світосприйняття є права півкуля.

Отож до західного типу ментальності належать:

- 1) трансгресивність як інтелекту, так і психіки, яка виявляють у векторному напрямі до усього нового, виховуючи у своїх носіях якості, необхідні при такому світосприйнятті: волю, «воєнний спорт» і навіть певною мірою агресивність, які, у свою чергу, спрямовані на засвоєння та підкорення дійсності, де роль суб'єкта вважають господарем світу;
- 2) відсутність прив'язаності до минулого як наслідок трансгресивності;
- 3) відкритість до інших культур,

що виявляється у готовності до їхньої асиміляції; 4) досить розвинуте поняття особистості та розуміння її цінності¹¹².

Похідним з цього є відстоювання своєї незалежності у різноманітних вимірах – інтелектуальному, моральному, духовному. Зворотною стороною такого відокремлення свого «Я» є те, що в такій культурі явно присутній страх смерті, який ще більше підсилений усвідомленістю важливості та неповторності індивідуального «Я». Іншою такою негативною рисою я-орієнтованості є порівняно слабкий розвиток адаптивних умінь – бажання та уміння пристосовуватись до зовнішніх обставин; 5) бінарно-опозиційний характер сприйняття реальності, з акцентом на виявленні протилежностей; 6) раціоцентричність з розумінням розуму як центрального авторитету, внаслідок чого аналітичне розчленування дійсності переважає над спробами побудови цілісного та синтетичного світосприйняття; 7) важливе значення практичного підходу до життя вбачають у заангажуванні у практичну діяльність сенс життя і, часто забуваючи про існування інших вимірів людської особистості і їхньої важливості у системі вартості людини, внаслідок чого такі практичні поступки часто починають мати неморальний відтінок.

Щодо східної ментальності, то великою мірою вона була своєрідним антиподом західної, оскільки в її формуванні та підтримці значну роль відігравала перевага правої півкулі головного мозку у сприйнятті та конструюванні реальності. Отож риси цієї ментальності: 1) традиціоналізм як одна з найголовніших рис, яка виявляється у консерватизмі, наданні великого значення минулому. У поєднанні з певною

¹¹² Бачинин В. А. Достоевский : метафизика преступления (художественная феноменология русского протомодерна) / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. – С. 83.

закритістю до чужого світосприйняття такий підхід часто призводить до відносної культурної замкненості; 2) пріоритет групи перед індивідом, де схвалюється розчинення індивідуального «я» в колективному «ми» і де стимулюються вияви різноманітних здібностей у межах спільноти, а не автономно; 3) ненаголошення свого «я» призводить до більш стійкого та спокійного ставлення до екзистенційної проблеми смерті, під якою часто розуміють не катастрофічне знищення неповторного «я», але розчинення «я» у більшій структурі світу, немов крапля, яка розчиняється у морі; 4) ненаголошення свого «я» тягне за собою і розвиток різноманітних адаптивних умінь, де ідеалом вважають швидше м'якість та текучість, ніж твердість та непоступливість; 5) перевага інтровертності над екстравертністю призводить до такої настанови, де визнається цінним споглядальне, а не практично-споживацьке відношення до реальності. Цей феномен спонукає в основному до споглядання світу, а не його підкоренню; 6) відсутність раціоцентричності, відсутність переконання про всемогутність людського розуму водночас при бережному ставленні до природи, всього природного, визнаючи за останньою велику цінність, у котрій є присутній вищий принцип, згідно з яким людина і має зіставляти свій шлях. Людина у таких системах координат є не господарем природи, її покликання полягає у все більшому підкоренні останньої, але є її частина, яка усвідомлює свою глибоку спорідненість з останньою¹¹³.

Отож культурно-світоглядні позиції цих двох ментальностей мають дуже багато відмінного, що, у свою чергу, не може не позначитись майже на всіх сферах буття людської особистості. Цей факт є особливо цінний при

¹¹³ Бартол Курт. Психологія кримінального поведіння / Курт Бартол. – М. : Олма-Пресс, 2004. – С. 262–265.

аналізі феномена злочинності у різних ментально-культурних координатах.

Так, згідно з зі статистичними даними стосовно коефіцієнтів злочинності відносно різних його видів у Японії, країнах Західної Європи та США, найбільша кількість злочинів характерна для США, а найменша – Японії: коефіцієнти злочинності в Японії порівняно зі США є меншим: вбивства – у 5,6 разів, нанесення тілесних ушкоджень – в 10,2 рази, крадіжки – в 4,7 разів, зівалтування – у 12,3 рази. Особливо вражаючою є відмінність розбійних нападів, де коефіцієнт аж у 112,5 разів менший, ніж у США¹¹⁴.

Така стала закономірність меншої кількості злочинів у Японії спонукає шукати відповіді. Цікавим є дослідження К. Уеда¹¹⁵, який спробував показати своєрідність факторів, що дають такий відносно нижчий рівень злочинності, ніж у країнах Західної Європи та США.

Серед природних факторів йдеться про однорідну національну структуру японського соціуму, яка здебільшого завдячує острівному географічному розташуванню. Водночас для країн Західної Європи, особливо для США, є характерним великий приток еміграції представників інших народностей та культур. Власне, останні часто стають вагомим чинником збільшення загального коефіцієнта злочинності в цих країнах. Серед соціально-культурних факторів виокремлюють специфічні риси, які значною мірою притаманні японцям та є типовими представниками зазначеної вище східної ментальності, їм притаманні

¹¹⁴ Сципион Сигеле. Преступная толпа / Сигеле Сципион. – М. : Институт психологии РАН, «КСП+», 1999. – С. 94.

¹¹⁵ Уэда К. Преступность и криминология в современной Японии : [пер. с яп. О. А. Белявской] / Кан Уэда ; под общ. ред., вступ. ст. Н. Ф. Кузнецовой и В. Н. Еремина. – М. : Прогресс, 1989. – 256 с.

«підкреслене почуття сорому та гідності, вимога самовідречення і самовиховання, ціннісні орієнтації, які викликають не суперництво в суспільстві між своїми та чужими, а співчуття та гармонію»¹¹⁶.

Також варто відзначити саму систему найму, пов'язану з важливою стороною буття людини – працевлаштуванням – так звана система «пожиттєвого найму». Суть її полягає у тому, що тих, хто закінчив навчальний заклад, приймають на роботу на певний строк, причому вони отримують відповідну кваліфікацію уже внаслідок навчання, яке здійснюють на підприємстві. Часто договір між працедавцем та працівником зберігається аж до пенсійного віку. Одним із важливих рівнів функціонування таких підприємств є своєрідне культивування свідомості приналежності до фірми. Власне така система «пожиттєвого найму» разом із усією сукупністю ідеолого-психологічних факторів є вагомим чинником у зменшенні рівня злочинності. Справді, людям, які витратили так багато матеріально-фізичних та духовно-психологічних сил для того, щоб досягнути такого стабільно-економічного, комфортно-соціального становища, є що втрачати у випадку вибору ними злочинної поведінки.

Ще один фактор, який має важливий вплив на рівень злочинності у Японії, є у законодавчо-правовому вимірі. Так, у цій країні існує найжорсткіше серед розвинутих капіталістичних країн законодавство стосовно володіння вогнепальною зброєю, що дає свої плоди у значному зменшенні злочинів із застосуванням вогнепальної зброї: у 1980 році вбивств із її застосуванням було 4,7 %, розбійних нападів – 1,3%, а спричинення тілесних ушкоджень – лише 0,1 %. Що вкотре є доказом про справжні мотиви лобювання

¹¹⁶ Уэда К. Преступность и криминология в современной Японии : [пер. с яп. О. А. Белявской] / Кан Уэда ; под общ. ред., вступ. ст. Н. Ф. Кузнецовой и В. Н. Еремина. – М. : Прогресс, 1989. – С. 95.

інтересів продавців зброї у багатьох розвинутих країнах, які лише прикривають наміри збільшення безпеки населення, а насправді мова йде про потужне джерело збагачення виробників зброї, адже злочинність від вільного доступу до вогнепальної зброї лише збільшують, яскравим і водночас сумним доказом чого можуть бути випадки, про які регулярно повідомляють засоби масової інформації – розстріли беззахисних людей у США, де доступ до зброї відносно легкий для людей із тими чи іншими психопатологічними рисами.

Представники злочинного світу у будь-який період свого існування прагнули використовувати досягнення науково-технічного прогресу як інструмент власного збагачення. У певному сенсі ХХІ століття є унікальним, оскільки досягнення небувалого прогресу, особливо в інформаційних технологіях, збільшує поле діяльності кваліфікованих злочинців фактично до усього кіберпростору, який проникає тепер майже в усі куточки земної цивілізації.

Саме поняття мережі, яке часто займає значне місце в інформаційно-комп'ютерному вимірі, почали розглядати як своєрідний образ, котрий деякі автори використовують при аналізі навіть діяльності організованої злочинності. Так, у колективній монографії провідних американських фахівців з питань національної безпеки Д. Ронфельдта та Д. Арквіллі¹¹⁷ використовують поняття мережі та пов'язані з нею сутності для того, щоб зрозуміти російську організовану злочинність. Як зазначають автори: «хоча деякі з найбільших організацій мають ієрархічну структуру, російську організовану злочинність можна повною мірою зрозуміти через мережні зв'язки між злочинним та «вищим» світами». Так, у перспективі російської злочинності, дані

¹¹⁷ Михалкин Н. В. Философия права : [учебник] / Н. В. Михалкин, А. Н. Михалкин. – М. : Юрайт, 2011. – 400 с.

дослідники виокремлюють три вияви досліджуваного явища: 1) існує тісна співпраця між злочинцями, бізнесменами та політиками; 2) для тих, хто не бажає співпрацювати, існує практика застосування насильства, яке часто виявляється через замовлені вбивства; 3) має місце існування фігур, які діють в обох сферах водночас. Реальний приклад такого типу людини – депутат санкт-петербурзької думи Юрій Шутов, який був керівником банди вбивць¹¹⁸.

Рівень злочинності у будь-якій країні буде залежати від установок у населення стосовно зберігання закону. У цій перспективі є цікавими дослідження Ф. Є. Шереги стосовно установок збереження закону в людей у Росії. Ці спостереження актуальні для нас, оскільки Україна та Росія мають спільне найближче минуле – перебування в одній із найбільших імперій – СРСР, унаслідок чого багато установок російського народу швидше всього будуть актуальними і в українському просторі. На основі статистики, отриманої шляхом опитування, дослідник виокремив п'ять видів правової поведінки: 1) закони зберігають у цілому – 67 %; 2) зберігають закони, коли вони не торкаються особистісних інтересів – 12 %; 3) закони зберігають завжди – 10 %; 4) зберігають за необхідності – 7 %; 5) схильні до девіації – 4 %. Потрібно також додати ще низку цікавих моментів. Найперше, що цілком прогнозовано, жінки у цілому є більш законотрусливі, ніж чоловіки, закони в цілому вони зберігають у 74 % випадках проти 67 % у чоловіків, а відсоток схильності до девіантної поведінки в них удвічі менший, ніж у чоловіків. Відмінність також у ставленні до закону залежно від віку. Так, у молодшого покоління є більше тих, хто пов'язує зберігання закону зі своїми особистими інтересами. Водночас, для людей старшого

¹¹⁸ Михалкин Н. В. Философия права : [учебник] / Н. В. Михалкин, А. Н. Михалкин. – М. : Юрайт, 2011. – С. 94.

покоління є характерним таке ставлення, коли закон стараються зберігати при будь-яких обставинах¹¹⁹. Причина такої відмінності передусім полягає як у значному набутому досвіді людини старшого віку, так і в певних вікових змінах, які пов'язані з бажанням у всьому зберігати стабільність. Водночас як молоде покоління, з одного боку, маючи багато життєвої енергії та брак досвіду, прагне коригувати зовнішній закон зі своїми інтересами, то людина вже у старшому віці, маючи багаж життєвого досвіду, з одного боку, та факт обмеженості життєвої енергії, з іншого, бачать безпечнішою і стабільнішою таку життєву позицію, коли мають настанови виконувати закон у будь-яких умовах.

Показниками певного ризику підходу, коли виконання закону пов'язують із власними інтересами, є статистичні дані стосовно великої кількості вчинених злочинів залежно від віку правопорушників. І хоч ця статистика приведена стосовно США, проте закономірності, які можна побачити із цих показників матимуть місце і в інших країнах. Згідно з цими даними¹²⁰, можна побачити, що пік арештів за серйозні злочини припадає на сімнадцять – вісімнадцять років, водночас як найбільша кількість арештів за тяжкі злочини припадає на вік близько двадцяти років і потім починає постійно зменшуватись.

Вуличну злочинність, яку значною мірою виявляють у діяльності вуличних банд, не є один раз і назавжди стійким феноменом. У діяльності та структурі таких банд спостерігають певну динаміку і навіть еволюцію. Ця їхня

¹¹⁹ Шереги Ф. Є. Социология права. Прикладные исследования / Ф. Є. Шереги. – СПб. : Алетейя, 2002. – С. 76.

¹²⁰ Курило В. І. Кримінологія: загальна частина (курс лекцій): навчальний посібник / В. І. Курило, О. Є. Михайлов, О. С. Яра. – К. : Кондор, 2006. – С. 21.

риса виявлена Д. Арквіллом та Д. Ронфельдтом¹²¹. Вони описують три покоління міських банд, еволюція яких йшла у напрямі від традиційних банд, які контролювали лише певну територію, де проживала більшість її членів, через орієнтовані на ринок банди, котрі торгують наркотиками, до найновітнішого покоління, у якому часто вже поєднані елементи політики та бізнесу. Власне, останній тип банд характеризується інтернаціоналізацією, політизацією та постійним вдосконаленням. Переважна кількість банд належать до першого та іншого типів, проте певна їхня кількість проходить процес переходу до третього типу, хоча нині ще жодна банда не досягла рівня третього типу. Власне, банди цього нового типу в основному «є комерційно орієнтовані, являють собою формування, які виконують злочинні замовлення; проте в деяких випадках вони мають також певні політичні та соціальні цілі»¹²².

Одним із яскравих прикладів таких новітніх банд є тридцятитисячна банда Gangster Discuples (GD), котра має свій політичний підрозділ – організацію «Голос XXI століття». GD займається розповсюдженням наркотиків у 35 штатах США, а також має контроль над цілими районами та вулицями. Ця банда еволюціонувала від територіального типу банд із застосуванням усього арсеналу насильства аж до досить складної організації, яка активно займалася політичною діяльністю¹²³.

Живучи на території колишньої наддержави СРСР, уважний спостерігач за певними тенденціями у злочинному світі може побачити своєрідну розвиток так званих

¹²¹ Михалкин Н. В. Философия права: [учебник] / Н. В. Михалкин, А. Н. Михалкин. – М.: Юрайт, 2011. – 400 с.

¹²² Там само. – С. 114.

¹²³ Там само. – С. 115.

злочинних банд. Досить часто у засобах масової інформації проникає інформація про того чи іншого, шанованого тепер, бізнесмена, який у «лихі 90-ті» займався зовсім не комерційною діяльністю, а вимаганням грошей із людей, які намагалися займатися бізнесом. Або, кажучи точніше, – займався рекетом. Зазвичай, така інформація спливає напередодні чергових виборів, де тепер шанований бізнесмен є одним із претендентів на депутатський мандат. Оскільки така інформація спливає регулярно, то у пересічного спостерігача виникає думка стосовно певного метаморфозу або еволюції тих, хто колись були активними учасниками озброєних «розбірок», а тепер перекваліфікувались у законослухняних бізнесменів. Звичайно, не кожний бізнесмен має кримінальне минуле, проте враховуючи тему наших досліджень, йдеться саме про такий тип бізнесменів, первинний капітал котрих був сформований не зовсім законним шляхом. Отож можна бачити певну еволюцію вчорашніх учасників вуличних банд у теперішніх успішних бізнесменів, які, крім набуття значних матеріальних статків, стали тепер публічними особами.

Більшість міст на території України, мабуть, як і в більшості територій колишнього СРСР, за словами О. Узарашвілі «за характером домінуючої сили нині поділяються на злодійські, бандитські та ментівські. У перших весь злочинний світ підпорядковується злодійським «поняттям». У других бал правлять некеровані відморозки-бандити»¹²⁴, що стосується третіх, то мається на увазі злочинна діяльність окремих представників органів внутрішніх справ. Стосовно останньої категорії, то пересічний спостерігач може сам бачити вершину цього

¹²⁴ Узарашвілі О. В епіцентрі гангстерських війн / Омар Узарашвілі. – Львів : Піраміда, 2001. – С. 24.

айсберга, зустрічаючись із черговими повідомленнями у засобах масової інформації про викриття «перевертнів у погонах», де не раз наводять факти, що шокують, де, наприклад, керівник відділу, який мав би контролювати обіг наркотичних речовин, сам стає керівником структури, яка і займається злочинним їх збутом. Потрібно також зауважити, про небезпеку використання цілої системи силових структур, а, зокрема, і міліції. Так, А. М. Бойко зауважує: «склалась ситуація, за якої більшість працівників правоохоронних органів стала підконтрольна, або почала активно співпрацювати з державними чиновниками високого рівня, політиками та впливовими бізнесменами. Ці взаємовідносини ґрунтуються на взаємній підтримці, потуранню, підкупі й узгодженні групових чи особистих інтересів, що сприяло виникненню атмосфери загальної вседозволеності й адміністративного свавілля»¹²⁵.

Унаслідок такого стану речей відбуваються дуже несприятливі зміни у ставленні населення до правоохоронних органів, що несе за собою значну небезпеку як для суспільства та країни, так і для духовно-психологічного здоров'я її громадян. Справа у тому, що у свідомості кожної людини, існує морально-правовий вимір, закони якого є своєрідним імперативом, опорою існування будь-якої духовно-здорової людини. Кожна людина у глибині душі знає про існування справедливості, прагне її і протестує, коли такої справедливості не знаходить у тих знакових сутностях, які мали б бути її носіями: керівниках держави, судах, міліції. Коріння справедливості є набагато глибшим, ніж це може здаватись на перший погляд: «справедливість це не проста угода між людьми, оскільки те,

¹²⁵ Бойко А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки / А. М. Бойко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 310.

що «справедливо», споконвічно визначається не законом, а глибокою ідентичністю людської істоти»¹²⁶. Як зазначає В. Ф. Гегель: «суспільна думка містить у собі вічні субстанційні принципи справедливості, дійсний зміст і наслідок усього державного ладу, законодавства й загального стану взагалі в формі здорового глузду людей»¹²⁷.

Рівень та масштаби злочинності залежать не тільки від певних особливостей тієї чи іншої культури або різноманітних законодавчих актів, покликаних обмежити розвій злочинності, а й значною мірою від міцності тієї чи іншої держави у плані технологічному, політичному та духовно-психологічному. Лише держава, яка правильно функціонує і де низький рівень корупції, може справді контролювати злочинність, звести масштаби її розповсюдження до мінімуму. Натомість держава, яку поглинає корупція, є немов той хворий організм, який не у стані повноцінно виконувати свої функції. Одним із важливих критеріїв здоров'я держави та її могутності є рівень довіри населення до правоохоронних органів та судів, що фактично мали би бути останньою стіною, яка мала б захищати суспільство від розвою злочинності.

Саме у цій перспективі виглядає досить серйозним те, що людина, не знаходячи справедливості там, де вона у першу чергу мала б бути, залишається розгубленою і дуже нестійкою перед небезпекою самостійного вчинення противоправних дій, оскільки в середині людини ламається той стержень, який робить можливим протистояння спокусі протизаконних дії – ламається віра у справедливість.

¹²⁶ Сумерки богів [Техт] : сборник. Переводи / Ф. Ницше, З. Фрейд, Э. Фромм и др. ; сост., общ. ред. и предисл. А. А. Яковлева. – М. : Политиздат, 1990. – С. 135.

¹²⁷ Гегель Георг Вільгельм Фрідріх. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. із нім. Р. Осадчука та П. Кушніра]. – К. : Юніверс, 2000. – С. 276.

Тривожними статистичними даними є ті, які свідчать про те, що більшість населення України не довіряють судам та правоохоронним органам. Так, згідно з соціологічними опитуваннями у 2005 році 22,2 % зовсім не довіряють міліції, 32 % радше не довіряють (у сумі виходить 54,6 % населення, фактично це більше половини населення країни). Прокуратурі не довіряють відповідно 21,4 % та 29,6 % (у сумі 51 %), а судам – 21 % та 29,3 % (50,3 %) ¹²⁸.

Така ситуація однозначно ослаблює внутрішню силу держави, роблячи її при інших сприятливих умовах дуже вразливою як до потенційних зовнішніх ворогів, так і до розвитку анархії і навіть тероризму в середині держави. Звичайно, на території України такий розвиток подій виглядає мало ймовірним, проте про головні закономірності, пов'язані з фактом слабкості державної влади потрібно згадати, адже при слабкості влади внаслідок поява анархії на перший план виходять різноманітні конкуруючі сили, які можуть почати навіть збройну боротьбу за матеріальні ресурси, часто прикриваючись національними чи навіть релігійним інтересами. У випадку, коли конфліктні ситуації виникають як справді релігійні чи національні, все одно збройне вирішення останніх майже завжди буде порушувати права людини і приносити біду. При такому стані речей навіть може утворитись ситуація, коли у державі існують плями на карті країни, де урядові сили не можуть контролювати ситуацію. Досить вдало описана подібна ситуація: «Вони, спустошені внутрішнім вогнем, вирвані з оточення нецивілізованим способом вирішення конфлікту

¹²⁸ Бігун В. С. Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема / В. С. Бігун // Проблеми філософії права : Тези доповіді на «круглому столі» на тему «Актуальні проблеми філософії права» (м. Київ, 25 березня 2003 р.), Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Том I. – 2003. – С. 126–128.

між спільнотами ..., їхні кордони невизначені і неконтрольовані; керуюча влада ... жертвує інтересами своїх громадян: процвітає притаманна таким територіям корупція, дохід на душу населення, так само, як і ВВП, стрімко падає, а неконтрольовані насильство та злочинність різко зростають. Нормою стає анархія»¹²⁹.

Проблеми влади у будь-якій країні, де існують серйозні небезпеки поява анархії з усіма її наслідками, полягає у тому, що губиться справжній сенс розуміння влади тими, хто справді займає керівні посади. Часто такі люди сприймають владу як інструмент самозбагачення, забуваючи при тому, що «володіти – це значить служити, служити людям, спільноті в дусі правди та справедливості»¹³⁰. Саме тому ми, досліджуючи чи то національні, чи то глобальні масштаби злочинності, завжди приходитимемо до визнання важливості трансцендентно-аксіологічного виміру буття із його ніколи не старіючими принципами, спрямовані на дотримання справедливості, протидію паплюження гідності, повагу до людської особистості. І власне визнання останніх, особливо у практичному житті, є найкращою запорукою зменшення до мінімуму тієї хвороби людського індивіда зокрема чи суспільства загалом, якою є злочинність.

¹²⁹ Готтфредсон Майкл. Загальна теорія злочину / Майкл Готтфредсон, Тревіс Герші. – Харків : Акта, 2000. – С. 118.

¹³⁰ Дмитрієнко Ю. М. Актуальні аспекти української правосвідомості як категорії правознавства / Ю. М. Дмитрієнко // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг : зб. наук. пр. – Харків : ХДУХТ, 2007. – Вип. 2 (6). – С. 430–436.

2.2. Філософсько-правовий вимір криміналізації свідомості та засади її декриміналізації

Філософсько-правовий вимір людського буття тісно пов'язаний із іншими вимірами існування людини. Він завжди був складовою більшої перспективи життєвого простору людської особистості. Саме тому важливо розглядати феномен криміналізації свідомості, держави та суспільства у ширших координатах загального соціокультурного простору. Глобалістичні тенденції сучасного світу несуть значні зміни не тільки у культурно-світоглядному вимірі, а й впливають і на вимір кримінально-правовий. Під час перетворення колишнього національного цивілізаційного простору у структуру «Великого Села» відбувається збільшення міграційних процесів, пов'язаних з існуванням соціально-економічної неоднорідності у цьому «Великому Селі». Існування багатих та бідних країн із відмінними рівнями добробуту, з одного боку, а з іншого – відносна легкість міграції, створюють ситуацію більшої присутності неавтохтонного населення на території більш економічно розвинутих країн. Останні частково зацікавлені у постійному притоці робочих мігрантів унаслідок демографічних проблем усередині тих країн, у яких спостерігають тенденцію до збільшення частки пенсіонерів та зменшення частки працюючих громадян країни. Натомість мігранти з бідніших країн, зазвичай, мають традиційно багатодітні сім'ї контрастно до традиційно малих сімей у розвинутих капіталістичних країнах. Збільшення кількості мігрантів часто викликає певне занепокоєння з боку деяких представників автохтонного населення. Унаслідок цього суспільство постає перед досить значною проблемою нетолерантності, ксенофобії і навіть расизму.

Досить актуальними зазначені проблеми є для США, де проживає велика кількість представників різноманітних культур та ментальностей. Особливе загострення ксенофобських настроїв спостерігалось після терористичних актів 11 вересня 2001 року. Вияви нетерпимості та ворожості, особливо до арабів, мають широкий діапазон, починаючи від вербальних форм і закінчуючи позбавлення останніх життя. Потрібно зауважити: часто ця агресія спрямована не тільки на мусульман, а й навіть на представників інших релігій. Так, після трагедії 11 вересня власне громадянина, який притримувався сикхізму, було застрелено в Арізоні лише за те, що він мав темний колір шкіри та тюрбан, який носив згідно з сикхістською традицією. Того ж дня в Далласі застрелений мусульманин з Пакистану, який був торговцем бакалійних товарів¹³¹.

Ця проблема викликає значне занепокоєння в уряді США, оскільки загрожує дестабілізацією криміногенної ситуації у країні, збільшуючи вияви насильства у соціальному вимірі. Варто зазначити: проблема расового насильства не виникла саме після 11 вересня. Певною мірою вона існувала давно. Доказом цього є той факт, що ще у 1990 році у доповіді Комісії з громадянських прав залякування та насилля окреслена низка чинників, які впливають на загострення расового насилля. Так, серед них є: 1) расове злиття районів та міст, що призводить до занесеного ззовні насилля; 2) глибоко захована расова ненависть, яку використовують різноманітні групи ненависті; 3) конкуренція між етнічними та расовими

¹³¹ Шасте Р. Мультикультурна охорона правопорядку: стратегії охорони громадського порядку в багатоетнічному суспільстві / Р. Шасте, Д. Левін, Г. Вонг, А. Олсон // Злочини на ґрунті ненависті : новий кримінальний феномен світового суспільства ; науково-практичне видання / за заг. ред. Дж. Перліна, наук. редактори О. А. Мартиненко, Ю. Л. Белоусов. – Львів : Астролія, 2011. – С. 84.

групами в економічній площині; 4) невідповідна, часто непрофесійна реакція на злочини на ґрунті ненависті поліції¹³².

Такі різноманітні причини призводять до певного викривлення у сприйнятті представників інших культур, які на даній території перебувають у меншості. Виробляється своєрідна соціокультурна атмосфера, у якій дискриміновані частини суспільства зазнають різноманітних обмежень стосовно повноцінного суспільного життя. У цій перспективі все частіше лунають голоси щодо призначення своєрідної компенсації за різного роду дискримінації. Проте це питання є досить складним, оскільки, як зазначає Т. Нагель, «якщо вважати, що в масиві соціально витвореної нерівності існує – коли йдеться про вимогу компенсації – вирішальна відмінність між нерівністю, спричиненою несправедливістю, і нерівністю, що просто є випадковим результатом справедливих соціальних умов, тоді буде дуже важливим точно визначити, де проходить та лінія розмежування»¹³³.

Власне, різноманітні компенсаційні заходи, спрямовані на своєрідні відшкодування, базуються на тому факті, що ті чи інші гірші здібності особистості, котра належить до соціальної групи, яка зазнає дискримінації, можуть бути результатом дискримінаційного ставлення до останньої, що не давало можливості до такого ж успішного розвитку здібностей, яким воно є у суб'єктів соціальної групи, що не

¹³² Шасте Р. Мультикультурна охорона правопорядку: стратегії охорони громадського порядку в багатоетнічному суспільстві / Р. Шасте, Д. Левін, Г. Вонг, А. Олсон // Злочини на ґрунті ненависті : новий кримінальний феномен світового суспільства ; науково-практичне видання / за заг. ред. Дж. Перліна, наук. редактори О. А. Мартиненко, Ю. Л. Белоусов. – Львів : Астролябія, 2011. – С. 91.

¹³³ Нагель Т. Рівне ставлення і компенсаторна дискримінація / Т. Нагель // Філософія права / за ред. Джоела Фейнберга, Джулса Коулмена ; пер. з англ. П. Тарашук. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. – С. 606–607.

зазнавала дискримінації. Принцип справедливості тут є визначальним. З одного боку, цей принцип має певні релятивістські забарвлення, оскільки представники різних соціальних верств можуть вважати справедливим не завжди однакові речі.

Як зазначає Л. Колаковський: «Поняття суспільної справедливості є туманним і поділяє цю туманність з багатьма нормативними ідеями (само воно також нормативне), як, наприклад, поняття людської гідності. Важко визначити, що таке людська гідність. Це – не емпірична знахідка, але без неї проблематично стає відповісти на просте запитання: чому рабство – це погано?»¹³⁴. З іншого боку, цей принцип, за висловом А. Костюка, є немовби «нервом» суспільних стосунків. Автор виокремлює три головні сфери, які є місцем функціонування поняття: 1) стосунок суспільства загалом до окремих осіб – це є так звана розподільча справедливість; 2) взаємодія між суб'єктами – стосункова справедливість; 3) обов'язки індивідів супроти спільноти загалом – правова справедливість¹³⁵. Причому у кожному з цих вимірів вияви справедливості відрізняються. Так, «розподільча справедливість характеризується пропорційністю, стосункові – базовою рівністю суб'єктів рівновагою їхніх інтересів, а правова зіставляє тягарі, які спільнота накладає на своїх членів, з оптимальною користю для спільного добра»¹³⁶.

¹³⁴ Колаковський Л. Навіщо нам поняття суспільної справедливості? // Мої правильні погляди на все / Лешек Колаковський; [пер. із пол. С. Яковенка]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 139.

¹³⁵ Костюк А. Справедливість як європейське поняття / А. Костюк // Наукові записки Українського Католицького Університету. Число III. Серія: Філософія. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2012. – Вип. 1. – С. 198–199.

¹³⁶ Там само. – С. 199.

Феномен присутності соціального тиску на ті чи інші національні меншини спонукає багатьох науковців до спеціальних досліджень у психологічному вимірі, особливо у вимірі соціальної психології. Дослідження, які значно відкривають механізм формування комплексу меншовартості у тих чи інших соціальних групах, що з різних причин опиняються у певному місці соціально-психологічного просторового виміру, у якому перетинаються різноманітні сили впливу, що здатні впливати на вирішення різних задач тими чи іншими соціальними групами. Цікавими у цій перспективі виглядають дослідження колективу науковців під керівництвом Джошуа Аронсона¹³⁷. Автори виходили з тих позицій, що представники національних меншин у США (чи це є афроамериканці, чи латиноамериканці) показують дещо гірші результати таких відомих тестів, як тест рівня інтелекту (IQ), тест схильності до наукової діяльності (Scholastic Aptitude Test – SAT). Аналізуючи різноманітні варіанти відповіді на даний феномен, а саме: починаючи від гіпотези генетичного домінування білої раси над іншими і закінчуючи самими змістом тестів, який відображаючи певні культурні особливості американського суспільства, що є більш зрозумілим білим ніж представникам різноманітних субкультурних груп; ці дослідники, не задовольняючись теоретичними поясненнями даного явища, спробували експериментально дослідити механізми утворення та функціонування даного явища та явищ подібних до нього.

¹³⁷ Аронсон Джошуа. Влияние «стереотип-угроз» на успешность прохождения стандартизированных тестов студентами университета / Аронсон Джошуа, Клод М. Стил, Мойзес Ф. Салинас, Майкл Джей Лустина // Общественное животное. Исследования / под ред. Э. Аронсона. – СПб. : Прайм-еврознак, 2003. – Том 2. – С. 187–205.

Автори провели низку дослідів, у яких вивчався вплив «стереотипу-загрози» на якість виконаних тестових завдань. Так в одному з таких дослідів були взяті дві групи студентів Стенфордського університету – афроамериканські та кавказькі. З них було створено дві змішані групи, які у подальшому і стали головними об'єктами проведення дослідження .

У кожній із досліджуваних груп були представники як афроамериканців, так і кавказців. У групі, котру умовно можна назвати групою «стереотип-загрози», студенти проходили виконання тесту в умовах, у яких робилось все для того, щоб у піддослідних виникав страх перед стереотипом невисоких інтелектуальних показників, їм було повідомлено, що тест проводять для того, щоб дізнатись їхні індивідуальні вербальні здібності. Також було повідомлено: після закінчення тестування їм покажуть їхні результати з одночасним аналізом їхніх сильних та слабких сторін у вербальному мисленні. Що стосується іншої групи, то вона не була піддана дії цього стрес-фактора або стереотипу-загрози: їм було повідомлено, що головна мета дослідження полягає у намаганні зрозуміти психологію вербальних проблем загалом, і зовсім не було сказано стосовно зацікавленості дослідниками індивідуальними результатами студентів. Щодо тестування, то цій групі було доведено до відома: їм повідомлять результати тестування, проте лише у формі озвучення основних проблем, які мають місце при виконанні подібних тестів, зовсім не вказуючи на конкретні особисті недоліки та досягнення мислення учасників тестів. Як і можна було передбачити, результати тестів в обох групах відрізнялись: у групі, в якій був присутній фактор «стереотипу-загрози» афроамериканські студенти показали нижчі результати, ніж студенти того самого походження, але вже у другій групі. Що стосується кавказців, то ті, хто

перебував у «стресовій» групі, навпаки, показали кращі результати за тих, які були у другій групі. Отож в результаті у першій групі спостерігали значне розходження результатів тестів: занижені результати афроамериканців та завищені кавказьких студентів, натомість у другій групі результати представників обох меншин були приблизно однаковими. Вчені переконались: афроамериканці в «стресовій» групі більше роздумували стосовно стереотипів, які існують відносно їхньої групи, аніж учасники, які були у групі без відсутності «стереотипу-загрози», де їхні уміння не піддавались оцінці. Також студенти-кавказці не були вільні від «стереотипу-загрози» щодо їхньої групи, проте ця загроза навпаки стимулювала їх для кращого виконання тесту, ніж це було б у випадку тих же кавказців у другій групі¹³⁸.

Отож існує чіткий кореляційний зв'язок між існуванням «стереотипу-загрози» та виконанням тесту, проте якщо в афроамериканців ця загроза зменшує продуктивність при вирішенні завдань тесту (майже удвічі), то у кавказців, вона, навпаки, збільшує їхню продуктивність порівняно з ситуацією відсутності «стереотипу-загрози». Цей дослід, з одного боку, вказує на безсумнівний вплив різноманітних стереотипів на поведінку індивіда та цілої спільноти, а з іншого – показує, що спосіб зміни поведінки залежить від світоглядно-культурної ментальності тієї чи іншої соціальної групи або етносу.

Подібний до попереднього феномен впливу соціальних стереотипів на поведінку та здібності людини зустрічаємо у досліді С. Спенсера, К. Стіла та Д. Квінн. Дані дослідники

¹³⁸ Аронсон Джошуа. Влияние «стереотип-угрозь» на успешность прохождения стандартизированных тестов студентами университета / Аронсон Джошуа, Клод М. Стил, Мойзес Ф. Салинас, Майкл Джей Лустина // Общественное животное. Исследования / под ред. Э. Аронсона. – СПб. : Прайм-еврознак, 2003. – Том 2. – С. 191–193.

запропонували студентам та студенткам, які мали приблизно однакову підготовку з математики пройти досить складний тест з математики. В одному випадку тим, хто проходив тест, казали: очікують від них більш-менш однакових результатів незалежно від гендерної приналежності, тоді жінки виконували тест нарівні з чоловіками, ні в чому їм не поступаючись. В іншому випадку, тим, хто проходив тестування, акцентували увагу на гендерній приналежності та пов'язаний із цим нерівномірний розвиток математичних здібностей, у цьому випадку жінки писали тест набагато гірше¹³⁹.

Що стосується злочинів, скоєних на ґрунті ненависті, навіть якщо вони і були здійснені стосовно представників національних меншин, то згідно з досліджень, проведених у 1993 році Північно-Східним університетом, більшість злочинів були вчинені молодиками, для яких вони були своєрідним джерелом гострих відчуттів на фоні сірої буденності. Так, 60 % злочинів були скоєні задля відчуття азарту від знуцання над жертвою. До другої найпоширенішої групи злочинців належали ті, хто вважав, що вони просто відреагували на агресію з боку жертви. Та ж група злочинців, до якої належать фанатично настроєні особистості, які у своїх діях керують релігійною чи расовою ідеологією, становить меншість. Переважно такі люди проживають на прикордонних територіях США і вважають першочерговим завданням вживання відповідних заходів стосовно легальних та нелегальних мігрантів, поки останні не заповнили країни, оскільки мексиканці становлять «найчисельнішу групу іммігрантів»: 27 % усіх народжених

¹³⁹ Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 2011. – С. 406.

іноземного походження. Їхній вигляд слугує магнітом для тих, хто недоброзичливо ставиться до іммігрантів»¹⁴⁰.

Отож проблема насилля навіть щодо меншин більше є результатом злочинної настанови окремих індивідів, ніж наслідком ксенофобської ідеології певного суспільства. Значною мірою ці дії є результатом патологічно-кримінальних рис окремих індивідів, що, у свою чергу, є виявом незрілості в антропологічно-аксіологічному вимірі буття, яка у правовому вимірі є злочинною діяльністю. Опосередковано це може підтверджуватись статистичними даними стосовно контингенту тих, хто здійснює насильницькі дії, з яких можна зробити висновок стосовно існування чіткої кореляції між освітою і культурним рівнем особистості та ймовірністю здійснення насильницьких дій. Так, серед тих, хто причетний до останніх, 2,9 % мали початкову освіту, 11,8 % – неповну середню, 45,6 % – середню загальну, 25,7 % – середню спеціальну, 0,7 % – незакінчену вищу та 134,3 % – вищу¹⁴¹. І хоча дані не є стосовно українських реалій, можна з великою ймовірністю говорити про певну універсальність цієї закономірності – залежності небезпеки вчинення насильницьких дій від культурно-освітнього рівня особистості. Чим ближче людина стоїть до тієї межі, за якою вже починається злочин, тим більше вона стає подібною на ту людину, яку описує В. Г. Табачковський, пишучи, що людина є «істота, наділена інтенсивною й

¹⁴⁰ Шасте Р. Мультикультурна охорона правопорядку: стратегії охорони громадського порядку в багатоетнічному суспільстві / Р. Шасте, Д. Левін, Г. Вонг, А. Олсон // Злочини на ґрунті ненависті: новий кримінальний феномен світового суспільства; науково-практичне видання / за заг. ред. Дж. Перліна, наук. редактори О. А. Мартиненко, Ю. Л. Белоусов. – Львів: Астролябія, 2011. – С. 90.

¹⁴¹ Кримінологічна віктимологія: навчальний посібник / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич [та ін.]; за заг. ред. проф. О. М. Джужа. – К.: Атіка, 2006. – С. 157.

нестабільною афективністю, схильна до сп'яніння, екстазу насильства, любові; підвладна власним вимислам; істота, що знає про смерть, але не може повірити в неї; ... суб'єктивна істота, чії стосунки з об'єктивним світом завше ненадійні, котра постійно помиляється й блукає, а у своїй зарозумілості народжує безладдя ... (людина розумна є водночас людина нерозумна)¹⁴². Власне ця різновекторна спрямованість останньої є ознакою динамічності та складності структури людської особистості. Разом із тим, потрібно зауважити: подана характеристика людини не може вважатись абсолютно істинною, як така, що виражала б аксіологічно важливі, незалежні від часу істини. Іншими словами, цей опис швидше характеризує теперішній стан людини, є немовби фотознімком однієї миті буття людської особистості. При такому стані речей, коли не береться перспектива зростання людини, закорінена у метафізично-аксіологічному вимірі буття, саме філософсько-духовне розуміння останньої зазнає викривлення, внаслідок чого людина редукує часово-іманентні вияви її ж власного буття, залишаючи поза увагою ту основу, той фон трансцедентності, відносно якого лише і можна «схопити» аксіологічно-суттєві риси людської особистості, і які майже завжди залишатимуться відкриті до вектора направленості прогресивного розвитку у напрямі морально-аксіологічної досконалості будь-якого людського буття.

Проблему криміналізації та декриміналізації свідомості та суспільства не можна розглядати лише на якомусь одному вимірі, оскільки дані явища перебувають у

¹⁴² Табачковський В. Г. Філософсько-антропологічне питання про сутність людини у координатах постмодерну/ В. Г. Табачковський // Колізії антропологічного розмислу / В. Г. Табачковський, Г. І. Шалашенко, А. М. Дондюк, Н. В. Хамітов, Г. П. Ковадло, Є. І. Андрос. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2002 – С. 19.

тісних зв'язках як з індивідуальною свідомістю, так і зі свідомістю тієї чи іншої соціальної одиниці. Остання тісно пов'язана з явищем ідентичності, притаманне будь-яким людським колективам. Як зауважує Л. Колаковський, проблема колективної ідентичності є подібною до проблеми особистої ідентичності¹⁴³.

Саме тому не можна збагнути суті першої без аналізу суті другої, адже певні сторони особистої ідентичності мають аналоги в колективних способах існування. Серед таких сторін автор виокремлює: 1) субстанція або душа, або нематеріальна сторона особистості; попри різноманітні дискусії стосовно існування чи неіснування цього феномена, який не є легким для емпіричного пізнання, у щоденному досвіді кожна психічно здорова людина вживає займенник «Я», з яким ідентифікує свою особистість; без заперечення тривалості «Я» виникають серйозні проблеми з феноменом особистої відповідальності та самої суті громадського життя; 2) пам'ять є наступним складником особистої ідентичності, тому що без існування роботи пам'яті казати про безперервність «Я» нема сенсу; 3) спрямованість на майбутнє – це своєрідний свідомий проект, який минає у часовій системі координат, і є екзистенційно-емоційно забарвленим; 4) тіло, яке є невід'ємною частиною ідентичності людської особистості, незважаючи на те, що воно саме зазнає постійних змін у часовому континуумі буття; 5) впевненість людини, що вона має початок, який остання може локалізувати в часі, незважаючи навіть на те, що чисто фізіологічно не може пам'ятати свій початок у бутті¹⁴⁴.

¹⁴³ Колаковський Л. Про колективну ідентичність / Лешек Колаковський // Мої правильні погляди на все : [пер із пол. С. Яковенка]. – К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 103.

¹⁴⁴ Там само. – С. 105.

Тепер, розглядаючи всі перераховані характеристики, але вже щодо колективної ідентичності, Л. Колаковський розкриває структуру та внутрішні динамічні сили колективної ідентичності. Так, те, що є аналогом метафізичного поняття субстанції в особистій ідентичності, у вимірі колективному буде близьким до поняття «національного духу», який виражають у різноманітних формах культурного життя та колективного поступування, і стає особливо виразним у кризові періоди. Власне, цей дух є своєрідним підґрунтям культурних явищ, він є такий, який не ідентифікується із ними. Також місце саме історичної для національної ідентичності важко переоцінити. Така пам'ять є часто перемішана з ідеологією, тому вона стосовно своєї історії може не збігатися з історичною хронологією подій. Незважаючи на це, для національної ідентичності життєво необхідним є усвідомлення того, що нація – своєрідне продовження того, що існувало колись у минулому. Значення передбачення так само, як і для особистісної ідентичності, так і для національної ідентичності, важко переоцінити. Таке передбачення тісно пов'язане з ціллю, що часто є головним об'єктом націленого існування як на рівні індивідуальному, так і на рівні національно-етнічному. Наступним аспектом колективної ідентичності, аналогом якої є тіло для особистісної ідентичності, є територія. У випадку, коли народ втрачав свою територію, то цю роль часто виконувала спільна релігія. Прикладом такого стану може бути історія єврейського народу. Нарешті, локалізація в часі є майже завжди присутньою у культурно-світоглядній пам'яті народу, виявлену у формах легенд, пісень, у яких йдеться про акт заснування або про перших предків¹⁴⁵.

¹⁴⁵ Колаковський Л. Про колективну ідентичність / Лешек Колаковський // Мої правильні погляди на все : [пер із пол. С. Яковенка]. – К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 101–105.

Людська свідомість, пов'язана з суспільною свідомістю чисельними зв'язками, завжди відзначатиметься великим соціальним впливом у правовому вимірі. Такий тісний зв'язок базується на внутрішній структурі людської особистості, суспільний вимір якої формувався протягом довгих століть досвіду спільного виживання в умовах різноманітного роду ворожості зовнішнього середовища. Проте потрібно також зауважити: цей соціальний вимір не є лише наслідком довгої історії еволюції людського роду, а й важливим виявом трансцендентально-аксіологічного виміру людської особистості, і то такою мірою, що у стані соціальної самоізоляції, який часто супроводжує людей, у яких егоїстичні прагнення займають усю їхню свідомість, у такому стані людина часто починає втрачати сенс свого життя. Як зазначає Є. Н. Трубецкой: «в егоїстичному самоствердженні, у від'єднанні від інших людей мое життя беззмістовне і безсенсове, тому що об'єктивне благо – в єднанні усіх; ... Сенс життя розкривається в любові і лише в ній; шлях егоїзму виявляється як неправда при скільки-небудь уважному та глибокому філософському аналізі, а шлях солідарності виявляється як істина»¹⁴⁶.

Такий тісний зв'язок особистості з соціумом виявляють також і в правовому вимірі. Адже особиста система оцінки правової реальності значною мірою є відображенням загальносуспільної ментальності конкретного етносу. Разом із тим, потрібно відзначити: кожний індивід сприймає установки соціуму не просто механістично, а й через особистісно-індивідуальний чинник. Так, у правовому вимірі важливим є не тільки той чи інший правовий імператив,

¹⁴⁶ Трубецкой Е. Н. Право и нравственность / Е. Н. Трубецкой // Русская философия права / авторы-сост. А. П. Альбов, Д. В. Масленников, М. В. Сальников. – Санкт-Петербургский университет МВД России. – СПб. : Алетейя, 1999. – С. 219.

який йде від соціуму, а й позиція самого індивіда щодо нього: чи сприймати його і робити ціннісною частиною власного сприйняття реальності, чи, навпаки, дистанціюватись від останнього, вибираючи особисту лінію поведінки, яка мало зважатиме на аксіологічний сенс суспільно-правового імператива. У такому випадку індивід буде зважати на кримінально-правову заборону лише виходячи з мотивів запобігання каральних санкцій, передбачених за порушення цієї заборони. Звичайно, такий підхід не є цілком ефективний стосовно зменшення криміналізації суспільства. Найбільш ефективним буде справжнє, глибоке сприйняття індивідом вимог суспільства у правовому полі та інтегрування суспільно-правових цінностей у власну ієрархію аксіологічного виміру.

Важливою передумовою цього є морально-аксіологічний здоровий стан відносин у самому суспільстві. В іншому випадку звичайний індивід, розглядаючи поведінково-правові імперативи, зафіксовані у різноманітних офіційних документах, пропагуються через різноманітні мас-медіа, бачачи, що останні насправді є лише засобами контролю однією частиною суспільства іншої, не зможе прийняти ці імперативи. Якщо ж він буде бачити у таких імперативах реальну користь для спільного блага усіх, то зможе, вже виходячи з власного переконання, а не тільки зі страху карних санкцій, приймати ці імперативи до виконання так, як начебто це були його власні.

Правовий вимір є глибоко вкорінений у структуру людської особистості. І багато протиправних дій морально здорова особистість не виконуватиме не тільки зі страху покарання, а й з власного переконання. Разом із тим, при існуванні несправедливості у соціально-правовому вимірі людина не може знайти тієї аксіологічно-переконливої опори стосовно тих чи інших приписів, і тому у своїй свідомості

вважає себе вільною від приписів, які у несправедливій ситуації не виглядають такими, які потрібно виконувати. Одним із прикладів такого стану речей може бути ситуація, котру часто зустрічають при функціонуванні тоталітарних режимів.

Останні, грубо порушуючи людські права, видають антигуманні закони, які, внаслідок своєї опозиційної позиції стосовно природних прав людської особистості, фактично усвідомлюються громадянами таких режимів, як нелегітимні закони і як такі, виконання котрих не може виходити з глибокого внутрішнього переконання людини. Так, унаслідок грубого порушення природних прав людини та існування несправедливості у відношенні «держава-людина» у свідомості багатьох пересічних громадян СРСР не вважалося крадіжкою привласнення сільськогосподарської продукції, на вирощення котрої вони працювали, де плата за виконану працю занижена державою-роботодавцем несправедливо. Неодноразово можна було чути: індивіди, які чинили так, пояснювали таку поведінку тим, що вони «не крали, але брали своє». Саме тому «будь-яке кримінально-правове рішення криміналізуючого чи декриміналізуючого характеру повинні ухвалювати з урахуванням передбачуваності його взаємодії зі системою індивідуальних шкал оцінок..., з врахуванням можливого відношення індивіду до кримінально-правових норм. При цьому ... вироблення та засвоєння зразків поведінки залежать не тільки від типу соціальної формації, а й від специфічних цінностей та соціально-психологічних стереотипів, які поділяють різноманітні соціальні групи, і також від індивідуальних особливостей особистості»¹⁴⁷.

¹⁴⁷ Антонов А. Д. Теоритические основы криминализации [Електронний ресурс] / А. Д. Антонов. – Режим доступу : <http://www.kpress.ru/bh/2002/2/rantonov/rantonov.asp>

Незважаючи на те, що не завжди вдало реалізацію права у людському вимірі буття, потрібно все ж таки відзначити: абсолютна ідея права як такого є частиною світового етичного порядку, має об'єктивне існування, і яка не залежить від того, чи людина усвідомлює її, чи ні. Так само як об'єктивно та незалежно від людської свідомості існують різноманітні закони природи. Разом із тим, природний закон, який є самоочевидним для кожної людини, є самоочевидним лише у своїх загальних положеннях: для кожної морально-зрілої людини є зрозумілими вимоги поваги до чужих прав, дотримання чесності у відносинах із людьми та ін. Проте для існування людського соціуму в історично-часовому континуумі є надзвичайно важливим мати більш конкретні визначення дії природного права у тих чи інших випадках людського буття. Саме позитивне право і є тим суцям, яке виконує цю роль застосування природного права до реальної буттєво-часової ситуації людської екзистенції. Як зазначає І. В. Михайловський, «позитивне право є реалізацією «природного права» в конкретному соціальному середовищі. Ця реалізація обумовлена даними місця і часу і тому не являє собою нічого незмінного; умови одного середовища відрізняються від умов іншого, а тому і право однієї держави може досить суттєво відрізнятись від права іншої, право держави в одну епоху може бути протилежним праву тієї ж держави в іншу»¹⁴⁸.

Звичайно, зміни у позитивному праві можуть суттєво відрізнятись залежно від епохи, проте потрібно зауважити: ці зміни не можуть бути такими, які суперечили б природному праву. В іншому випадку можна говорити про

¹⁴⁸ Михайловский И. В. О религиозно-нравственных основаниях права / И. В. Михайловский // Русская философия. – СПб. : Алетейя, 1999 – С. 307.

певну нелегітимність функціонування такого права, яке суперечило б природному, оскільки таке позитивне право втрачало б цю метафізично-аксіологічну основу, яка робить його легітимним.

Власне, у цій перспективі стає зрозумілим важливість відношення «індивід-держава» для розуміння причин та механізмів криміналізації індивідуальної та суспільної свідомості. Чим більш несправедливою буде політика держави, тим більшою буде недовіра населення до правового виміру її діяльності, і тим більшим буде дрейф у бік криміналізації суспільства і, відповідно, суспільної свідомості. Чим більше держава порушуватиме природні права людської особистості, тим більшою буде небезпека процвітання різноманітних кримінальних чинників в існуванні такої держави, наслідком чого буде погіршення умов існування більшості населення країни. Разом із тим, потрібно також відзначити: неоднакові форми злочинності у суспільно-історичні періоди будуть також різним, і, відповідно, іншими будуть аспекти людського буття, які погіршуватимуться.

У цій перспективі дуже цінними є дані всеросійського дослідження, проведеного у 1999 році Центром соціального прогнозування. В основі вибірки був принцип когортного аналізу, де вибірка будували на основі п'яти груп, розділених за віковим критерієм, відповідно: 18–25, 26–36, 37–47, 47–57, 57–67 років. До неї увійшло 3000 осіб, по 600 у кожній групі.

В опитуваннях брали участь жителі як великих мегаполісів, обласних та районних міст, так і ті, хто проживав на робочих поселеннях та селах. Що стосується соціально-професійного виміру респондентів, то і У цьому випадку до числа опитуваних увійшли представники майже всіх верств населення, серед яких були робітники та

інженери підприємств, шахт та будов, гуманітарна та творча інтелігенція, працівники зв'язку, транспорту та торгівлі, підприємці малого та середнього бізнесу, представники силових структур, жителі сіл, пенсіонери, а також студенти вузів, учні ПТУ та 10-11 класів середніх шкіл. Особливо цікавим було опитування стосовно думки про те, які характеристики є притаманні тим чи іншим історичним періодам Росії та СРСР. Адже з історії відомо: на території теперішньої Росії протягом довгого часу відбувався постійний процес зміни владних корпоративних структур, що часто супроводжувався викоріненням історичної пам'яті. Історична свідомість, з одного боку, завжди заснована на певній прийнятності традицій, як також зазнає значного впливу ідеологічного чинника, а з іншого – така свідомість є результатом синтезу особистісного соціального досвіду та сукупності норм суспільства, які конкретний індивід сприйняв унаслідок процесу соціалізації у свою систему ціннісних орієнтацій. Внаслідок феномена постійної зміни історичної пам'яті народу, спричиненої різноманітними ідеологічними мотивами, декільком поколінням росіян приходилось за своє життя кілька разів переосмислювати свої погляди на історичні події, учасниками яких вони були.

Під час опитування весь досліджуваний період був розбитий на п'ять періодів: Росія до 1917 року, СРСР під час правління Й. Сталіна, СРСР за керівництва Хрущова, СРСР за керівництва Л. Брежнєва та Росія за керівництва Б. Єльцина. Потрібно усвідомлювати: дані опитувань є лише репрезентаторами історичної свідомості тих людей, які брали участь в опитуванні. Остання, у свою чергу, перебуває під значним впливом ідеологічної атмосфери, у якій виховувались та зростали респонденти. Саме тому потрібно бути свідомим того, що часто їхня оцінка особливо віддалених у часі сторінок історії не завжди відповідає

історичній дійсності у хронологічно точному значенні цього слова. Зрештою, саме поняття історії є досить неоднозначним, як зауважує Р. Козелек, передаючи ідеї Хладеніуса про те, «що існує історія сучасності, котра охоплює всіх живих; далі – прийдешня історія, яка завжди чекає на нас попереду і яку ми передбачаємо заздалегідь у своїх планах, сподівання та побоюваннях, і нарешті давня історія, що завжди починається зі смертю останнього очевидця... нарощування давньої історії відбувається по мірі зникнення поколінь»¹⁴⁹.

У перспективі нашого дослідження феномена криміналізації цікаво звернути увагу на такі характеристики кожного з опитуваних періодів: корупція та хабарі, соціальна несправедливість, злочинність та бандитизм, бюрократія, невпевненість у своєму майбутньому, важке економічне становище, дисципліна та порядок. Так, період, який у часі є найбільш віддалений від сьогодення, – Росія до 1917 року, характеризують, згідно з думки опитаних, такими феноменами: рівнем корупції – 4 %, соціальної несправедливості – 15,7 %, злочинності та бандитизму – 9,7 % та низьким рівнем соціальної захищеності – 6 %. Період існування СРСР під керівництвом Й. Сталіна відзначений високими рівнем існування у суспільстві страху – 68,7 %, який є найвищим серед усіх періодів, наявністю ідеалів – 59,6 % та існуванням дисципліни і порядку – 84,3 %, любові до Батьківщини – 71,8 % . Також для цього періоду характерні невисокі рівні корупції та хабарів – 16,2 %, соціальної справедливості – 12,6 %, громадянські та політичні свободи – 2,9 %,

¹⁴⁹ Козеллек Райнгарт. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Райнгарт Козеллек; [пер. із нім. Володимир Швед]. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – С. 317.

бюрократія – 5,9 %, злочинність та бандитизм – 10,3 %, соціальна захищеність – 13,0 %. В епоху керівництва М. Хрущовим СРСР є найменші показники страху – 3,5 %, міжнаціональних конфліктів – 5,6 %, злочинності та бандитизму – 4,8 %, невпевненості у майбутньому – 2,8 %. Для СРСР періоду керівництва Л. Брежнева були найнижчі показники важкого економічного стану – 6,3 %, найвищі показники соціальної захищеності – 75,9 %, життєрадісності – 71,5 %, довіри між людьми – 68,3 %, поваги до Православної Церкви – 70,7 %. Також у цьому періоді був невисокий рівень корупції та хабарів – 15,4 % та злочинності – 7,1 %. Для правління М. Горбачова порівняно з часом правління Л. Брежнева були характерні: збільшення корупції та хабарництва до 25,2 %, соціальної несправедливості до 45,9 %, громадянських та політичних свобод до 44,3 %, розвитку бюрократії до 37 %, злочинності та бандитизму до 29,8 %, збільшення міжнаціональних конфліктів з 8 % до 45 %, а також спостерігають суттєве зменшення довіри між людьми – з 68,3 % до 14,6 % та любові до Батьківщини – з 50,4 % до 14,0 %.

Щодо існування Росії при Б. Єльцині, то згідно з цих опитувань, йому властиві такі показники, що супроводжуються тяжким економічним становищем – 89,3 %, страхом – 50,6 %, міжнаціональними конфліктами – 84,8 %, злочинністю та бандитизмом – 95,6 %, бюрократією – 65,2 %, кризою – 92,7 %, невпевненістю у своєму майбутньому – 93 % соціальною несправедливістю – 92,4 % та корупцією і хабарництвом – 81,8 %. При такому критичному стані дисципліна і порядок становлять усього 2,0 %. Серед позитивних сторін цього періоду можна назвати лише переконання значної частини населення у тому, що є можливість стати багатим – 75,6 % та збільшення поваги до Православної Церкви – 58,3 %.

Проаналізувавши статистичні дані, бачимо чітку кореляцію між існуванням порядку, сприятливим економічним становищем, існуванням ідеалів у суспільстві, дотриманням природних прав людської особистості та, відповідно, невисоким рівнем корупції, хабарництва, злочинності й бандитизму. Кожному із досліджуваних періодів, на думку Ф. Шереги, відповідає певна модель права: так «для етапу до 1917 року – це авторитарне псевдоправове станове управління; для сталінського періоду – корпоративна псевдоправова диктатура; для хрущовського періоду – еkleктика псевдоправового і авторитарного управління; для брежнєвського періоду – псевдоправове бюрократичне управління, яке опирається на принципат; для горбачовського періоду – бюрократичне свавілля, яке використовує беззладдя та ігнорує право; для ельцинського періоду – олігархічне беззаконня, яке однак проголошує пріоритет правової держави»¹⁵⁰.

Знаковим є те, що кожне з досліджуваних форм правління подають як псевдоправове, оскільки відображає ту прірву, яка стоїть між справжньою правовою державою і тією сумною реальністю, свідками якої були опитувані респонденти.

Крім існування різноманітних причин соціального, екзистенційно-аксіологічного виміру стосовно розповсюдження злочинності і криміналізації суспільної свідомості, деякі автори виокремлюють також своєрідний феномен так званих фонових явищ, які тому отримали таку назву, що вони часто зумовлюють злочинність, яка починає існувати на їхньому фоні.

Так, Ю. Заросинський та Г. Піщенко виокремлюють такі феномени, які можна зарахувати до фонових явищ

¹⁵⁰ Шереги Ф. Є. Социология права. Прикладные исследования / Ф. Є. Шереги. – СПб. : Алетейя, 2002. – С. 21.

злочинності: 1) ведення паразитичного способу життя, яке характеризують маргінальністю і виявляють у таких явищах, як бродяжництво, жебрацтво та інших формах суспільно-неадекватного способу існування; 2) немедичне використання різноманітних наркотичних речовин, що призводить до наркотичної залежності і гострої проблеми здобуття коштів для нової порції наркотиків; 3) зловживання спиртними напоями, результатом чого є розвиток алкоголізму; 4) немедичне вживання різноманітних медичних препаратів, прекурсорів, психотропних речовин, наслідком чого є розвиток токсикоманії; 5) різноманітні соціальні хвороби (венеричні захворювання, ВІЛ-інфікування, яке призводить до того, що розвивається СНІД), які часто є наслідками перерахованих вище способів поведінки; 6) проституція; 7) міграція (при чому як легальна, так і не легальна)¹⁵¹.

Криміналізація свідомості як окремого індивіда, так і суспільства детермінована різноманітними факторами. Існують різноманітні завуальовані механізми, які рухають процесом збільшення фактичної злочинності у суспільному вимірі, що, у свою чергу, призводить до феномена наближення свідомості пересічного громадянина до реалій злочинного світу. Одним із таких важливих факторів є присутність сцен насилля у засобах масової інформації, а також досить спрощений доступ до вогнепальної зброї як фактичного знаряддя здійснення важких злочинів, так і своєрідного діючого символу, присутність якого у щоденному житті збільшує ризик виникнення ситуації із використанням насилля.

¹⁵¹ Злочини на ґрунті ненависті: новий кримінальний феномен світового суспільства / за заг. ред. Дж. Перліна. – Львів: Астролябія, 2011. – С. 279.

У цьому відношенні Д. Майерс зазначає цікаві дані. Так, протягом психологічного експерименту зафіксували: після різноманітних мілітаристичних ігор дітей із іграшковою зброєю, поведінка останніх зміщувалась у бік більшої агресивності: діти у більшій кількості випадків руйнували різноманітні конструкції, які інші діти побудували за допомогою конструкторів, ніж це було б у випадку, коли діти не грали іграшковими пістолетами та автоматами. Також в іншому експерименті розгнівані чоловіки карали більш сильним ударом струму своїх противників, коли біля них виявлялись випадково забуті учасниками попередніх експериментів пістолет чи гвинтівка, ніж у тому випадку, коли таких «забутих» речей не було перед досліджуваними. Дані психологічних спостережень підтверджені статистичними даними. Так, коли у Вашингтоні (округ Колумбія) ухвалили закон, згідно з яким було обмежено доступ до вогнепальної зброї, то кількість вбивств з її використанням, як і самовбивств, зменшилось на 25 %. Парадоксальним чином, але зброя є небезпечною у першу чергу для тих, хто нею володіє, ніж для тих, хто її не має. Ймовірність бути убитим (найчастіше членами своєї ж сім'ї) у тих, хто має зброю, є у 2,7 разів вища, ніж у тих, хто не володіє нею. Крім того, у тих будинках, де зберігають зброю у 5 разів збільшується ризик самогубств. Так, результати одного дослідження 238 292 жителів штату Каліфорнія, які купили вогнепальну зброю, стали доказом: головною причиною випадків смерті протягом першого року після того, як зброя куплена, були самогубства¹⁵².

Значну роль у ступені криміналізації суспільної свідомості відіграють і силові структури країни, особливо структури органів МВС та СБУ. Те, як вони виконують свою

¹⁵² Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 2011. – С. 465–467.

функцію, значно впливатиме на криміногенну обстановку в суспільстві, і, відповідно, – на ступінь криміналізації чи декриміналізації суспільної свідомості. Корупційні процеси, які можуть мати місце у цих структурах спроможні приводити до значного послаблення їхньої ефективності у виконанні своїх функцій. Іншою такою суспільно-правовою хворобою є феномен їхньої політизації, наслідком чого є структура цих відомств для обслуговування тієї чи іншої політичної сили, а не на виконання їхніх прямих обов'язків. Проте навіть у випадку, коли два згадані вище фактори не мають значної розповсюженості у цих структурах, все ж таки існує низка питань, які так чи інакше пов'язані з морально-етичною стороною їхньої діяльності. І тут може йтися не тільки про певне явне зловживання, яке може виявлятися у «вибиванні» зізнання чи підкиданні заборонених законом речей із наступним арештом та шантажем жертви. Такі вчинки, однозначно, заслуговують на осуд. Здійснення їх уподібнює до тих, хто мав би боротися із криміногенно-небезпечними явищами у суспільстві, до тих, із ким вони мали б боротися.

Попри засудження таких протиправних дій існує ще низка справ, які не є такими однозначним у їхній моральній оцінці. Існування так званих «невидимих правопорушень», до яких належать злочини без жертв, коли немає скарг, оскільки всі учасники добровільно брали участь у його перебігу. Сюди належать, наприклад, справи, пов'язані з обігом та вживанням наркотиків, участь в азартних іграх, як і злочини, коли жертви не розуміють та не усвідомлюють, що має місце злочинна дія.

Існування такого роду «невидимих правопорушень» призводить до неспроможності традиційних способів отримання інформації про злочин та його розслідування. У такій ситуації правоохоронці вимушені звернутись до

способів, які належать до так званої «сфери запобіжного правозастосування», де вони самі були водночас і тими, хто виявляв, і тими, хто розслідував правопорушення. І якщо спочатку такі методи використовувались в основному для розслідування правопорушень, які стосуються зловживання у сфері наркотичних речовин, то нині все частіше починають використовувати їх для боротьби з іншими різновидами злочинної діяльності.

Д. Дворкін у статті¹⁵³ досліджує проблему можливості провокування та створення злочину подібними діями та зазначає деякі з таких методів. Так, він згадує про операцію «Жало» (таємні агенти відкривають магазин і пускають чутку, що мають намір купувати крадені речі з метою арешту продавців краденого майна). Інша операція – «Медок» (таємні агенти спеціально створюють потенційні можливості для різного роду злочинних дій, хоча водночас і не потурають активно у здійсненні протиправних дій, при цьому вони можуть відкрити певний бізнес, очікуючи стати жертвою злочинних вимагань або з боку структур організованої злочинності, або з боку корумпованих представників офіційної влади).

Дуже близьким до описаних методів є явище провокування, коли агенти своїм поступуванням спонукають певну людину до здійснення протиправної дії, яку останній би не чинив, якщо б з боку його не спонукали та не втягували. Так, в одному випадку, який був пов'язаний із боротьбою з порушеннями у сфері виробництва алкоголю, таємний агент звернувся до двох суб'єктів, з якими він раніше мав спільну справу у виробництві самогону і почав

¹⁵³ Дворкін Д. «Змії спокусив мене, – і я їла»: провокування і створення злочину / Д. Дворкін // Філософія права / за ред. Джоела Фейнберга, Джулса Коулмена; [пер. з англ. П. Таращук]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2007. – С. 481–494.

чинити на них тиск з метою відновлення виробництва самогону. При цьому він запропонував перегонник, місце, устаткування і навіть оператор. Крім того, агент забезпечив доставку двох тисяч фунтів цукру за гуртовою ціною, і при тому, що це тривало три роки, він був єдиним покупцем на вироблений продукт.

У зазначеній справі з усією яскравістю постає нелегке питання межі, до якої можна використовувати методи для боротьби зі злочинністю. На нашу думку, правильну відповідь на подібну ситуацію, яка була уже у сфері боротьби з корупцією, дав Д. Дворкін, коли написав, що «політична корупція – це злочин, який дуже важко викрити з допомогою звичайних методів розслідування ... я не вважаю, ніби не можна вдаватись до обману та хитрощів, намагаючись викрити таку корупцію. Проте я не думаю, що легітимно спонукати й заохочувати до такої корупції, якщо ми не маємо свідчень, що даний індивід уже вдався до корупції»¹⁵⁴.

Отож правильна відповідь у цій ситуації виходить із антропологічного виміру, де водночас і усвідомлюють велич людини, визнаючи її гідність і право на свободу та недоторканність, і розуміють також те, що людина за своєю природою є водночас і слабкою – такою, що може піддатись тиску зі сторони. Власне, ці речі, з одного боку, гідність, закоріненість у чомусь такому, що викликає повагу перед величчю людської особистості, а з іншого – слабкість, яка часто стає дверима, якими злочин входить у соціокультурний вимір буття, водночас є важливою правдою про людську екзистенцію, як і відправною точкою зменшення злочинності у антрополого-екзистенційному вимірі, процесу

¹⁵⁴ Дворкін Д. «Зміій спокусив мене, – і я їла»: провокування і створення злочину / Д. Дворкін // Філософія права / за ред. Джоела Фейнберга, Джулса Коулмена; [пер. з англ. П. Тарашук]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2007. – С. 494.

декриміналізації як індивідуальної, так і суспільної свідомості. Іншими словами, віра в усе те, що є добре у людині, запобігання усьому, об що людина може зіткнутись, є одним із найголовніших принципів побудови «екзистенційно-сенсово» правильного суспільства. Що стосується різноманітних заходів, спрямованих на зменшення злочинності та декриміналізації суспільства, то вони є необхідними, проте, якщо вони виходитимуть лише із чисто прагматичних процесів захисту суспільства від певних асоціальних членів, то при тому, що такий підхід приносить певну суспільну користь, все ж таки, він не буде діяти на повну силу, поки не буде керуватись у своїх діях аксіологічно-правильним розумінням антропологічного виміру. Розуміння, у якому людина є динамічною істотою, яка може рухатись як по драбині досконалості вгору, так само, як може і втрачати свій людський образ, постійно здійснюючи поступки, які віддалятимуть її як від самої себе, так і від інших представників соціуму.

2.3. Соціокультурний вимір злочинності

Злочинність не є феноменом, який виникає на порожньому місці, не маючи певних передумов у державі та суспільстві. З іншого боку, будучи, значно детермінованим цими двома, вона теж починає впливати на державу як інституцію, на суспільний вимір людського буття. Зрештою, держава та суспільство самі перебувають у активній формі відносин.

Так, А. Карась вирізняє три різні форми взаємодії та доповнення між суспільством та державою: 1) держава існує і політично передре суспільним нуртам та може впливати на них, видозмінюючи та стримуючи їх, при цьому наповнюючи вертикальними відносинами соціальні взаємодії; Прикладом

таких відносин можуть бути Польща, Росія, Іспанія; 2) держава стоїть на суперечливих позиціях стосовно норм життя та цінностей громадянського поступу. У такому випадку держава може бути або чужою, колоніальною, або місцевою квазідержавою, у якій міцні позиції належать різноманітним вертикальними звичаям та структурам. Прикладом такого типу держав можуть бути СРСР, Візантія та багато сучасних держав на африканському континенті; 3) держава формують внаслідок прогресу суспільства, який виявляють у громадянському поступі та формуванні у різноманітних формах національної та громадянської свідомості¹⁵⁵.

Якщо говорити про Україну, то останню не можна чітко зарахувати до якоїсь однієї групи, вона включає у себе елементи як мінімум двох груп: більше першої і частину другої. Зрештою, мабуть у будь-якій державі можна знайти елементи більшості з описаних форм взаємовідносин, справа лише в тому, яка форма переважає і наскільки малим є відсоток певного типу взаємовідносин, щоб просто знехтувати ним для акцентування уваги на суттєвих моментах взаємовідносин між державою та суспільством у конкретній країні.

Потрібно також відзначити: злочинність не тільки сама впливає на державний та соціальний виміри, а й зазнає їх впливів. Д. Голосніченко та Ю. Левченко поділяють причини та умови злочинності за змістом на такі види: 1) соціально-економічні, серед яких виокремлюють низький рівень матеріального забезпечення, який значною мірою спричинений низьким рівнем пенсій, заробітних плат, стипендій; також велике значення для цього типу причин

¹⁵⁵ Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: монографія / А. Ф. Карась. – Київ; Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 471–472.

мають інфляційні процеси та різноманітні вияви кризи в економічному вимірі, високий ступінь безробіття, значна відмінність у доходах, між працівниками приватного сектору та працівниками державного сектору; 2) соціально-політичні, чи ідеологічні причини, куди належать нестабільність та невпевненість людей у «завтрашньому дні», спричинена кризою в державному вимірі країни. Також тут йдеться про повну або суттєву відсутність загальнодержавної ідеології, яка була б вільною від феномена постійних змін правлячих партій; 3) правові чинники, під якими мають на увазі різноманітні недосконалості в діючому законодавстві, схвалення рішень у правовому полі, які виявляють у формах прийняття різноманітних нормативно-правових актів, що переслідують інтереси – не загальнодержавні, а окремих осіб чи економіко-політичних груп впливу, однією з головних цілей яких є забезпечення власного збагачення; 4) культурно-виховні причини, в основі котрих є правовий нігілізм та низький рівень правосвідомості, де на першому плані бачимо власні інтереси матеріального плану, причому забезпечення матеріального добробуту переважає над усім іншим аж до того, що таке покращення свого матеріального становища може здійснюватись навіть за допомогою злочинної діяльності; 5) організаційно-управлінські причини, які полягають, з одного боку, у неефективності діяльності органів правопорядку, де не останню роль відіграє незадовільне матеріально-технічне забезпечення, а з іншого – невідповідність вчинених злочинів та винесених судами вироків, і відповідно – покарань¹⁵⁶.

Злочинність, прагнучи проникнути в усі закутки суспільного життя, проникає у природну течію соціальних

¹⁵⁶ Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели. – СПб. : Питер, 2003. – С. 137–138.

процесів, порушуючи тим самими природний хід оптимального функціонування суспільства. Внаслідок цього виграють окремо взяті члени такого суспільства, але останнє залишається у суттєвому програші, що, у свою чергу, може призвести навіть до втрати незалежності конкретного етносу, якщо при цьому існуватимуть інші «сприятливі» умови з боку сильніших та вороже налаштованих сусідів. У цій перспективі дуже цікавим є спостереження П. Сорокіна стосовно існування у соціальному вимірі так званих «каналів вертикальної циркуляції»¹⁵⁷ у соціальному вимірі буття людини. Іншими словами, це – своєрідні «ліфти», за допомогою яких індивіди можуть підніматись і опускатись через різні поверхи соціальних прошарків. Серед головних таких «каналів» вчений описав наступні: армія, церква, школа, політичні, економічні та професійні організації¹⁵⁸.

Кожний із тих каналів має ту чи іншу вагу залежності від різноманітних факторів, які завжди супроводжують історичний розвиток будь-якого суспільства. Так, у військовий час армія відіграє особливо важливу роль, адже часто доля країни безпосередньо залежить від мудрості та хоробрості тих, хто бере участь у війні. У такому випадку соціальний статус вже не відіграє такої великої ролі, яку б він відгравав у мирний час. Крім того, неминучі втрати командування вищої ланки армії призводять до заповнення таких командних посад представниками, наділеними найбільш потрібними при веденні війни рисами, майже незважаючи на соціальний статус носіїв таких якостей. Завдяки існуванню армії як каналу соціальної циркуляції, багато людей соціально невисокого становища швидко

¹⁵⁷ Сорокин П. А. Преступление и кара, подвиг и награда / П. А. Сорокин. – СПб. : Изд-во РХГИ, 1999. – С. 392.

¹⁵⁸ Там само. – С. 392–404.

«піднімались по драбині» соціальної ієрархії і часто ставали на чолі племен та держав.

Роль церкви як каналу вертикальної циркуляції мало особливо велике значення після легалізації християнства. У певні відрізки історичного розвитку суспільства даний канал ставав чи не єдиним, завдяки якому багато людей із нижчих верств суспільства мали можливість вийти за межі своїх соціальних прошарків. У цій перспективі цікавими є слова Р. Греттона, які зазначає П. Сорокін: «в давні часи стійкої стратифікації єдиним способом просування із нижчих прошарків суспільства у вищі була церква. Ті, хто стали великими релігійними авторитетами і тому впливовими політиками, бідняки вийшли в основному із селянства, із середовища фермерів та кваліфікованих робітників»¹⁵⁹.

Різноманітні навчальні інститути в усі часи мали значний потенціал, який часто використовували як «соціальний ліфт», де здібні особистості, незалежно від соціального статусу мали можливість рухатись із самого низу суспільства до найвищих його соціальних рівнів. Разом із тим, потрібно відзначити факт існування так званих «привілейованих навчальних закладів», вступ до яких фактично був можливим лише для вищих прошарків суспільства. Проте, навіть у цьому випадку для тих, хто навчався, була можливість руху, але вже лише у межах самого найвищого прошарку суспільства. Особливо велику роль навчального закладу як каналу вертикальної циркуляції спостерігають у Китаї. Там школи були відкриті для всіх соціальних класів, далі найбільш здібні учні переводились у вищі школи, тоді в університети, після закінчення котрих ці особи мали великі перспективи при

¹⁵⁹ Сорокин П. А. Преступление и кара, подвиг и награда / П. А. Сорокин. – СПб. : Изд-во РХГИ, 1999. – С. 395.

перебуванні на високих державних посадах, і відповідно в інтеграції у вищі прошарки китайського суспільства. Власне, у Китаї політичний вимір є тісно пов'язаний із системою освіти. Значною мірою такий стан речей є результатом впливу конфуціанського вчення, де «школа – це не тільки система освіти, а й система виборів, тобто вона поєднує політику з освітою. Її політична доктрина демократична і не передбачає наявності спадкової аристократії»¹⁶⁰.

Прикладом, де школа є «соціальним ліфтом» лише для представників верхніх прошарків суспільства, може бути Індія з її кастовим поділом суспільства, закоріненим у культурно-філософський вимір функціонування цього етносу, де представники найнижчої касты мали значне обмеження прав порівняно з представниками найвищої.

Різноманітні політичні організації, урядові групи та політичні партії є також досить успішним середником руху у вертикальному соціальному просторі. У цьому випадку людина починає свою кар'єру з найнижчої посади і з плином часу вона рухається все вище і вище у партійній ієрархії. У цьому випадку також багато залежить від якостей самої людини, хоча тут також присутній значний фактор впливу вже інших чинників, ніж наявність чи відсутність здібностей до політичного життя. Так, дуже часто зустрічаємо феномен присутності родичів на ключових позиціях партійної структури, компетентність останніх як політиків викликає сумнів.

Професійні організації, особливо деякі з них, наприклад, різноманітні літературні, творчі та наукові організації також можуть бути важливим «соціальним ліфтом» для людей, справді талановитих у своїй діяльності.

¹⁶⁰ Сорокин П. А. Преступление и кара, подвиг и награда / П. А. Сорокин. – СПб. : Изд-во РХГИ, 1999. – С. 397.

Серед інших каналів соціальної циркуляції варто також згадати про сім'ю та організації створення матеріальних цінностей. Що стосується сім'ї та шлюбу, то у цьому випадку внаслідок соціально-нерівноправних шлюбів одні піднімаються у вертикалі соціальної стратифікації, а інші, навпаки, – втрачають свій соціальний статус. Проте в історії були також шлюби на «взаемовигідних умовах», коли, наприклад, один із партнерів був бідний, але наділений певним титулом, а інший був без титулів, проте мав значні матеріальні статки. Внаслідок шлюбу між такими партнерами, один отримував матеріальне підкріплення свого статусу, а інший отримував можливість, внаслідок свого багатства, швидко рухатись соціальною драбиною. Що стосується організацій зі створення матеріальних цінностей, то цей тип соціального «підйомника» існував завжди, бо завжди існувала чітка кореляція між кількістю матеріальних благ та становищем у суспільстві. Та суперечність, котра існувала між представникам знаті та представниками комерції у давніші часи, завше мала тимчасовий характер, оскільки або знать відбирала багатства, або багатії купляли титули знаті, самі ставали одними з них. Цей фактор є настільки впливовим для нашого часу, що дає П. Сорокіну право називати успішного підприємця найбільшим аристократом сучасного суспільства, додаючи: «якщо людина багата, то вона знаходиться на вершині соціального конусу, не залежно від свого походження та джерела доходів. Уряди та університети ... суспільства та асоціації, поети та письменники, союзи та організації щедро обсипають його почестями та титулами, ученим та іншими ступенями ... перед ними відкриті усі двері, починаючи від короля великої імперії і до надзвичайно радикального антикапіталістичного

революціонера ... Зазвичай, майже все можна купити і майже все можна продати»¹⁶¹.

Власне, цей останній «соціальний ліфт» дедалі більше і більше починає відтісняти всі інші на другорядні позиції. Саме у контексті нашої теми ми б хотіли відзначити колосальну небезпеку, яку несе з собою заміщення собою всіх інших шляхів нормального функціонування вертикального руху всередині суспільства. Цей шлях, який наближається до того, щоб стати основним, стоїть на ідеологічних засадах того, що майже все можна купити і продати. Власне корупційні процеси, які є одним із найбільш державно небезпечних процесів, тому постає реальна небезпека для життєдіяльності не тільки на рівні державному, а й на загальносуспільному.

Корупція прогресує зі звичайного стану до стану так званої «системної корупції», яка затягує усе далі країну, на території якої вона знайшла захист у ще більшу безвихідь на багатьох рівнях існування соціуму, порушуючи при цьому дедалі більше природних законів його функціонування. Як зазначає А. Бойко: «в умовах системної корупції, яка стосується всіх гілок влади на всіх рівнях, принципово неможливо вирішити жодну соціальну, економічну чи політичну проблему, бо все зводиться до питання: кому і скільки необхідно заплатити?»¹⁶². Найстрашнішим є те, що при такому розвої корупції, існує велика ймовірність корумпованості судів, які перестають виконувати свою основну функцію, і за гроші починають вирішувати справи у потрібному для замовника руслі. Внаслідок цього утворюють

¹⁶¹ Сорокин П. А. Преступление и кара, подвиг и награда / П. А. Сорокин. – СПб. : Изд-во РХГИ, 1999. – С. 403.

¹⁶² Бойко А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки / А. М. Бойко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 278.

своєрідну паралельну до офіційно-державної реальність, яка є більш реальна, ніж існуюча в ідеалі, проте не існуюча в реальному житті офіційна державна влада. І тут йдеться не тільки про економічно-політичний бік функціонування держави, а і про одну з найважливіших причин такого стану, котрий наявний в аксіологічному вимірі буття.

Саме неправильний пріоритет цінностей, неправильне розуміння їхньої ієрархії призводить до того, що будь-яке суще у такому корумпованому та зматеріалізованому суспільстві оцінене грошовим еквівалентом. Прогрес у напрямку все більшої матеріалізації, хоча точніше цей процес можна було б назвати «регресом», векторизує рух такого суспільства до аксіологічно-екзистенційної прірви. Цей процес починається з того, що вищезазначені соціальні «ліфти» перестають виконувати свою природну функцію – забезпечення вертикально-ієрархічного руху найкращих, найбільш здібних членів суспільства, виводячи останніх на керівні позиції для керування етносом. Внаслідок того, що все можна купити, верхній соціальний прошарок, який, по суті, мав би складатись з найкращих індивідів цього суспільства, наповнюють зовсім не найкращими, роблячи недосяжним для справді гідних того положення людей. Окреслена ситуація стосується не тільки владної верхівки етносу. Так, соціально престижні професії стають майже недосяжними для здібних, але небагатих кандидатів, навіть якщо вони і зможуть вступити до ВНЗ, оплачувати навчання та закінчити його. Все ж таки при працевлаштуванні їм буде важко пробитись крізь невидиму, але реально присутню стіну корупції, де посаду для праці знову прийдеться «купувати» і де знову перевагу буде мати не здібніший, а багатший. Внаслідок такого стану речей, країна стає подібною на дику природу, де кожний не довіряє кожному, де люди бояться лікуватись у лікарів, тому що знають про

існування великої ймовірності, що лікар, який буде лікувати, є не з найкращих, а з тих, хто зміг купити місце роботи. У такій країні люди бояться власної міліції, оскільки інформаційний простір переповнений історіями зловживання тими, хто покликаний стояти на сторожі таких зловживань. Більше того, переконання стосовно підкуплених судів та вибіркового правосуддя суттєво деформують правосвідомість громадян. Внаслідок відсутності тих символів в екзистенційному континуумі буття людини, які покликані не тільки бути знаряддям правосуддя, а й стати знаком, зовнішнім виявом, зрештою, вказівником на ту реальність природного права, існування якого для функціонування будь-якого суспільства є життєво необхідним, таким необхідним, як повітря, їжа, дах над головою для фізичного забезпечення людського буття.

У правосвідомості беруть участь не тільки знання та мислення, а й цілий спектр виявів феноменів людської особистості, куди можна зарахувати й почуття, уяву, волю. Адже участь мислення у знанні закону ще не гарантує його виконання. Для його виконання має бути присутній і вільний акт волі, який, у свою чергу, мав би базуватись на впевненості аксіологічної правильності тієї чи іншої системи ідеалів, яка вимагає конкретного поступування.

Як зазначає І. Ільїн, у глибині безсвідомих пластів людської особистості існує важлива здібність людини уміти відрізнити краще від гіршого, причому те краще не є суб'єктивно краще для конкретного індивіда, але це є об'єктивно досконаліше як у сенсі художньому, так і моральному, релігійному, соціальному. Тому щодо правосвідомості, то його можна би описати «як природне відчуття права і правоти, як особливо духовну настроєність інстинкту у відношенні до себе та інших людей. Правосвідомість є ... інстинктивне правочуття, у якому

людина стверджує свою власну духовність та пізнає духовність інших людей; звідси і основні аксіоми правосвідомості: почуття власної духовної гідності, здібність до самозобов'язання та самоуправління та взаємна повага і довір'я людей один до іншого ...правосвідомість є інстинктивна воля до духу, до справедливості і до всякого добра»¹⁶³.

Отож правосвідомість є глибокою вкоріненою у тих пластах буття, звідки походять фундаментальні поняття, метафізично-аксіологічні принципи існування. Саме тому, коли людську особистість зустрічаємо в іманентному бутті з несправедливістю та беззаконням, вона не тільки зовнішньо не може підкорятись незаконним розпорядженням антигуманної, корумпованої офіційної влади, але не може підпорядковуватися, виходячи з глибини свого екзистенційного «пережиття». Зіткнувшись з несправедливістю у цих структурах, у функції яких саме і входить забезпечення справедливості, людина може, з одного боку, почати сама вершити правосуддя, або, в іншому випадку, пристосувавшись до системи, сама отримує у спадок викривлене розуміння права та справедливості, йдучи тим самим в розріз із глибинним корінням здорової правосвідомості і, відповідно, шляхом, який може привести до краху «правобуття» як такого – чи то індивіда, зокрема, чи цілого суспільства, де така викривлена ідеологія є офіційно пропагованою.

Певним частковим виявом цього феномена можуть бути приклади тоталітарних режимів, де були неймовірні злочини проти людства. При чому у виконавців таких злочинів була присутня свідомість, що такі злочини проти

¹⁶³ Ильин И. А. О сущности правосознания : [монография] / И. А. Ильин. – М. : Парогъ, 1993. – С. 280–281.

людства насправді не є злочинами, а майже добродійствами. Найбільш кричущим прикладом може бути організація штучного голодомору в 1933 році в Україні та знищення у концентраційних фашистських таборах великої кількості невинних людей.

Людина не може без шкоди йти проти глибинної структури власної індивідуальності. В іншому випадку на суспільному рівні матимемо ситуації, які описали вище, крім того, на рівні індивідуально-антропологічному людина також заходить в екзистенційну безвихідь. Справа у тому, що людський дух, який є з того самого виміру, що й фундаментальні принципи буття, фактично є ключовим сущим у всій структурі людського ества. Нехтування поривами останнього з великою долею ймовірності веде людину до розчарованості у своєму існуванні. Як зазначає В. А. Бачинін: «дух звільняє свідомість від багатьох ... антропо-соціальних обмежень, важковагової приземленості, яку нав'язує йому матеріальне довкілля. Він наділяє його здібністю до трансцендентування ..., дух ... є в стані виконувати функцію ключового екзистенціалу, не дозволяючи свідомості бути «бездуховною», «розірваною», «нешасною» , він надає свідомості істинну одухотвореність, непідроблену, істинну цілісність, глибоку екзистенційну задоволеність своїми відношеннями до сущих»¹⁶⁴.

Отож людина тісно пов'язана з духовним виміром буттям, який надає сенсу її буттю. Правовий вимір є одним із виявів цього духовного виміру, а правосвідомість є антропологічним виявом цього виміру. Тому велика відповідальність лежить на тих, хто наділений владою і хто має обов'язок піклуватись про дотримання справедливості у

¹⁶⁴ Бачинин В. А. Достоевский : метафизика преступления / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. – С. 56.

суспільстві, яке у правовому полі виявляють у функціонуванні в соціумі справедливих законів, підкорення їм усіх без винятку членів суспільства. Адже можновладці наділені деякою більшою свободою, ніж інші члени суспільства, проте вона надана їм не для напрацювання законів під свої меркантильні інтереси, а для побудови громадянського суспільства, в якому панували б мир та справедливість. Як зазначено у зверненні настоятелів християнських церков: «можливість зловживання даною Богом свободою нерозривно пов'язує категорію свободи з відповідальністю. Соціальна відповідальність полягає у тому, що людина, реалізуючи свої інтереси, покликана співвідносити їх з інтересами ближнього, сім'ї, місцевої спільноти, народу або всього людства»¹⁶⁵.

Розглядаючи проблему взаємовідносин між демократичними перетвореннями суспільного життя, яке виявляють у реформуванні соціально-політичної буттєвості суспільства та орієнтирів людської свідомості, необхідно відзначити феномен того, що в разі неузгодженості вищенаведених чинників «спостерігається або гальмування розвитку суспільних відносин в очікуваному напрямі (через неадекватність останньому суб'єктивно-ціннісних пріоритетів), або несприятливість індивідуальною свідомістю прогресивних ідей та регулятивних цінностей, котрі виявлятимуть свою іррелевалентність та недієвість в умовах соціо-буттєвого консерватизму»¹⁶⁶.

¹⁶⁵ Дмитрієнко Ю. М. Актуальні аспекти української правосвідомості як категорії правознавства / Ю. М. Дмитрієнко // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг : зб. наук. пр. – Харків : ХДУХТ, 2007. – Вип. 2(6). – С. 432.

¹⁶⁶ Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості : теорія та реальність : [монографія] / М. М. Цимбалюк. – К. : Атіка, 2008. – С. 238–239.

Отож у цьому випадку йдеться про неузгодженість конкретних реальних суспільних реформ та ціннісних орієнтацій людської свідомості, які містять дисгармонію із зовнішніми реформами, призводячи при цьому до гальмування самих процесів конкретних суспільних реформ внаслідок несприйняття їх суспільною свідомістю. Подібним чином відбувається і в екзистенційно-правовому вимірі. Коли корумпована влада прагне випрацювати закони під свої інтереси, переважна більшість соціуму займає позицію пасивного спротиву, стараючись так протидіяти задумам такої влади, виробляючи при цьому свою мораль, своє право і, зрештою, свою систему цінностей, яку протиставляють впроваджуваній системі соціальних відносин, де на першому місці стоять меркантильні інтереси одиниць, відсторонюючи на задній план цінності усіх інших вимірів. Коли ж представники офіційної влади справді вірять у ті гасла, які виголошують, стараючись реальними справами втілювати останні, тоді суспільна свідомість, навпаки, стає каталізатором реальних перетворень такого соціуму у напрямі побудови справжнього громадянського суспільства, з усіма наслідками, що звідси випливають. Зрештою, така держава стає правовою у справжньому сенсі цього слова. Як зазначає С. С. Сливка: «правова держава – це та держава, до якої не існує жодних претензій з будь-яких питань, тобто кожний елемент такої держави відповідає нормам природного права»¹⁶⁷. Отож у такій державі спостерігаємо узгодженість між нормами природного права, яке стоїть на позиціях присутності справедливості на усіх рівнях буття, та реальної політики такої держави як щодо своїх громадян, так і щодо інших держав.

¹⁶⁷ Сливка С. С. Філософія права : [навч. посібник] / С. С. Сливка. – К. : Атіка, 2012. – С. 201.

Однією з важливих передумов правового та демократичного суспільства є відсутність ксенофобських та расистських настроїв всередині нього. Часто різноманітні провали в економічній та політичній діяльності прагнуть приховати, роздмухуючи ксенофобські настрої, роблячи в усьому винними людей-чужаків, людей з іншою ментальністю, іншими кольором шкіри, зрештою, просто громадян іншої держави. Звичайно, така політика на державному рівні в жодному разі не може бути виправданою. Зазвичай, коли держава прагне її вести, то чинить і багато інших зловживань проти власного народу, обкрадаючи та кривдячи його. У такій ситуації не може навіть йти мова про побудову демократичного суспільства.

Разом із тим, існує також і ситуація у країні, коли загальна політика держави стосовно іноземців відповідає головним принципам демократичного та гуманістичного суспільства, проте в середині країни існують певні сили, які є носіями ксенофобських та расистських ідей. У такому випадку часто спостерігаємо реалізацію таких ідей, часто пов'язану зі здійсненням злочинних дій. Власне, у цій ситуації такий вид злочинності є значною небезпекою, яка стоїть на шляху побудови демократичної та правової держави. Саме Україну і можна зарахувати до такого типу держав. З одного боку, офіційна державна політика не є ксенофобською, а з іншого – існують певні сили, які, навпаки, стоять на екстремістських ультраправих ідеологічних позиціях. Саме тому постає реальна потреба контролювати таку ситуацію силовими структурами держави. У цьому сенсі цікавою є інформація О. А. Мартиненка, яку він подає у своїй статті¹⁶⁸. Так, у

¹⁶⁸ Мартиненко О. А. Протидія кримінальним проявам расизму силами МВС України: мовою фактів / О. А. Мартиненко // Злочини на ґрунті ненависті: новий кримінальний феномен світового суспільства. Науково-практичне видання / за заг. ред. Дж. Перліна, наук.ред. О. А. Мартиненко, Ю. Л. Белоусов. – Львів: Астролябія, 2011. – С. 462–471.

2008 році стосовно іноземців було вчинено 403 злочини, з них 12 убивств (при чому розкрито було 11), 13 тяжких тілесних ушкоджень та 38 хуліганських дій. Задля запобігання злочинів на ґрунті расизму представники МВС здійснили низку заходів. Так, у структурі підрозділів карного розшуку Львівської, Харківської, Одеської, Дніпропетровської, Луганської областей та міста Києва були створені відділи, які мали б відповідати за протидію етнічній злочинності. Також у Дніпропетровській, Кіровоградській, Харківській, Чернігівській, Львівській, Закарпатській, Волинській областях та у м. Києві були створені оперативно-слідчі групи, основне завдання яких полягало у розслідуванні злочинів, які вчинені стосовно іноземців. Крім того, при самому патрулюванні території маршрути патрульних нарядів спеціально були скореговані так, щоб вони максимально охоплювали навчальні заклади та місця компактного перебування та проживання представників різноманітних етнічних груп. Розуміючи глибину небезпеки стосовно здійснення расистських протиправних дій з боку різноманітних радикальних молодіжних організацій (сюди можна зарахувати скінхедів та неонацистів), здійснювали систематичні зустрічі представників міліції з учнями та студентами. Крім того, органами внутрішніх справ були взяті на профілактичний облік 1200 осіб, які є прихильниками ультраправої ідеологічної платформи, серед яких 60 осіб з Автономної Республіки Крим, 150 – із Запорізької, 126 – з Чернігівської, 105 – з Одеської, 60 – з Харківської областей та 793 скінхенди з м. Києва. Ще одним феноменом українських реалій є те, що на різноманітних масових заходах представників ультраправих організацій до них часто приєднують фанатів-хуліганів спортивних клубів.

Низка заходів спрямована на усунення виявів протиправної поведінки на ґрунті ксенофобії, це відображується і на результатах. Так, згідно з повідомлень ГУМВС, у 2009 році не було зафіксовано злочинів на ґрунті

етнічної ненависті, як і різноманітних екстремістських виступах у дванадцяти областях України – Чернівецькій, Тернопільській, Рівненській, Кіровоградській, Житомирській, Дніпропетровській, Волинській, Івано-Франківській, Донецькій, Полтавській, Сумській, Чернігівській. Крім того, у таких областях, як Рівненська, Закарпатська, Волинська, Чернівецька, Луганська, Житомирська не було виявлено жодного з радикально налаштованих молодіжних угруповань. Що стосується інших областей, то в них є зафіксовані ті чи інші молодіжні організації, які можна вважати своєю рідною групою ризику відносно вчинення актів насилля стосовно національних меншин. Потрібно зауважити: хоча такі групи й існують, проте це ще не означає, що вони обов'язково будуть чинити протиправну діяльність. Наприклад, у Львівській області існує група послідовників White Power Skinheads (WPS), до якої належать близько 30–40 осіб, проте останні не проводять жодних протиправних дій і навіть не організовують ніяких акцій¹⁶⁹.

Оскільки саме молодь, внаслідок специфіки свого віку, є найкращим середовищем для процвітання радикальних настроїв ультраправого напрямку, то саме різноманітні освітньо-інформаційні заходи, які проводились у навчальних закладах можуть бути ефективними серед цієї категорії населення. Разом із тим, не потрібно також забувати про інформаційні кампанії і серед інших верств населення задля створення такої суспільної свідомості, яка могла б формувати кожного її індивіда, налаштовуючи його для такої поведінки, яка б не йшла врозріз ні з природним, ні з позитивним правом.

¹⁶⁹ Мартиненко О. А. Протидія кримінальним проявам расизму силами МВС України : мовою фактів / О. А. Мартиненко // Злочини на ґрунті ненависті : новий кримінальний феномен світового суспільства. Науково-практичне видання / за заг. ред. Дж. Перліна, наук. ред. О. А. Мартиненко, Ю. Л. Белоусов. – Львів : Астролябія, 2011. – С. 462–471.

Будь-яке суспільство диференційоване за різними ознаками і, відповідно, по-різному чутливе до правової реальності, що, у свою чергу, вимагає диференційованого підходу до кожної з таких окремих груп. У цьому сенсі цікавими є дослідження Ф. Шерега, де дані стосуються феномена сприйняття правової інформації населенням. Отож внаслідок обробки інформації стосовно частоти споживання правової інформації населенням було виділено три цільові групи: 1) ті, що споживають правову інформацію активно – від одного разу в місяць до одного разу на півроку (24,3 %); 2) ті, що споживають правову інформацію помірковано – раз на рік або ще рідше (44,9 %); 3) ті, які зовсім не споживають правової інформації або споживають її дуже рідко (30,8 %) ¹⁷⁰.

Варто також відзначити: хоча ті, хто належать до третьої категорії, у відповідях вказували, що не споживають правової інформації взагалі, насправді вони не можуть бути вільними від дії правової інформації, яка майже на підсвідомому рівні діє через рекламу, телебачення, різноманітні статті у газетах та журналах. Ця група респондентів не сприймає правову інформацію цілеспрямовано. Існує чітка кореляція між приналежністю до цих трьох груп та віковою диференціацією респондентів. Так, до першої групи входять в основному люди молодого та середнього віків – у респондентів до 25 років правову інформацію споживають активно 16,7 %, на відміну від тих, хто користується нею епізодично 10,4 %, чи не споживає взагалі – 10 %. У віковій групі 26–30 років показники будуть відповідно 15,0 %, 10,9 %, 8 %. Ті, хто належить до групи 31–40 років мають відповідно 22,8 %, 20,7 %, 13,0 %. Тих, хто користується правовою інформацією епізодично, найбільше є

¹⁷⁰ Шерега Ф. Є. Социология права. Прикладные исследования / Ф. Є. Шерега. – СПб. : Алетей, 2002. – С. 137.

серед представників середнього покоління. Так, для вікової групи 41–50 років є характерним користування правовою інформацією: активно – 23,5 %, епізодично – 23,7 % та неспоживання такої інформації взагалі – 21,8 %. Після періоду активного життя спостерігають явище зменшення користування правовою інформацією, частка представників цих трьох груп серед 51–60-річних буде 12 %, 15,1 %, 15,8 %, а вже в тих, хто старший 60-ти років, активні споживачі правової інформації займають лише 10 %, епізодично її споживають 19,2 %, при тому відсоток тих, хто взагалі її не споживає, є найбільший серед усіх груп і становить 30,8 %. Також щодо освіти, то серед тих, хто споживає правову інформацію активно переважають ті, хто має вищу та середню спеціальну освіти, загальна сума 75,6 %. Серед тих, хто споживає періодично, переважають із середньою спеціальною та вищою – в сумі 63,8 %. Нарешті ті, хто не споживає правової інформації, мають середню спеціальну, повну і неповну середню освіти – у загальній сумі 78,2 %¹⁷¹. Отож можна відзначити тенденцію збільшення споживання правової інформації зі збільшенням рівня освіти. Звичайно, значною мірою споживання правової інформації є залежним від практичного її застосування, проте потрібно відзначити й те, що таке її активне сприйняття формує також і відповідний рівень правосвідомості, який обов'язково має подальший вплив на функціонування соціуму.

Необхідно також відзначити: не тільки споживання правової інформації є важливим чинником зменшення злочинності і, відповідно, поліпшення ситуації у соціумі, яка стає сприятливішою для побудови правової та демократичної держави. Саме у наш час активно шукають нові методи запобігання злочинності та того, щоб людина, яка вчинила

¹⁷¹ Шереги Ф. Є. Социология права. Прикладные исследования / Ф. Є. Шереги. – СПб. : Алетейя, 2002. – С. 184–185.

злочин, все ж таки змогла знову повернутись у суспільство виправленою та з новою перспективою свого власного буття. Значною мірою така потреба виникає не тільки з певних гуманістично-альтруїстичних поривань людського духа, а й також виходячи з сумної реальності збільшення кількості засуджених людей. Особливо актуальною ця проблема є у США. Так, статистичні дані відносно кількості позбавлених волі у відсотках до 100000 населення є такими: Голландія – 36, Швеція – 61, Англія та Уельс – 98, Канада – 109, Південна Африка – 332 та США – 455. Особливе зростання ув'язнених спостерігають протягом другої половини двадцятого століття. Як бачимо, за цим показником США перебуває на першому місці. Також у США з 1970 по 1980 роки кількість ув'язнених подвоїлась. Далі, з 1981 по 1995 роки, кількість в'язнів знову стала більшою майже вдвічі. Така ситуація призвела до феномена переповнення в'язниць, внаслідок чого у камерах, розрахованих на одного в'язня, поміщали двох і навіть трьох¹⁷².

Такий стан речей, як і існування постійного бажання пошуку більш ефективних методів перевиховання правопорушників та зменшення кількості злочинів, призвели до того, що почали застосовувати різноманітні, не зовсім традиційні способи покарання. Значною мірою такі способи ґрунтуються як на психологічній структурі людської особистості, так і на законах існування соціального виміру буття людини. Справді, самоідентифікація людської особистості, як і сприйняття нею зовнішнього світу, значною мірою є в антропо-психологічній сфері. Людина сприймає світ крізь призму своєї свідомості. У контексті правової реальності це закріпив Є. М. Трубецький, коли писав:

¹⁷² Нейл Дж. Смелзер. Проблеми соціології. Георг-Зімельські лекції, 1995 / Дж. Нейл Смелзер; [перекл. з англ. В. Дмитрук]. – Львів: Кальварія, 2003. – С. 95–96.

«початковим джерелом права завжди і усяди є наша свідомість. Тому сила та дійсність усякого позитивного права обумовлюється тими неписаними правовими нормами, які мають місце в глибині нашої свідомості, її внутрішніми веліннями ... зовнішній авторитет може мати силу лише до тих пір, поки люди переконані в необхідності йому підкорюватись»¹⁷³.

Отже, з одного боку, переконавшись у неефективності теперішньої системи покарань, а з іншого – розуміючи важливість психологічного чинника, багато осіб, які мають відношення до накладання покарань, застосовують нові методи, спрямовані на більш ефективне вирішення проблеми злочинності у суспільстві. Так, у деяких справах судді вимагали від відповідачів носити таблички зі списком своїх злочинів, або ще один приклад: у штаті Невада водіям, засудженим за перебування за кермом у нетверезому стані, дозволяють вибирати між ув'язненням або виконання різноманітних громадських робіт у спеціальному одязі, який би свідчив про те, що вони перебували за кермом у нетверезому стані¹⁷⁴.

У цьому випадку акцентують на почутті сорому за свою поведінку перед соціумом. Проте такий метод буде ще більш ефективним, коли буде застосовуватися до тих індивідів, які мають тісні зв'язки з певною соціальною групою і бережуть свою репутацію у ній.

¹⁷³ Трубецкой Е. Н. Право и нравственность / Е. Н. Трубецкой // Русская философия права / авторь-сост. А. П. Альбов, Д. В. Масленников, М. В. Сальников. – Санкт-Петербургский университет МВД России. – СПб. : Алетейя, 1999. – С. 225.

¹⁷⁴ Масаро Тоні М. Сором, культура і американське кримінальне право // Філософія права / Масаро Тоні М. ; за ред. Джоела Фейнберга, Джулса Коулмена ; [пер. з англ. П. Тарашук]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2007. – С. 1076–1117.

Тоні Масаро виокремлює п'ять умов, за яких практики осоромлення будуть найбільш ефективними. Першою такою ознакою є те, що правопорушники мали б бути тісно пов'язаними з певною групою, наприклад, це може бути етнічна громада чи релігійне товариство. Наступне, ця група мала б погодитись з вироком, який виніс суддя, і така поведінка правопорушника у групі мала б вважатись принизливою. Осоромлення мало б бути донесене до групи і відповіддю на це мало б стати цурання групи стосовно правопорушника. Останнє могло б виявитись чи то на емоційному, економічному, чи навіть фізичному рівнях. Наступним є той момент, що для правопорушника повинна бути важливою думка групи, він намагатиметься не втратити її прихильність. І врешті-решт важливо, щоб людина, яка здійснила правопорушення і до якої було застосовано присоромлення, мала б можливість та засоби реабілітувати себе в очах суспільства. Автор також додає: цей останній пункт може містити виняток у тій формі, коли злочин є дуже важкий, такій людині не дають шансу реабілітувати себе, тим самим прирікаючи її на вічне вигнання та приниження¹⁷⁵.

Звичайно, спостереження цього автора є дуже вдалими, проте важко з ним погодитись стосовно застосування до людини такого засобу, який би відбирав у неї шанс виправдання перед соціумом, роблячи його тим самим уже немов би негідним образу людини. Важко таке прийняти. На нашу думку, такому правопорушникові потрібно залишити шанс та надію на реабілітацію. І тут справа не йде навіть про психологічний момент

¹⁷⁵ Масаро Тоні М. Сором, культура і американськекримінальне право // Філософія права / Масаро Тоні М. ; за ред. Джоела Фейнберга, Джулса Коулмена ; [пер. з англ. П. Тарашук]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2007. – С. 1077.

у свідомлення правопорушником того, що він, живучи фізично, перестає існувати в соціальному вимірі у перспективі екзистенційно важливої для нього групи. У цьому випадку швидше йдеться про антропо-аксіологічний вимір, де навіть злочинець, який вчинив важкий злочин, все одно залишається тим суцям, яке має назву людина, з усіма екзистенційно-ціннісними ознаками такого суцього. Іншими словами, право на шанс спроби виправдання неможливо відняти у людської особистості, яка є тією істотою, що належить виміру не тільки іманентному, а й трансцендентному. Як зазначає С. Л. Франк: «право є по своєму еству ... здійсненням обов'язкового, абсолютної правди в емпірії суспільного життя. У ньому виявляється, що суспільне життя має свою основу в духовному житті, в боголюдській природі суспільства»¹⁷⁶. Цей вислів навіть для невіруючої людини має сенс, оскільки показує той глибокий зв'язок між іманентним та трансцендентним, духовним виміром буття, який має місце у філософсько-правових координатах людської екзистенції.

Оскільки людина належить вимірам як іманентному, так і трансцендентному, то, відповідно, її права також будуть двоякого різновиду. З одного боку, їй належать права, притаманні кожній людині, незалежно від її інтелектуальних здібностей, соціального статусу чи інших ознак, які є детерміновані іманентним виміром людського буття. Такі права є тісно пов'язані з поняттям гідності людської особистості і є такими, які завжди нерозривно присутні стосовно кожної людини тому, що людина є людиною. З іншого боку, існує також ціла низка прав, детермінованих іманентним виміром людського буття.

¹⁷⁶ Франк С. Л. Государство и гражданское общество / С. Л. Франк // Русская философия права / авторы-сост. А. П. Альбов, Д. В. Масленников, М. В. Сальников. – СПб. : Алетей, 1999 – С. 394.

Людська особистість завжди перебуває у відношенні до іншого. У загальних масштабах цей феномен лежить в основі будь-якого суспільства. У цьому сенсі суспільство є сукупністю різноманітних взаємозв'язків між різними його членами, важливою ознакою яких є партнерство. Стосовно прав у такому суспільстві, має рацію Е. Берк, коли писав: «у цьому партнерстві всі люди мають однакові права, але не на однакові речі. Той, хто увійшов до цього партнерства із п'ятьма шилінгами, має на них таке ж повноцінне право, як і той, хто вклав у спільну справу п'ятсот фунтів, має право на свою, більшу частку. Але жоден із них не має права на однакові дивіденди від підсумкового продукту»¹⁷⁷.

Отож в іманентному вимірі буття права особистості мають свою специфіку і значною мірою детерміновані соціальними, економічними, культурними та іншими чинниками. Що стосується культурного чинника, то його роль часто залишається недооціненою. Так, ідеал правової держави є таким, що у європейському контексті сприймають як цінність та зразок для наслідування. Проте існує також феномен того, що представники іншої культури, ментальності просто не можуть сприйняти цю ідею як ідеал для наслідування. Так, А. Костюком описав той факт, що європейське та американське суспільство, намагаючись експортувати ідею правової держави у країни Африки чи Азії, натрапляє на пасивний чи навіть активний спротив поширенню цього ідеалу. У 1960-х роках, коли багато країн Африки покидали колонізатори, було залучено чимало правників, щоб написали конституції для тих, хто щойно отримав незалежність. Проте після цього періоду виявили:

¹⁷⁷ Берк Е. Суспільний договір, зобов'язання та права людини // Консерватизм: антологія/ Едмунд Берк; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Простір, Смолоскип, 2008. – С. 215.

майже ніде ці конституції не працювали, будучи часто лише зовнішнім прикриттям для авторитарного правління різноманітних племінних вождів, наслідком чого було і те, що влада у таких країнах рідко змінювалася мирним шляхом, а майже завжди шляхом збройного перевороту. Власне, варто докладно простежити контраст між авторитарним правлінням та самою суттю ідеї правової держави. Так, А. Костюком були названі головні ознаки правової держави, серед яких варто відзначити те, що «її інститути працюють відповідно до законів, а закони ухвалюють волею більшості. ... правова держава поважає права та свободи громадян, залишає громадянам широке поле для автономного самовираження ... правова держава визнає і повсюдно застосовує принцип справедливості»¹⁷⁸.

У цьому контексті стає зрозумілим, чому такі суспільства на кшталт більшості країн Африканського континенту, не сприймають ідеї правової держави, котру представники європейської культури вважають дуже цінною і такою, яка гідна стати ідеєю, втілювати її потрібно у будь-якому суспільстві. Власне, у перспективі африканських країн можемо бачити, що керівна верхівка цих держав є незацікавленою в утвердженні правової держави, оскільки це привело б до суттєвого зменшення їхньої влади, яка, по суті керується не ідеєю служіння спільному благові, а швидше, меркантильними інтересами більш спритніших членів цих країн. Звичайно, Україна не є країною Африки, проте аналіз відношення цих країн до ідеї правової держави є корисний і для усвідомлення ситуації в українському філософсько-правовому просторі, оскільки показує, що часто

¹⁷⁸ Костюк А. Справедливість як європейське поняття / А. Костюк // Наукові записки Українського Католицького Університету. Число III. Серія : Філософія. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2012.– Вип. 1. – С. 195.

подібні процеси, хоч і не такою ж мірою можуть мати місце і в Україні.

Особливо про таке можна казати, коли ідеали правової держави лише декларуються, але не приймаються. Свідченням такого стану речей можуть служити реальні справи та законодавчі акти: чи вони є справді спрямовані на захист інтересів спільного блага, чи спрямовані у першу чергу на створення вишуканих схем для власного збагачення, навіть і шляхом обману та експлуатації інших членів суспільства. В останньому випадку порушують принципи справедливості, які «належать до головних критеріїв, що за ними слід судити про репутацію того чи цього представника та про підстави, на яких він її захищає»¹⁷⁹.

Такий стан речей призводить до виникнення цілої системи взаємовідносин з ієрархією цінностей, котра суперечить принципам метафізично-аксіологічного виміру людського буття, принципи якого просто нехтуються, при цьому залишаючи поза увагою уроки історії. Знаковими у цьому сенсі є слова, написані у контексті проблеми невиплати зарплат, яка, у свою чергу, також була пов'язана з бажанням одних членів суспільства наживатись за рахунок інших: «дотеперішній розвиток економічної ситуації в Україні засвідчує, ...що багато ділків економіки й досі живуть ілюзіями збудувати Україну на своєму окремо взятому підвір'ї чи в окремо взятій кишені вже тепер і будь-якими засобами ... нечесне збагачення не має нічого спільного ані з «накопиченням капіталу», ані зі справжнім бізнесом. У такий спосіб суспільне багатство не твориться і не примножується. Відбувається лише черговий його

¹⁷⁹ Сливка С. С. Філософія права : [навч. посібник] / С. С. Сливка. – К. : Атіка, 2012. – С. 317.

перерозподіл, і то цілком аморальний, бо поєднаний із замовними вбивствами і фінансовими махінаціями»¹⁸⁰.

У тому ж посланні звертаються також до мислячої частини того прошарку суспільства, який накопичує багатство за рахунок гноблення інших членів суспільства. Їх закликають пригадати події 1917 року – революції у Росії, та 1990 року – краху комуністичного режиму. Ці події розглядають як закономірний наслідок несправедливої експлуатації одних людей іншими, і застерігають проти повторення такої ситуації у випадку, коли вони не змінять своє відношення до засадничих принципів людського суспільства – справедливості, спільного блага, поваги до людської особистості.

Отож злочинність має безпосереднє відношення до процесу побудови демократичної і правової держави та формування громадянського суспільства в Україні. Розвій злочинності суттєво сповільнює і довго робить навіть неможливими прогресування таких процесів. Разом із тим, вона також залежна від різноманітних факторів іманентного буття, починаючи від екзистенційно-аксіологічної здоровості інституту держави і закінчуючи культурно-світоглядними стереотипами, рівнем правосвідомості суспільства та загальноекономічним та політичним становищем держави. Попри таку велику кількість факторів, які впливають на ступінь розвитку злочинності, вага кожного з них не є однаковою.

На нашу думку, найпершою умовою успішної боротьби з нею, придушення її і отримання перспективи швидкої побудови демократичної і правової держави є справжня зацікавленість органів державної влади у відстоюванні ідеалу спільного блага та розуміння ними своєї місії як

¹⁸⁰ Чичерин Б. Н. Философия права / Б. Н. Чичерин. – М. : Либроком, 2011. – С. 187.

покликання служіння своїм громадянам. Коли таке переконання буде центральним, тоді успіх такої держави буде майже гарантованим, оскільки усі її структурні частини будуть виконувати саме ті функції, для яких вони призначені. В іншому випадку, держава буде приречена ще довго перебувати на тих рівнях суспільного розвитку, які більшість економічно розвинутих країн вже залишили далеко позаду, відкриваючи для своїх громадян все нові горизонти вдосконалення суспільства, основними критеріями такого вдосконалення є напрям вектору їхнього руху в бік відповідності умов існування людської особистості її гідності.

Таким чином, підсумовуючи розділ, доцільно ствердити, що злочинність, будучи нерозривно пов'язана зі структурою людського соціуму, значною мірою залежить від культурно-світоглядної складової функціонування останнього. Різні масштаби її існування у таких двох знакових країнах, як США та Японія, є яскравим прикладом залежності розвою злочинності від національного чинника, який є виявом певних культурологічних та соціально-філософських ідей конкретного етносу. Масштаби злочинності є також залежними і від типу країни, її політичної системи, географічного положення та загальної ролі у справі міграції населення планети. Особливо великий її розвиток загрожує тим країнам, які через ті чи інші історичні факти стали своєрідними «плавильними котлами», де на одній території зустрічаються представники різних культур та ментальностей. З одного боку, така зустріч веде до культурно-світоглядного та філософського взаємозбагачення, а з іншого – існує значна небезпека перенесення не тільки позитивних здобутків тієї чи іншої нації, а й негативних. Перенесення структури та способу функціонування італійської мафії на територію США може

бути прикладом останнього твердження, котрий показує процес перенесення криміногенно-негативних елементів, які мали місце в антропо-соціальному просторі однієї країни на зовсім інший культурно-географічний ґрунт, унаслідок чого відбувається не тільки транспортування криміногенної системи цінностей, а й утворення вже видозміненої криміногенної системи зі своєю оригінальною структурою та системою цінностей, причиною чого, значною мірою, є вплив різноманітних чинників представників інших культур.

Проблему криміналізації чи декриміналізації на індивідуальному, загальносуспільному рівнях не можна розглядати лише у якомусь одному вимірі, оскільки як індивідуальна, так і загальносуспільна свідомість певного етносу тісно пов'язані з явищем ідентичності, чи то індивідуальної, чи колективної. Крім того, зв'язок особи з соціумом, суспільною свідомістю завжди буде мати своє відображення у правовому вимірі. Людину формують під впливом ціннісних орієнтацій соціуму, тому значною мірою саме його ціннісні орієнтації можуть бути причиною криміналізації свідомості. Разом із тим, сам цей вимір також піддається впливу зі сторони як окремо взятих людських особистостей, так і представників державної влади. Останні особливо можуть впливати на нього через правовий вимір. Так, масштаби злочинності в одній і тій же країні залежатимуть від відповідної політики у правовому вимірі. Ілюстрацією цієї ідеї можуть бути приклади залежності злочинів із застосуванням вогнепальної зброї від законодавчих норм, які регулюють придбання вогнепальної зброї, купівлю ккотної часто виправдовують мотивами самозахисту, хоча парадоксальним чином її придбання може виявитись ще більш небезпечним стосовно особистого життя власника.

Існує тісний зв'язок між рівнем злочинності у країні та шансами цієї країни побудувати демократичну і правову державу, сформувати на своїй території громадянське суспільство. Разом із тим, потрібно відзначити залежність самого рівня злочинності від екзистенційно-аксіологічних пріоритетів керівництва держави, залежність від того, наскільки органи державної влади зацікавлені працювати задля спільного блага. У випадку існування такого бажання, країна має усі шанси реалізувати мрії побудови правової держави і звести вплив злочинності на всі виміри людського буття до мінімуму.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРАВOPУШЕНЬ ЯК СУТНІСНОГО ВИРАЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

3.1. Соціальний детермінізм і діалектична єдність об'єкта та суб'єкта злочину

Для вивчення проблеми злочинності у перспективі соціокультурного середовища важливо дослідити відношення головних складників цього процесу, виражених у категоріях суб'єкта та об'єкта. Оскільки ці категорії досить різні, спинимося на філософсько-метафізичному, соціолого-психологічному та правовому їхніх вимірах.

Суб'єкт (поняття походить від латинського *subjectus*¹⁸¹) – той, що знаходиться в основі, той, що лежить низу. В історії філософської думки термін часто мав різні значення. Так, Арістотель під ним розумів як індивідуальне буття, так і матерію, що в той час розуміли, як неоформлена прасубстанція. Для середньовічних схоластів суб'єкт – те, що реально існує у самих речах, на відміну від об'єкта, який існував для них лише в інтелекті. Р. Декарт з його «*Cogito ergo sum*» зробив суб'єкт вихідним пунктом у пошуках достовірного знання. У подальшому І. Кант відкрив важливі закони внутрішньої організації суб'єкта, завдяки яким пояснювали досягнення необхідного та всезагального знання.

У домарксистському матеріалізмі присутнє психологічне трактування суб'єкта як особистості, яка лише пасивно відображає дійсність зовнішнього світу. Вже у вченні діалектичного матеріалізму у поясненні феномена суб'єкта вводять поняття практики – акцент при цьому змінено із простого пізнання на предметно-практичну діяльність. Під діяльністю розуміють активність суб'єкта, що

¹⁸¹ Філософія права / за ред. Джоела Фейенберга, Джулса Коулмена. – К. : Основи 2007. – С. 633.

змінює світ шляхом творення об'єктивованого продукту духовної чи матеріальної культури. Причому діяльність спочатку виступає як практична, матеріальна, і лише згодом із неї виокремлюють діяльність теоретичну¹⁸². Цілковите діяльне розуміння суб'єкта зустрічаємо в Ж. Піаже¹⁸³, який стверджував, що суб'єкт є не що інше, як система дій, котрі він здійснює щодо об'єкта. Ці дії, з одного боку, постійно трансформують і змінюють, залежно від природи об'єктів, а з іншого – змінює сам суб'єкт. Водночас межа між суб'єктом та об'єктом не є постійною: залежно від характеру діяльності вона проходить або між свідомістю і тілом, або між психофізичним тілом і зовнішнім середовищем, або між рефлексуючим «Я» та різними станами свідомості. Також наші почуття і думки, котрі знаходяться залежності від нашої концепції «Я», впливають на інтерпретацію подій, свідками яких ми стаємо, з іншого ж боку, усе те, що є навколо нас, допомагає нам у формуванні нашого сприйняття.

Саме походження терміна «об'єкт» (від лат. *objectum* – предмет, від *objectio* – кидаю вперед, протиставляю)¹⁸⁴ вказує на його тісний зв'язок із суб'єктом. Дослівно, він є лише частиною об'єктивної реальності, що протистоїть суб'єкту, і виділяють його шляхом пізнавальної та практичної діяльності .

Об'єктивістський підхід до реальності полягає в тому, що індивід визначає закономірності, до яких входять закони,

¹⁸² Современный психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – М. : АСТ ; СПб. : Прайм-еврознак, 2007. – С. 172.

¹⁸³ Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; сост., общ. ред. и предсл. А. Ю. Согомонов ; [пер. с англ. С. А. Сидоренко, А. Ю. Согомонов]. – М. : Политиздат, 1992. – С. 401.

¹⁸⁴ Франкл В. Воля к смыслу / В. Франкл ; [пер. с англ. Д. Гурьева, Л. Суворовой]. – М. : Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 137–138.

статут, системні відношення, що є незалежними від пізнавального суб'єкта та дії його волі. У контексті соціології трактування соціального світу крізь призму об'єктивізму полягає у репрезентації його як своєрідної вистави, коли спостерігач перебуває у певній точці спостереження, котра є нерухомою щодо подій, які розвиваються перед свідомістю.

Щодо суб'єктивіського підходу, то У цьому випадку точка зіткнення об'єкта та суб'єкта рухається в сторону суб'єкта – крайньою межею «я» цього руху буде позиція, котра сягає своїх початків у поглядах Дж. Берклі та Д. Юма, де присутній крайній скептицизм щодо існування зовнішнього світу, включаючи також сумнів щодо існування розуму інших, незалежно від суб'єкта сприйняття. Окреслена проблема була заново відроджена англійцем Джоном Остіном у 40-х рр. ХХ ст.¹⁸⁵. Якщо розглядати проблему існування іншого розуму у контексті соціологічних досліджень, то, перед дослідником постають запитання: 1) звідки можемо бути впевнені щодо існування інших індивідуумів з їхніми інтелектуальними здібностями; 2) якщо навіть припускаємо існування іншого розуму, то звідки можемо знати про його образи, емоції, почуття, думки, якщо він відрізняється від нашого; 3) на якій підставі доходимо висновків, які стосуються стану іншого розуму, чи то є співпереживання, спостереження чи проєкція, і чи ми можемо тим середникам довіряти і бути впевненим у своїх умовиводах; 4) як впливають дослідники на розум інших і їхній інтелект на них під час здійснення дослідження.

Щодо відповіді на перше запитання, то слід стверджувально відповісти, а якщо ні, то ми ризикуємо ніколи не розпочати подорож у царину соціології. Особливо

¹⁸⁵ Объект преступления // Энциклопедия уголовного права России. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravozor.ru/criminal-law/chapter-object-prestupleniya.html>

цікавим є четверте запитання про взаємовплив інтелектів та ідей. Тут можна згадати два підходи – Е. Дюркгайма та М. Вебера. У першого дослідник є лише пасивним спостерігачем зовнішньої реальності, і головне його завдання – відкинути усі наперед сформовані уявлення про досліджувану реальність (а якщо ні, то, як стверджує мислитель, дослідник просто спотворює реальність, а не сприймає її такою, якою вона є). Такий підхід не допустимий, бо вивільнитись цілком від певних ідей досліджуваної соціальної реальності неможливо. Щодо розуму досліджуваних осіб, то їхні внутрішні пережиття, за Е. Дюркгаймом, є не доступними для дослідника: вивчати їх можна лише через певний зовнішній вияв, який би можна було досліджувати вузьконауковими методами. Іншими словами, Е. Дюркгайм був проти інтерпретації соціальних явищ за допомогою пояснення дії психологічних складових особистостей. Більш наближений до реальності підхід М. Вебера. По-перше, він дотримувався думки: наукова реальність, яка постає перед свідомістю дослідника, не є простим відображенням чогось, що існує зовсім незалежно від нього, а результат цілеспрямованого відбору частин реальності, відповідно до вподобань, цінностей та інтересів дослідника. Також для правильного розуміння соціальної реальності, обов'язково повинен бути врахований розум осіб, які є об'єктом дослідження. Певне протистояння цих двох мислителів можна описати словами Ф. Коркюфа, коли протиставляють «спостерігача, виставу і зовнішнє теоретичне пізнання – актору, дії та внутрішньо практичному пізнанню»¹⁸⁶.

Протиставлення суб'єкта та об'єкта у певному сенсі – штучне. Адже якщо поставити запитання, чи залежить

¹⁸⁶ Кунцман П. Філософія / П. Кунцман, Ф-П. Буркар, Ф. Відман. – К. : Знання-Прес, 2002. – С. 17.

поведінка людини від особистості чи від ситуації, то однозначної відповіді ми не отримуємо. Річ у тім, що конкретна дія є похідною як від ситуації, так і від людини. Ситуація формує умови, де стає можливою реалізація схильностей та вподобань особистості. Отже, з одного боку, не завжди може людина реалізувати свої дії без сприятливих зовнішніх умов, а з іншого – ті ж самі умови, без діючого суб'єкта, є часто безсеновим потоком буття, що не має центру, який надав би йому певного сенсу у цьому калейдоскопі подій.

З правового погляду, суб'єкт та об'єкт разом із суб'єктивною та об'єктивною сторонами злочину входять до поняття складу злочину. Під складом злочину розуміють систему обов'язкових об'єктивних та суб'єктивних елементів, що утворюють та структурують суспільно-небезпечні діяння, ознаки яких описані в диспозиціях кримінально-правових норм Кримінального Кодексу¹⁸⁷.

У будь-яких вчинках кожної людини можна виокремити як зовнішні або об'єктивні, так і внутрішні або суб'єктивні ознаки. Де під внутрішніми розуміють мотиви, інтереси, потреби, які існують у свідомості виконавця дій, а зовнішні ж забезпечують здійснення прагнень індивідуума у зовнішньому світі.

Поняття об'єктивної сторони злочину включає у себе діяльність або бездіяльність, спрямовані на завдання шкоди тому чи іншому об'єкту, іншими словами, це – зовнішній акт зазіхання на об'єкт, що перебуває під охороною кримінального права. Ознаками цього поняття є наступні

¹⁸⁷ Понятие субъекта преступления // Курс уголовного права : в 5-ти томах. – Том 1. Общая часть : учение о преступлении [Электронный ресурс] / под ред. Н.Ф.Кузнецовой, И.М. Тяжковой. – М. : Зерцало, 2002. – Режим доступа :

http://www.studyaw.narod.ru/kursup1/kursup1_9_1.htm

суспільно-небезпечні наслідки, існування причинного зв'язку між діяльністю і появами цих наслідків. Сюди також зараховують спосіб, місце, знаряддя, обстановку здійснення злочину.

Суть терміна «суб'єктивна сторона злочину» – психологічне відношення суб'єкта злочину до здійснюваного ним протиправного діяння. Сам термін розкривають за допомогою таких понять, як мотив, ціль, провина, що характеризують психологічну сутність злочину кожне зі свого боку та показують нам справжній стан психологічного відношення правопорушника до скоєного злочину. Під ціллю розуміють уявлення бажаного результату, до якого він прагне, під мотивом розуміють внутрішню рушійну силу, що спонукає до скоєння протиправних дій, і нарешті, провина характеризує відношення виконавця злочинної дії до неї самої. Вагома цінність у визначенні чи виправданні правопорушника неоднакова, якщо провина є обов'язковою складовою будь-якого складу злочину, то ціль та мотив мають факультативне значення і стають обов'язковими, лише коли законодавець їх зараховує до числа обов'язкових ознак, що стосуються певного конкретного виду злочину¹⁸⁸. Ігнорування ознак суб'єктивної сторони не допускають, оскільки будь-яке заподіяння шкоди не може бути визнане злочином, якщо немає провини особи, що є причиною такого проступку.

Визначення об'єкта злочину має вагоме значення, адже саме він є в основі законодавчої класифікації злочинів. Під об'єктом злочину розуміються усе те, на що посягається і

¹⁸⁸ Понятие субъекта преступления // Курс уголовного права: в 5-ти томах. – Том 1. Общая часть: учение о преступлении [Электронный ресурс] / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 2002. – Режим доступа:

http://www.studyaw.narod.ru/kursup1/kursup1_9_1.htm

чому може бути нанесена шкода. Вже у римських джерелах зустрічаємо поділ на *crimen publica* та *delictum privata*, залежно від того, проти чого було спрямоване злодіяння – чи проти публічних, чи приватних прав. До об'єкта злочину належать найважливіші соціальні цінності та блага, які охороняють завдяки кримінальному праву. Сюди належать права та свободи людини (здоров'я, життя, свобода, гідність, конституційні права, статева недоторканість і статева свобода та ін.), а також найважливіші державні та суспільні інтереси (економічні інтереси та безпека держави і суспільства, власність, порядок управління, здоров'я та моральність суспільства, інтереси державної служби та правосуддя та ін.).

Суб'єкт злочину є також одним із обов'язкових складників поняття складу злочину, і під ним розуміють фізичну, осудну (при своєму розумі) особу, яка на момент здійснення злочину досягла віку кримінальної відповідальності, встановленого Кодексом. У цьому випадку під осудністю розуміють здоровий психічний стан людини, що дає їй змогу усвідомлювати свої вчинки, їхні наслідки та керувати ними. Неосудність характеризується критеріями, а саме: юридичним (до нього входять інтелектуальна (коли людина не здатна усвідомлювати свої дії) і вольова (де наявна відсутність можливості керувати своїми вчинками) ознаки) та медичним (існування в індивіда певної психічної хвороби).

Деякі дослідники¹⁸⁹ вказують два варіанти розуміння суб'єкта злочину – більш широке, загальне значення (під ним розуміють індивідуум, який здійснив злочин) і більш

¹⁸⁹ Редлих С. М. Предпосылки совершения преступлений несовершеннолетними [Электронный ресурс] / С. М. Редлих, Л. И. Кундозерова, А. И. Савиных, Т. В. Базайкина. – Режим доступа : http://www.rae.ru/fs/?section=content&op=show_article&article_id=7780473

вужче (під суб'єктом злочину розуміють особистість, яка здатна нести карну відповідальність). Слід також зазначити: суб'єктом злочину може бути лише фізична особа. Якщо індивідууми об'єднуються у групу для здійснення злочину, то навіть якщо вони і ухвалюють колективні рішення, однак, кримінальна відповідальність буде особистісною, а здійснення злочину у складі групи розглядатиметься як обставина, що збільшує провину. Щодо встановлення віку кримінальної відповідальності, то У цьому випадку потрібно враховувати результати досліджень вікових психології, фізіології та педагогіки.

Зазначимо, що категорії суб'єкта та об'єкта є вихідними точками, звідки беруть початок способи обґрунтування права. Залежно від того, звідки правосвідомість отримує правові смисли – чи з об'єктивних відносин, чи із самої свідомості, існують два діаметрально протилежних погляди на спосіб обґрунтування права – правовий об'єктивізм та правовий суб'єктивізм.

Перший базований на матеріалістичному світогляді, коли об'єктивний світ є першочерговим для отримання сенсів життя. Реальність відносин у суспільстві вміщає у собі сенс та внутрішні підстави права. Позитивною стороною такого підходу залишається факт врахування того, що правопорядок є невід'ємною частиною реальних відносин, внаслідок чого можна вирішувати питання справедливості порядку. Недоліком постає недооцінка ролі суб'єкта, його креативно-правових властивостей, зведення його лише до функції віддзеркалення правових відносин, що існують у зовнішньому об'єктивному світі.

Спосіб обґрунтування правового суб'єктивізму ґрунтується на суб'єкті як джерелі правосвідомості та правопорядку, що його отримано в результаті аналізу ідей, що стосуються права і які виникають у свідомості суб'єкта.

У цьому випадку з'ясували: використання ідеї права успішно сприяло вирішенню проблеми критерію та підстави права. Щодо недоліків такого підходу, то можна зазначити слова професора С. І. Максимова : «недостатня увага до існуючих умов робить проблематичним його права застосування до формування законодавства»¹⁹⁰.

У традиційній теорії правознавства часто відбувається отождення поняття суб'єкта права з особою, на що звертав увагу Г. Кельзен¹⁹¹, де під особою розуміють людину як суб'єкт права та обов'язків. Проте не тільки людина може бути носієм прав та обов'язків, ним можуть бути також інші суб'єкти, наприклад, міські громади, корпорації та різні об'єднання. У такому разі йдеться про юридичну особу, якщо ж носієм буде людина, то матимемо справу з фізичною особою. Як приклад правових зв'язків юридичної особи, можемо розглядати, наприклад, випадок оренди приміщення корпорацією, де вона – як юридична особа – має право розпоряджатись орендованою територією, де розпоряджатись цією площею може корпорація, а не її члени. Так само й у випадку заборгованості при оплаті оренди свій обов'язок не виконує корпорація, і власник приміщення позиватиметься не до її членів, а до корпорації як юридичної особи.

Для дослідження філософсько-правових засад вивчення об'єкта та суб'єкта злочину важливо звернутися до соціологічних теорій злочинності. Так, Паулі та Колвін¹⁹²

¹⁹⁰ Максимов С. І. Методологічні основи правового виховання / С. І. Максимов // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. – 2010. – Вип. 5. – С. 57.

¹⁹¹ Кельзен Ганс. Чисте правознавство : з дод. : Проблеми справедливості / Ганс Кельзен ; [пер. з нім. О. Мокровольського]. – К. : Юніверс, 2004. – С. 194.

¹⁹² Берк Л. Развитие ребенка / Лаура Берк. – СПб. : Питер, 2006. – С. 112.

запропонували наступні теорії: теорія навішування ярликів, теорія конфлікту, теорія научення або диференціальної асоціації, теорії напруги та радикальної кримінології і теорія контролю. Розглянемо деякі з них докладніше.

Теорія диференціальної асоціації запропонована в 1939 р. Сезерлендом і більше акцентувала на різних субкультурних традиціях і нормах, які були потенційно конфліктними, ніж на патологічній та криміногенній частині суспільства. За цією теорією, криміногенна поведінка вважається набутою внаслідок научення за соціальної взаємодії і не є вродженою. Научаються не тільки методам здійснення злочинів, а й кримінальним раціоналізації та мотивам. Основні потреби не можуть бути причиною кримінальної поведінки, оскільки ті ж самі потреби є основою не тільки кримінальної, а й некримінальної поведінки. Недоліком цієї теорії є те, що її важко перевірити. Також вона пояснює лише процес набуття кримінальних властивостей, але не бачить їхньої реалізації та підтримки. Крім того, вона не з'ясовує різні ступені сприйняття для навчання кримінальним патернам поведінки.

Теорія навішування ярликів або теорія стигматизації базується на принципі того, що реакція соціального середовища на порушення норм змінює розвиток девіаційної поведінки. Значний вплив на розвиток цієї теорії мав той факт, що на початку 1960-х рр. була невідповідність того, як статистично в кримінальних справах репрезентовані представники найбідніших прошарків суспільства та показники самозвітів. Завдяки цьому підходу можна зробити наступні припущення: що здійснені дії самі по собі не є девіантними, а злочинність використовують як своєрідний ярлик, яким користуються через соціально корисливі мотиви; далі – на представників юстиції більше впливають

раса, вік, соціальний стан, ніж характеристики злочину; насамкінець – навішування кримінальних ярликів веде до формування девіантного образу «Я» і, зрештою, до кримінальної поведінки. У такому разі, коли навіть злочинний поступок мав місце, це не означає, що у людини вже сформований патерн злочинної поведінки. Соціальне середовище і У цьому випадку часто шляхом стигматизації та навішування криміналістичних ярликів буквально штовхає особистість на злочинну дорогу. Ілюстрацією для подібного твердження може бути дослідження Рендалля Коллінза¹⁹³, де він детально розписує шлях навішування ярликів поліцією на тих, хто був спійманий на певному кримінальному злочині. Згідно з думкою дослідника, поліція є організацією, що, як і кожна організація, стикається з певними проблемами. Так, організація у сфері бізнесу повинна завжди дбати про рівень своїх продаж, для поліції ж найважливішою справою є розкриття злочинів. Проте, не всі злочини легко піддаються розкриттю. Коли кого-небудь затримують із речами, що були краденими, то чинять тиск, щоби він взяв провину на себе і за інші нерозкриті крадіжки та грабунки. У цьому випадку часто застосовують грубу фізичну силу, проте найбільш ефективною є певна домовленість, коли людина бере на себе ще нерозкрити крадіжку, а натомість їй дозволять визнати себе обмежено дієздатною. Внаслідок цього злочинець отримує менший термін ув'язнення, а поліція може оголосити про ще один розкритий злочин. І навіть згодом, після звільнення із в'язниці, людина може ще не раз проходити через поліцейську машину, виходячи кожного разу зі ще більшою і

¹⁹³ Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 2011. – С. 501–506.

більшою деформацією сприйняття свого «Я» у сторону концепції «Я-злочинця».

Слабе місце теорії навішування ярликів полягає у тому, що у ній беруться до уваги переважно слабкі особистості, тоді як поза увагою залишаються індивідууми з міцно сформованою психікою. Ця теорія радше стосуватиметься підлітків та людей із несформованою психікою, ніж особистостей із серйозною делінквентною поведінкою. Позитивна «Я-концепція» і толерантність до фрустрації, з одного боку, та доступність значимих ролей і соціального сприйняття, з іншого, за теорією контролю, дають людині стимул та вміння контролювати свою поведінку. Підпорядкування правилам знаходиться у безпосередній кореляції від сили зв'язку між суспільством та особистістю. Девіантна поведінка має місце, коли цей зв'язок є слабким. Серед факторів, які зміцнюють такий зв'язок, наступні: віра в моральний фундамент традиційних цінностей, активна участь у традиційних заняттях, які не бувають за делінквентної поведінки, зважання на думку оточуючих, спрямованість на досягнення традиційних цілей. Цій теорії закидають те, що у ній нічого нема про спосіб та причину виникнення зв'язків із суспільством, вона також не показує механізму виникнення девіантної поведінки в інший спосіб, ніж позбавлення зв'язку із соціальним середовищем.

Залежність індивіда від соціокультурного середовища також розглядає Т. Парсонс¹⁹⁴. Він вказує на два аспекти регулятивної функції інститутів. Перший полягає у визначенні стандартів, через які продемонстровано дозволені способи дії для досягнення особистісних інтересів.

¹⁹⁴ Парсонс Толкотт. О социальных системах / Толкотт Парсонс ; под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М. : Академический проект, 2002. – С. 126.

Сенс іншого – окреслення меж можливого вибору середників для реалізації вибраних цілей. Так, у капіталістичному суспільстві осягнення фінансового прибутку є метою, санкціонованою як для особистостей, так і для певних різновидів груп. Відповідно до цінностей соціалізму, прагнення до накопичення багатства не є законним правом прагнень. Іншими словами, в обох випадках суспільство накладає на членів певну схему обмежень, дозволів, які формують у них ціннісні орієнтації. Крім того, при санкціонованості цілей досягнення суспільство накладає санкції щодо обмеження засобів осягнення мети. Наприклад, навіть у капіталістичному суспільстві, з його ідеалом накопичення багатства, не усі засоби можна використовувати. Так, збагачення від продажу наркотичних речовин чи від торгівлі людьми перебуває поза законом. Найбільш важливі обмеження щодо засобів існують в тому випадку, коли їхнє використання певним чином стосується інших членів суспільства. А в деяких країнах існує ще більш радикальне обмеження індивідуальної свободи: наприклад, у США не можна порушувати не тільки свободу інших, а й свою власну – людина не може продати сама себе в рабство.

Проте обмеження людської особистості перебуває не тільки під дією зовнішніх факторів, а й сама структура нашого «Я» містить в собі риси обмеженості. Зокрема, науковець Г. Бенеш виокремив обмежувальні сфери, які впливають на те, як наше «Я» здійснює спостереження:

- 1) світогляд, котрий залежить від рівня розвитку інтелекту, культурного середовища, спрямованості інтересів та уваги, присутнього рівня поінформованості;
- 2) необ'єктивність, яка полягає у відборі пов'язаних з «Я-концепцією» значень, зосереджуючи менше уваги об'єктивному стану речей;
- 3) емоційний наголос, що виявляється у афективному спотворенні буттєвої реальності;
- 4) перспективна

відповідність, що полягає у пропуску чи надмірній кількості виділених ознак; 5) упередженість, коли внаслідок попереднього впливу іншого суб'єкта, створюється упереджене ставлення до інших¹⁹⁵.

Для кращого розуміння процесу взаємодії людини-соціума важливо усвідомлювати суть поняття особистості, яке не є таким однозначним, як може видатись на перший погляд. Сам термін походить від латинського *persona* (маска актора; обличчя; роль, положення) і означає «особливу якість людини, яку вона здобуває в соціокультурному середовищі в процесі спільної діяльності та спілкування»¹⁹⁶. Р. Блекборт ставить під сумнів використання поняття особистості для пояснення кримінальної поведінки¹⁹⁷. Він аргументує це тим фактом, що під персоною у повсякденному житті розуміють сукупність людських якостей, завдяки яким особи відрізняються одна від одної. У цьому випадку під особистістю розуміють звичайну абстракцію, за допомогою котрої оцінюємо людину. Проте, тут особистість представлена незалежною від соціальної поведінки, когнітивних процесів та емоцій, іншими словами, представлення є грубо-схематичним та неінтеграційним. Використовуючи такий підхід до розуміння цього поняття, творці теорій особистості акцентували увагу на різних аспектах психологічного функціонування, які є головними відмінностями у диференціації типів особистостей. Однак за такого підходу неможливо сформулювати визначення особистості, не обравши заздалегідь певну теоретичну позицію, з котрої можна було б розглядали таку особистість. Звідси очевидним

¹⁹⁵ Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности / Н. В. Витрук. – М. : Норма, 2008. – С. 55.

¹⁹⁶ Спиркин А. Г. Философия : [учебник] / А. Г. Спиркин. – М. : Юрайт, 2011. – С. 201.

¹⁹⁷ Блэкборн Р. Психология криминального поведения / Р. Блэкборн. – СПб. : Питер, 2004. – С. 33.

є висновок: вивчаючи психологію особистості, поведінкові патерни, що відрізняють одну людину від іншої, необхідно вивчити і структури та ті процеси, завдяки яким ці закономірності існують.

Елементи «Я-концепції» – це своєрідні схеми, що є певними шаблонами свідомості, за допомогою них вибудовуємо наші внутрішні світи. Д. Майерс¹⁹⁸ визначив фактори, які впливають на формування «Я-концепції». По-перше, це – біологічні. Доведено: внаслідок вивчення близнюків виявили генетичний вплив на природу особистості і, відповідно, «Я-концепції». По-друге, наш соціальний досвід, з якого можна виокремити його елементи: ролі, які граємо; наші успіхи та невдачі; соціальні ідентифікації, котрі формуємо; порівняння себе з тими, хто біля нас; думки про нас, висловлені оточуючими людьми; культура, до якої належимо. Наприклад, «Я-концепцію» людей країн Азії та Південної Америки відрізняють від «Я-концепцій» жителів Північної Америки та Західної Європи. Якщо для перших характерне взаємозалежне відношення між «Я» та іншими, то для Північної Америки та Західної Європи характерний незалежний індивідуалістичний підхід. Особистість в одних визначають власними якостями та цілями, для яких мають значення особистісні досягнення та реалізація власних можливостей і прав, натомість для інших шлях визначення особистості визначають через зв'язки з оточуючими, і першочергового значення набувають спільні групові цілі та солідарність, спільна соціальна відповідальність та соціальні стосунки. Якщо девізом для перших такі висловлювання, як «вір в самого себе», «не копіюй інших, але май свою думку», «бійся конформізму», «уникай стосунів, які роблять тебе залежними», «перш ніж

¹⁹⁸ Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 2011. – С. 52–53.

любити інших, полюби себе»; то ідейну основу других влучно передає китайська приказка: «Потрібно виховувати у собі духовне начало, яке здатне пожертвувати своїм маленьким Я заради благ, які може принести велике Я»¹⁹⁹.

Між нашими «Я-схемами» і тим, як обробляємо соціальну інформацію, існує дуже тісний зв'язок. Наприклад, якщо любов до подорожей є однією із найважливіших сторін нашої «Я-концепції», то і за більш менш тісного контакту із незнайомими людьми ми також намагатимемося з'ясувати ставлення до подорожей. Також прослідковується чіткий зв'язок між «Я-концепцією» та пам'яттю. Так, якщо запитати, чи характерна для нас, наприклад, така риса, як життєрадісність, то швидше запам'ятаємо це поняття, ніж коли б його запитали, чи ця риса характерна для іншого. «Я-схеми», котрі входять до «Я-концепцій», вбирають у себе не тільки теперішній стан, а й огортають також наші проєкції у майбутнє, причому як позитивні – наприклад, як уявляємо себе, якими будемо успішними та багатими, так і негативні – приміром, страх втратити роботу, здоров'я. «Я-концепція» може бути і хворобливою, зовсім відірваною від реальності.

В. І. Лебедев писав про одного провінційного аптекаря, який видумав собі другу роль багаті людини²⁰⁰, котрий, сидячи в аптеці уявляв собі, що у нього є багато слуг, він робить великі обіди, живе в багатстві та великому достатку. І коли зайшов відвідувач до аптеки, питаючи господаря, то дуже був здивованим, коли почув відповідь, що господар у своєму замку і зараз прийняти не може. Лише за хвилину

¹⁹⁹ Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 2011. – С. 58.

²⁰⁰ Лебедев В. И. Психология и психопатология одиночества и групповой изоляции / В. И. Лебедев. – М. : Юнити-Дана, 2002. – С. 103.

опам'ятавшись, аптекар перепросив відвідувача і обслужив його.

Наше «Я» не є чимось однорідно-монолітним, існує певна проблема його складності. Так, Д. Ельстер виокремив певні підходи у розумінні складеності «Я»: 1) аналогічно, як у великих фірмах є багато підрозділів, що до певної міри стають автономними, так і взаємозаперечні погляди можуть мирно співіснувати, якщо належатимуть різним сферами життя; 2) у цій частині йдеться про два поняття – введення в оману самого себе та слабкість волі. Під першим розуміють віру у протилежне від того, у що маємо переконання вірити. Тут спостерігаємо конфлікт волі воль між тим, що знаємо, що воно є правдивим, і тим, що не є правдивим, але того хочемо і вибираємо, обманюючи самі себе. 2) слабкість волі, яка є після самообману; 3) особистість із багатьма бажаннями, які між собою борються за реалізацію; 4) акцент робиться на «Я», котрі послідовно змінюють одне одного і з часом, змінюючи ідентичність, стають на перепоні неперервному існуванню особистості; 5) факт існування паралельних «Я», які є суб'єктами паралельних життів однієї особистості; 6) містить у собі ідеї З. Фрейда про поділ психіки на «Я», Воно (позасвідомі потяги та інстинкти) та над-Я (є результатом дії батьківських заборон та норм суспільства); 7) конфлікт між «Я» економічним та соціальним; 8) теорія «не-Я», що виростає з ідеї того, що наше «Я» пов'язане з незв'язаними між собою елементами, єдність яких існує лише завдяки вірі спостерігача і за своєю суттю є просто ілюзією²⁰¹.

Описуючи різні підходи соціальних теорій, кожна з яких зі свого боку відкривала частину правди про суб'єкт та об'єкт злочину, ми залишали поза увагою те, що є важливим

²⁰¹ Коркюф Филипп Новые социологии / Филипп Коркюф ; [пер. с фр. Е. Д. Вознесенской, М. Ф. Федоровой] ; науч. ред. Н. А. Шматко. – М. : Институт социальной социологии. – СПб. : Алетей, 2002. – С. 147–150.

для правильного розуміння досліджуваного предмета. В. А. Бачинін, досліджуючи творчість Ф. М. Достоевського, звернув увагу, що соціологічний підхід до вивчення злочинності є зредукованим, спрощеним підходом метафізичного розуміння. І хоч Ф. М. Достоевський не був кримінологом у прямому значенні цього слова, проте був глибоко переконаним: у злочині завжди присутнє щось загадкове та до кінця не збагненне, яке важко схопити в категоріях науково-теоретичного аналізу і для його сприйняття потрібно застосувати метафізичний підхід, де «незбагненне досягається через розуміння його незбагненності»²⁰².

Коли в ХХ ст. засновник позитивістської філософії О. Конт спробував роз'єднати метафізику і соціальне знання, то досить швидко метод соціології, який відривав соціальне життя від метафізичної основи його існування, йдучи шляхом редукції свого предмета, дійшов до усвідомлення своєї обмеженості. Власне російський класик був одним із тих, хто бачив неспроможність соціології проникнути у глибинну суть соціальних процесів, у ті глибини, де перебуває моральне та релігійне життя, з різними колізіями цієї реальності у формах людських недоліків та важких злочинів.

Лише філософське розуміння особовості людини дає ключ до правильного її розуміння як суб'єкта дій у ширшому значенні взагалі і, зрештою, як активного виконавця протизаконних поступків – у вужчому. Поняття особовості у людини включає у себе більшу кількість ознак, кожна з яких розкриває внутрішній сенс цього поняття. Варто розкрити головні з них.

²⁰² Бачинин В. А. Достоевский : метафизика преступления (художественная феноменология русского протомодерна) / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. – С. 75.

Серед них неповторність кожної взятої окремої особи. Кожен з нас не просто гвинтик, у якісь надвеликій машині, але є кимось – унікальним, існуючим лише в єдиному екземплярі, оригінальним, а не копією, хоч умови повсякденного життя не раз намагаються звести індивідуума лише до копії йому подібних, крайньою точкою такого зведення є перетворення особистості на «річ, яка розмовляє», у раба, який, будучи головним виробником товару, сам стає товаром.

Незалежність є іншою важливою характеристикою особовості. Хоч ми, у певному сенсі, є частиною більшого організму – суспільства, проте наше відношення як особовості до суспільства має зовсім інакшу природу, ніж відношення частини тіла до цілого тіла. Тут важливо розуміти принцип солідарності, який впливає із подвійної природи людини – особистісної та суспільної, і вираження його знаходимо у спільних зобов'язаннях та зв'язках. Два крайні полюси розуміння стосунків між людиною та соціумом – індивідуалізм з його запереченням суспільної природи людини і колективізм із нівелюванням гідності людини та прирівнювання її до речі, що виробляє чи споживає інші речі, обидва підходи є хибними. Принцип солідарності не перебуває, близько до середньої точки, між індивідуалізмом та колективізмом, але, як влучно зауважує католицький мислитель Й. Гьофнер, «є новим і своєрідним вираженням співвідношення між людиною та суспільством, оскільки впливає водночас із гідності особи та сутнісно суспільної природи людини»²⁰³. Оскільки метафізичне буття окремої особи та суспільства тісно переплетені, то звідси впливає, з одного боку, взаємовідповідальність між особистістю та суспільством, а з іншого – відкривається взаємозв'язок, який полягає у тому, що у загальному цінності

²⁰³ Гьофнер Йозеф, Кардинал. Християнське суспільне вчення / Гьофнер Йозеф, Кардинал: [пер.з нім. С. Пташник, Р. Оглашений]. – Львів : Свічадо, 2002. – С. 52.

суспільства є у безпосередній залежності від наявності повноти цінностей кожної окремо взятої особи соціуму.

Сенс існування – почуття, яке виникає від саморефлексії кінцевої, але мислячої істоти, цієї «мислячої тростини», велич котрої полягає також і в тому, що серед різноманіття світу, який її огортає, знає про конечність свого існування. Категорія сенсу взагалі, на думку В. А. Бачиніна сягає своїм корінням в антропоцентричну модель буття²⁰⁴. Вони не існують ні в самих речах, ні самі в собі, але є продуктами духовно-практичних зусиль розуму людини і утворюються в соціокультурному середовищі, яке характеризує множинністю різних зв'язків, що тісно поєднують людину із суб'єктивним світом існування, об'єктивною даністю світу об'єктів. Саме схоплення сенсу полягає у впорядковуванні первинного хаосу різних значень в ієрархізовану структуру сенсів.

Підсумовуючи зазначене вище, стверджуємо: вивчаючи проблему злочину в межах дослідження проблеми соціальних детермінант злочинності ми повинні використовувати комплексний підхід для вивчення двох його складових – суб'єкта та об'єкта. Їх протиставлення – як у філософсько-метафізичному, правовому чи у соціально-психологічному вимірах – є відносним. Адже вони перебувають у діалектичній єдності, впливаючи і зазнаючи впливу один одного, тому було б помилкою ставати на одну з крайніх позицій – суб'єктивізму чи об'єктивізму. Оскільки будова як суб'єкта, так і об'єкта є дуже складною, то можемо з певністю лише констатувати їхній взаємовплив, проте ніколи точно не в змозі визначити: наскільки одне впливає на інше, тим більше, що точка їх зіткнення перебуває у постійному дрейфі – як у сторону об'єкта, так і в сторону суб'єкта.

²⁰⁴ Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 801–802.

3.2. Іманентність регресивного впливу злочинності на суспільство

Злочин є вчинком людини і, йому, як і будь-якому людському вчинку, притаманні певні суб'єктивні та об'єктивні особливості: з одного боку, психологічні, куди входять, зокрема, такі властивості, як цілеспрямованість, мотивація, інші дії волі та свідомості, а з іншого – об'єктивні, куди входять використання фізичних, біологічних та інших чинників, що присутні у середовищі їхнього існування.

Якщо спробувати здійснити аналіз певної групи людей, зовсім не беручи до уваги внутрішній психічний стан кожного з її членів, а зважати лише на зовнішній вияв їхніх поступків, то у цьому випадку цілий пласт соціальних явищ залишиться поза увагою дослідника. І загальний справжній стан досліджуваного явища буде далеким від реального стану речей, оскільки в такому разі матимемо лише показники, де нема опису соціологічних явищ. У цьому випадку досліджувану групу перетворюють лише у фізичний об'єкт, який складається з менших частин-атомів, до них прирівнюються члени такої групи. Іншими словами, при такому підході зникає межа між людиною та її вчинками, з одного боку, та – між фізичними тілами та різновидами їхніх взаємодій, з іншого. Звідси доходимо висновку про неприйнятність застосування інших підходів при вивченні соціального спілкування людей, ніж ми використовуємо при дослідженні звичайних фізичних явищ. За таких умов обов'язково потрібно відрізнити об'єктивний зовнішній бік вчинку та його психічну складову. Дослідник П. Сорокін виокремив окремі частини поведінки людини: 1) дія чогонебудь (*facere*); 2) невчинення дії (*non facere*), що поділяється

на акти стриманості (*abstinere*) та акти терпеливості (*pati*)²⁰⁵. Якщо тепер спробувати проаналізувати ці три акти, то можна побачити: кожен з них буде супроводжуватись своїм психічним переживанням. Так, якщо повертаємо позичені гроші тому, у кого їх позичили, то переживатимемо водночас і почуття обов'язку, адже позичивши гроші, тим самим беремо на себе обов'язок їх повернути, а той, у кого ми позичали, отримав право вимагати у нас ті гроші назад. Так, протягом життя ми здійснюємо вчинки, де відчуваємо обов'язок їх здійснити або усвідомлюємо, що маємо право вимагати певних дій від інших. Отож під час таких взаємодій одні отримують певні права, а інші – обов'язки. Прикладом невчинення дії або недіяння може бути ситуація, коли, скажімо, випадає нагода щось украсти, а людина відмовляється це бажання реалізувати. У цьому випадку особа відчуває обов'язок стримання або недіяння. Подібно, і третій вид акту – терпіння також супроводжується своїм переживанням. Так, якщо ми з певних причин потрапляємо у ситуацію, де повинні стерпіти не виявляючи агресії, Наприклад, коли у переповненому транспорті нам наступили на ногу, у цьому випадку утримуємось від вчинення дії щодо суб'єкта, який чинить нам прикрість, і водночас самі терпеливо через таку життєву ситуацію.

Отже, усі зазначені різновиди вчинених актів супроводжуються психічними процесами – і ті, що ми вчиняємо, і ті, з якими ми взаємодіємо, починають набувати певні права та обов'язки щодо один одного. Тут важливо зауважити: такі акти не завжди супроводжують чи призводять до ставлення, яке виражають за допомогою категорій права та обов'язків. Наприклад е ситуації, коли від

²⁰⁵ Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; сост., общ.ред. и предсл. А. Ю. Соколова ; [пер. с англ. С. А. Сидоренко, А. Ю. Соколова]. – М. : Политиздат, 1992. – С. 53.

нас не вимагають дії, але вона водночас є бажаною. Це може бути ситуація, коли можемо дати частину грошей товаришу, не очікуючи на повернення. У цьому випадку не отримуємо права вимагати від товариша повернути гроші, а він, відповідно, не отримує обов'язку нам повернути. Коли стаємо свідком такої ситуації, то схвалюємо такий вчинок людини. У випадку, коли людина робить щось із обов'язку, то наша реакція як стороннього спостерігача, зазвичай, буває стриманішою, тому що розуміємо – людина, виконуючи обов'язок, лише чинить те, що повинна чинити. І якщо вона не буде так чинити, то у нас виникає настанова для її осуду, водночас коли вона не виконує рекомендовану дію, то її не засуджуємо. Отож тут ми маємо справу з актами, які, з одного боку, не знаходяться в опозиції до того, що ми повинні робити, а з іншого – не мають такого імперативно-наказового характеру, але є лише рекомендованими. Так само і у двох різновидах недіяння також присутня ця пара «рекомендоване – нагорода».

Щодо поступку, крім дозволених актів, які викликають у спостерігачів відносно нейтральну реакцію внаслідок того, що людина просто виконує те, що зобов'язана виконувати, та дій рекомендованих і необов'язкових, які викликають у нас реакцію схвалення, існує ще і третій тип актів – це дії, які є забороненими. Наприклад, не можна красти чи грабувати, позбавляти когось життя. Саме третій тип виражає поняття злочину. Вчинення людиною заборонених дій викликає почуття осуду та необхідності покарання. Тут присутній тісний зв'язок між психічним станом та злочином: як влучно зауважує П. Сорокін, «де немає психіки, там і немає злочинних форм взаємодії та взаємовідношень» і «де немає індивіда, який обдарований психічним життям, немає і не

може бути ніяких злочинних актів»²⁰⁶. Справді, злочин великою мірою є психічним явищем, вираженим специфічними для нього переживаннями, які, своєю чергою, можуть переживатись лише індивідом. Крім того, для окремо взятого індивіда кожний з трьох досліджених вище актів – *facere, pati, abstinere* – вважатиметься злочинами лише у тому випадку, якщо вони супроводжуватимуться специфічними для вчинення злочину переживаннями. Адже кожний злочинний акт супроводжується розумінням та усвідомленням того, що він є злочинний, а також почуттям несприйняття злочинного акту.

Крім цієї психологічної складової злочину, не можна також забувати і про його зовнішню, об'єктивну сторону. Адже завдяки своїй соціальній сутності він завжди тією чи іншою мірою порушує ціннісні відносини, сформовані у суспільстві і є життєво необхідними для його функціонування. Зрештою, відповідальним за будь-які зміни у соціумі, певною мірою, стає кожен його представник. У цьому відношенні цікавою є ідея Ж. П. Сартра, про факт відповідальності кожного з нас перед усім людством²⁰⁷. Він відштовхується від вчення екзистенціалізму, а точніше, його атеїстичного напрямку, де проголошений факт того, що існування передре сущності, і, відповідно, людина спочатку є, існує, а вже потім стає кимось відповідно до того проекту, який вона сама вибирає, щоб реалізувати його у своєму житті. Отже, вона вільна будувати своє життя – водночас ця свобода тягне за собою і відповідальність: якщо людина сама вибирає свій проект життя, а не є чимось детермінованим, то,

²⁰⁶ Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; сост., общ.ред. и предсл. А. Ю. Соколонов ; [пер. с англ. С. А. Сидоренко, А. Ю. Соколонов]. – М. : Политиздат, 1992. – С. 73.

²⁰⁷ Татаркевич В. Т. Історія філософії : в 3-х т. / В. Т. Татаркевич. – Львів : Свічадо, 2006. – Т. I. – С. 324–328.

відповідно, вона свідома, що відповідальність за її вибір лягає і на її плечі. Навіть більше, вона відповідальна не тільки за себе, а й за цілий світ, оскільки, перебуваючи у суспільстві, вона завжди торкає й інших її членів реалізацією проекту свого життя. Наприклад, якщо вона обирає тверезість як спосіб свого буття, то обов'язково стає гідним прикладом для наслідування молодих людей, які ще стоять перед вибором реалізації свого життя, водночас, для інших – буде предметом осуду та символом, який, з одного боку, пробуджує свідомість алкогольно-залежних людей, а з іншого – дає їм певну надію на звільнення від неї самим фактом існування реалізації тверезого життєвого проекту. Оскільки людина є вільною, вона у принципі сама вибирає проект свого життя. З огляду на це виникає потреба виокремити ще один аспект, а саме: свобода вибору свого проекту дає людині владу змінити його з тих чи інших причин.

Цікавою щодо цього є історія, описана В. Франклом. Він згадує про одного нацистського лікаря, який через специфіку своїх діянь отримав прізвисько «масовий вбивця Штейнхоф»²⁰⁸. Він був єдиною людиною у світі, яку автор «сміливо міг назвати сатанинською істотою»²⁰⁹. Цю характеристику він заслужив тому, що під час панування нацистів, будучи лікарем, фанатично здійснював вбивства психічно хворих людей. Після закінчення війни він, перебуваючи в радянській в'язниці, здивував оточуючих уже зовсім іншим – його поступки відрізнялись високою жертовністю та моральністю. В. Франкл, який особисто знав його, був дуже вражений цією зміною, що наштовхнуло його на глибокі роздуми щодо людської свободи: настільки людині

²⁰⁸ Франкл В. Воля к смыслу / В. Франкл ; [пер. с англ. Д. Гурьева, Л. Суворовой]. – М. : Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 67–69.

²⁰⁹ Там само. – С. 67-69.

притаманна свобода, наскільки вона відрізняється від усіх інших детермінованих істот, які існують в одному із нею життєвому просторі. Тому жодну людину, яка стала на дорогу злочинності, не можна засуджувати кінцевим, онтологічним судом, не даючи їй шансу щодо перспективи зміни свого життя. Тому що можна передбачити рух фізичного тіла, функціонування машини, поведінку тваринного світу, можна, зрештою, передбачити механізми функціонування людської психіки, проте людина є дещо більше, ніж психіка. Поступування цілої людини як істоти, межі котрої простягаються далі видимого світу, з його механістичними та біологічними законами, не можна ніколи до кінця передбачити.

Злочинна діяльність завжди протидіє розвитку суспільства в цілому. Оскільки суспільство постійно перебуває у динамічному розвитку, відповідно відбувається певна переоцінка поведінки людини щодо визнання її поступків злочинними або ні. Іншими словами, існує кореляція між зміною стосунків у суспільстві та розумінням поняття злочинності у певний історичний момент існування соціуму. Це поняття, залежне від конкретного етапу розвитку суспільства, завжди повинно відповідати його інтересам та потребам саме на цьому етапі. Звідси доходимо висновку: з одного боку, поняття злочинності, яке постійно залежить від соціально-економічних відносин, що існують на певному етапі прогресу суспільства, є історично непостійним, а з іншого – визнання певних способів поведінки злочином є за своєю суттю динамічним процесом, який полягає у зіставленні поведінки індивіда із нормами дозволу чи недозволеності щодо норми існуючого на момент оцінювання суспільства. Злочинна діяльність завжди є пов'язаною з порушенням соціальних норм, що створюють своерідну нормативно схвалювану перспективу бажаних дій

для кожного соціального організму. Вони, з одного боку, є зразком бажаної для суспільства поведінки, а з іншого – допомагають контролювати суспільством своїх членів. Н. Ю. Максимова виокремила наступні основні соціальні норми: 1) духовні, основу яких становлять загальнолюдські цінності, виявлені у світових релігіях, науковій думці і художній культурі. Носіями цих норм можуть бути як окремі індивіди, так і різні соціальні інститути – починаючи від сім'ї і закінчуючи громадськими організаціями. Часто ці норми збігаються з моральними; 2) моральні – це очікування і водночас приписи окремої соціальної групи щодо індивідів, які входять до її складу. Зазвичай, вони не є письмово закріпленими; 3) етичні (відображення ними моральних цінностей) збігаються з моральними нормами. Проте, в окремих випадках можуть і суперечити їм, наприклад, в етичних нормах різноманітних субкультур, особливо тих, які мають антисоціальне спрямування; 4) правові – з усіх норм є найбільш конкретними, письмово закріплені в основних державних документах – конституції, кримінальному і цивільному кодексах, різних законах та нормативно-правових актах²¹⁰.

Саме поняття злочинності в контексті кримінального права відіграє значну роль. Залежно від того, на якій його складовій більше акцентують (правовій чи соціальній), є три визначення поняття злочинності. Так, юридичну природу цього поняття відображає формальне визначення, де на перший план виходять юридичні ознаки і під злочином розуміють таку дію, яку визначають законом як таку, за яку передбачено кримінальне покарання. Розглядаючи соціальну сутність, спочатку беруть до уваги матеріальне визначення, де під злочином розуміють діяння, що

²¹⁰ Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: [навч. посібник] / Н. Ю. Максимова. – К.: Либідь, 2011. – С. 26–27.

суперечить певним соціальним цінностям. У цьому випадку злочин розглядають передусім як дія, небезпечна для функціонування суспільства. Інтегральний підхід, що об'єднує у собі згадані вище підходи, виражений у формально-матеріальному визначенні, де під злочином розуміють як суспільно-небезпечне діяння, так і таке, за яке кримінальним кодексом передбачене покарання.

Відомо, що злочин, особа, яка його вчиняє та жертва злочину тісно між собою пов'язані. Так, поведінка жертви часто впливає на перебіг самого конфлікту – або розпалюючи його, або, навпаки, пригашуючи. У цьому сенсі можна навіть стверджувати: жертва у процесі конфлікту, особливо це стосується сімейно-побутових конфліктів, перетворюється із об'єкта на суб'єкт злочину. Через те поступування жертви конфлікту може бути оціненою або як правомірна, або неправомірна, або, зрештою, нейтральна дія, коли між вчинками злочинця та жертви не простежуємо ніякого зв'язку. Сама ж класифікація потерпілих від злочинців пов'язана із вирішенням практичних завдань протидії злочинності. Під потерпілим від злочину вважають таку особу, якій внаслідок дій злочинця було завдано моральної, фізичної чи матеріальної шкоди. У цьому випадку не має значення, чи вона суб'єктивно визнає себе такою, а чи визнається такою, згідно з кримінально-процесуальними діями. Існують різні теорії класифікації жертв злочинів, проте, на нашу думку, найбільш точною є комплексна класифікація, запропонована О. М. Костенко²¹¹, що ґрунтується на класифікації рівня віктимності, котрий охоплює як вікову, так і професійну віктимність, разом із

²¹¹ Кримінологічна віктимологія: навчальний посібник / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – С. 49.

віктимною деформацією та патологією особистості. Отже, жертви злочинів можна поділити на: 1) випадкові, які стали заручниками збігу обставин, і їхні зіткнення зі злочинцем відбулося незалежно від їхньої волі; 2) жертви з незначною часткою ризику, проживаючи в більш-менш рівних з іншими ступенях ризику, під час певної несприятливої ситуації їхня віктимність зростала. Якщо у першій категорії людина під дією випадкових умов стає жертвою злочину, то у цьому випадку індивід під дією певних умов спочатку переходить до групи незначного ризику, а вже потім стає жертвою злочину; 3) жертви із підвищеним ризиком, де індивід уже володіє певним набором віктимних властивостей. До цієї групи входять: а) жертви необережних злочинів – переважно, це стосується людей, специфіка праці яких має більшу віктимність, ніж у середньостатистичного індивіда; б) жертви умисних злочинів – тут внаслідок професійної роботи, наприклад, праці у силових структурах, або через певний соціальний статус, ризик стати жертвою злочину зростає; 4) до цієї групи належать індивіди з дуже високою долею ймовірності віктимізації. В основному до цієї категорії належать індивідууми, морально здеградовані, які, зазвичай, зловживають алкоголем, або вживають наркотичні речовини, ведуть статево непорядковане життя і які в цьому сенсі мало відрізняються від тих, хто скоює проти них злочини.

Суспільні відносини не є однорідними та простими. За філософським енциклопедичним словником, під ними розуміють «різноманітні зв'язки, які виникають між соціальними групами, класами, націями, а також в середині них в процесі їх економічної, соціальної, політичної та культурної життєдіяльності»²¹². Залежно від світоглядної

²¹² Философский энциклопедический словарь / редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – С. 435.

позиції можна розрізнити матеріалістичний та ідеалістичний підходи до їхнього трактування. Матеріалістичне пояснення було розроблено в основному марксизмом і полягало у факті поділу усіх суспільних відносин на первинні, якими є матеріальні, економічні або фундаментальні, та вторинні – своєрідні ідеологічні надбудови. Матеріальні суспільні відносини визначають, передусім, виробничими силами суспільства і не залежать від свідомості та волі людини. Всі інші, так звані «ідеологічні суспільні відносини», куди входять моральні, правові, політичні, культурні та ін., відповідно до марксистського вчення, є своєрідною надбудовою над економічною базою. Також суспільні відносини специфічні у кожній суспільно-економічній формації і можуть бути антагоністичними або, навпаки, неантагоністичними, залежно від того, відношення яких соціальних груп вони є – ворожих чи дружніх. Суспільні відносини не є статичними, але постійно перебувають у процесі розвитку. Так, матеріальний характер суспільних відносин між класами феодальних чи капіталістичних формацій мають, з одного боку, антагоністичний характер, а з іншого – до цих відносин зараховують і відносини, котрі збереглися ще від раніше існуючих формацій, які також мають у собі вже й певні зародки нової формації, де антагонізм мали б ліквідувати внаслідок соціалістичної революції.

Варто віддати належне марксистському вченню щодо важливості економічних чинників у формуванні суспільних відносин. Проте, на нашу думку, важко погодитися, що всі інші сторони такого різноманітного людського життя є лише надбудовою над матеріальною базою. Тому варто розглянути також й інакші підходи до розуміння суспільних відносин, які зможуть допомогти нам у дослідженні їхнього предмета.

На фундаменті біологічних досліджень, зіставляючи людину з твариною, А. Гелен будував свою теорію²¹³. Вихідним пунктом його роздумів був факт непристосованості людини, на відміну від тварини, до умов навколишнього середовища. Людина, з одного боку, маючи відносно недосконалі інстинкти, перебуває в небезпеці щодо свого існування, проте інший бік цього – відсутність строгої детермінації інстинктами, що дає їй унікальний шанс навчатися, перебудовуючи зовнішні умови свого існування, створюючи свій, штучний, неіснуючий у природному середовищі світ – світ культури, суспільних відносин, моралі. Отож у цьому випадку базою всієї гами виявив існування людини є прагнення вижити, а те, що у марксистів було надбудовою над матеріальною базою, і в цьому випадку також залишається лише надбудовою, але вже тільки над інстинктивним фундаментом, а головне – над домінантним інстинктом всього існуючого: за будь-якої ціни залишитись живим. Цінністю цієї теорії є акцептування уваги на тому, що людина справді у процесі свого існування творить штучний світ, який допомагає їй вижити. Проте, важко погодитись з автором, що інстинктивний чинник у цьому випадку є головним. З одного боку, інстинкт виживання справді має колосальне значення для існування усього живого взагалі та, зокрема, буття людини. Проте, відомо дуже багато випадків, коли люди нехтували цим інстинктом заради чогось іншого – як і вищого, наприклад, любові до ближнього, Батьківщини, так і нижчого – втрачаючи своє здоров'я і, зрештою, життя через згубну пристрасть до алкоголю чи наркотиків. Ф. Лерш²¹⁴ погоджуючись з тим, що певний пласт функціонування людини існує для

²¹³ Кунцман П. Філософія / П. Кунцман, Ф.-П. Буркар, Ф. Відман. – К. : Знання-Прес, 2002. – С. 237.

²¹⁴ Лерш Ф. Розуміння особи в психології / Филипп Лерш // Гуманістична психологія : антологія : навч. посіб. : в 3-х т. – Т. 1. – К. : Пульсари, 2001. – 252 с.

забезпечення самозбереження індивіда, також визнає існування певних прагнень, почуттів людини, які в жодному разі не можуть бути інтерпретовані як засоби для обслуговування інстинкту самозбереження²¹⁵. Він називає три явища які не вписуються в біологічне пояснення сутності людини: це – любов, благоговіння і смуток. Називаючи ці три, він стверджує про існування набагато більшої кількості подібних феноменів. Справді, любов, коли вона є справжньою, не ставить собі цілі когось підкорити і панувати, але прагне у своєму вияві до служіння іншому. Один із найяскравіших описів в історії людства зустрічаємо в християнського мислителя апостола Павла, коли любов «долготерпит, милосердствует, любовь не завидует ..., не бесчинствует, не ищет своего, не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а сорадуется истине, все покрывает, всему верит, всего надеется, все переносит»²¹⁶. Щодо поняття благоговіння, то воно, безперечно, є за межами раціональної системи понять, що існують як інструменти оволодіння та керування навколишнім світом. У цьому понятті, навпаки, мова йде не про інструментальне використання чогось онтологічно нижчого, а про екзистенційно-трансцендентальне взаємнічення до чогось сутнісно вищого, того, свідками чого буває індивід у процесі його буденно звичного існування. Останнє поняття – смуток, він не може служити для потреб виживання виду, головна сфера його існування – сфера сенсу, причому метафізичного, який є чимось, порівняно з яким біологічно-психологічне життя не є саме по собі достатнім, а вимагає

²¹⁵ Лерш Ф. Розуміння особи в психології / Филипп Лерш // Гуманістична психологія : антологія : навч. посіб. : в 3-х т. – Т. 1. – К. : Пульсари, 2001. – С. 102–103.

²¹⁶ Апостол Павел. Первое послание к коринфянам / Апостол Павел // Новый Завет. – Почаев : Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2009. – С. 218–219.

пояснення, яке перебуває у зовсім інших сферах, ніж ті, де воно існує. Адже навіть маючи усе, що достатньо для життя, у людини все ж зароджується прагнення до пошуку сенсу. Прагнення пошуку сенсу змушує людину трансцендентувати за межі свого звичайного існування і простого самозбереження. У такому випадку об'єктом смутку стає нереалізоване бажання до осмислення буття, де існує незворушний фундамент, в якому можна знайти опору щодо мінливих феноменів буденного існування. Отож знову знаходимо лише частину знання мабуть, не головну, проте важливу, у справі пояснення походження природи суспільних відносин.

У розглянутих вище матеріалістичних економічно-біологічних підходах до розуміння суспільних відносин, як видається, майже цілком проігноровано факт розуміння структури людської особистості, однією із найважливіших частин якої є наявність у ній глибинної суспільної природи, що корениться в її онтологічній сутності. Як влучно зазначає Й. Гьофнер, людина є духовною субстанцією, особливою та комунікативною, здатною ділитися з іншими людьми своїми духовними цінностями²¹⁷. Також у ній живе непереборна потреба бути причетною до повноцінного існування інших людей. Отож існування людської особистості зорієнтоване на прийняття і віддавання, іншими словами, воно згідне зі своєю внутрішньою онтологічною структурою, спрямоване на суспільство взагалі і на інше особове буття – «Ти», зокрема. Про тісний зв'язок між людиною та суспільством слушно пише А. Ковальов²¹⁸, відзначаючи: навіть сенс всієї історії

²¹⁷ Гьофнер Йозеф, Кардинал. Християнське суспільне вчення / Гьофнер Йозеф, Кардинал ; [пер.з нім. С. Пташник, Р. Оглашений]. – Львів : Свічадо, 2002. – С. 43.

²¹⁸ Ковалев А. М. Принципы новой философии (идеи, размышления, гипотезы) / А. М. Ковалев. – М. : Современные тетради, 2006. – С. 207–217.

полягає у самореалізації людини та суспільства, що є своєрідним природно-соціальним організмом. Власне тому рушійною силою прогресу суспільства стають не тільки матеріально-виробничі цінності чи потреба самовдосконалення особистості шляхом застосування духовних цінностей та принципів рівності і справедливості, а й зростання та вдосконалення всього природно-суспільного організму, який у процесі історичного розвитку, виявляючи себе через соціальні умови, стає шляхом поліпшення умов існування, збільшення тривалості життя, змішування і відбору всього того, що є найкращим у різних етносів і, зрештою, морального клімату, прагне до безкінечного вдосконалення, що разом і з його прогресом невідворотно спричиняє і прогрес його членів, які гармонійно інтегровані в єдину систему. Якщо прогрес, що стосується видимих речей, можна легко помітити, то прогрес відносно людини, а особливо, її морального стану, неможливо простежити на поверхні. Так, щодо тривалості життя, бачимо очевидний прогрес: якщо в часи первіснообщинного ладу середня тривалість життя становила близько 30-ти років, то у наш час у високорозвинутих країнах вона сягає меж 70-80-ти років. Що стосується питання морального прогресу, то тут існують два взаємовиключних підходи, суть яких полягає у тому, що в одному випадку дотримуються думки про існування морального прогресу, а в іншому – щодо його відсутності, і навіть більше – про існування морального регресу під час історичного плину. Незважаючи на те, ми поділяємо думку щодо існування швидше прогресу, ніж регресу під час розвитку людства. Адже про теперішнє суспільство можна сказати: воно вже пройшло стадію людського рабства, людоїдства, знищення полонених, гладіаторських боїв, практики публічних страт, де смерть іншої людини, хай би і злочинця, перетворювалась на

чергове шоу нудної буденщини. Тут йдеться не про те, що потрібних цих речей уже не існує в наш час, але швидше можна сказати: такі речі більшістю існуючих тепер суспільств засуджуються як щось огидне і негідне, котре має місце у бутті людини, котра поступово починає усвідомлювати свою велич і відповідальність за своє буття та буття всього суцього, що її огортає. Цікаве пояснення зміни відношення до покарання державою злочинців знаходимо у М. Фуко. Так, у XVIII ст. відбувається під впливом філософів-просвітителів зміна механізмів та процедури влади, де акценти переносять із покарання на дисципліну та контролювання. Під впливом цього утворене дисциплінарне суспільство, вже не залежне від свавілля монархії, воно має у собі нові моделі функціонування, серед яких виокремлюють: модель воєнних методів управління, модель машинної організованості, зрештою, модель тюремної дисципліни, де індивіди вимушені коритися певній системі правил та наказів²¹⁹.

Існування приватної власності відіграє значну роль у формуванні суспільних відносин. Відношення до факту її існування часто діаметрально протилежні: від сильно негативного (тут і бачать приватну власність як головну причину всього злого у світі) до позитивного (у ній вбачають вияви як інстинкту виживання, так і внутрішньої потреби кожної людини до самореалізації). Щодо цієї думки заслуговує на увагу переконавання А. М. Ковальова²²⁰ про те, що власність взагалі і приватна, зокрема, є глибоко вкоріненими у структурі суспільства, так і у внутрішній природі людини. Адже об'єктом власності стає, зазвичай,

²¹⁹ Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. – С. 306.

²²⁰ Ковалев А. М. Принципы новой философии (идеи, размышления, гипотезы) / А. М. Ковалев. – М. : Современные тетради, 2006. – С. 256.

лише те, нестача чого існує у світі, водночас людина не привласнюватиме те, що існує й існуватиме у великій кількості, Наприклад, воду та повітря. Природна потреба всього живого забезпечувати усе, що є потрібним для його існування. Протягом історичного розвитку спільна власність первіснообщинного ладу змінена приватною власністю пізніших форм устрою. Причина полягає у тому, що у первісному суспільстві спільна власність значною мірою спричинена устроєм, який залежав від факту неможливості виживання людських особистостей, коли б вони стали розрізненими у протистоянні сильнішому, ніж ворожий зовнішній світ, тому вони були вимушені об'єднуватися. Коли ж у процесі прогресу були вдосконалені знаряддя праці, тоді ж індивід почав ставати більш сильним та незалежним від оточуючого зовнішнього світу, що мало своїм наслідком також зростання незалежності і від інших членів суспільства. Отож повстання приватної власності водночас є і наслідком розвитку суспільства, і причиною формування нової ментальності. Як влучно зазначає Й. Колер, людство переходить від колективізму, тобто стану спільності, до індивідуалізму, де на першому місці стоїть окреме існування, попри те категорія спільності все одно має свій вплив, проте його головною умовою буде не знівелювати особистість та індивідуальне життя як таке²²¹. Скажімо, Д. Волдерн виокремлює три системи власності²²². Першою з них є спільна власність, яка існує для надання можливості доступу до тих чи інших ресурсів кожному з членів суспільства. Прикладом такої власності може бути ліс, озеро

²²¹ Майерс Д. Интуиция. Возможности и опасности / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 2010. – С. 102.

²²² Мережі і мережеві війни: майбутнє терору, злочинності та бойових дій / за ред. Дж. Арквілли, Д. Ронфельдта; [пер. з англ. А. Іщенко]. – К. : КМА, 2005. – С. 84–86.

чи пасовище у селі, або публічний парк у місті, яким може користуватись кожний із його членів. Така форма власності оберігає право кожного члена суспільства на користування спільними ресурсами від їхнього захоплення у приватні руки окремими особистостями.

Наступною є колективна власність, що хоч і має багато подібного зі спільною, та відрізняється наступним: якщо у спільній власності доступ до ресурсів мають усі, то в колективній уже конкретна громада, зважаючи на конкретні свої інтереси, сама визначає спосіб і доступ до використання ресурсів. У цьому випадку прийняття рішення відбувається шляхом його колективного прийняття, у цій громаді. Саме рішення залежатиме від конкретного підходу общини до розуміння суспільного інтересу. Тут можуть розуміти щастя та добробут кожного, чи лише обраних, чи навіть моральне добро для громади, або певні перспективи розвитку, Наприклад, майбутня індустріалізація чи культурне відродження.

Ще одним видом власності є приватна власність. Її суть полягає у тому, що відносно дефіцитні ресурси є об'єктами, закріпленими за конкретними суб'єктами, які отримують право бути їхніми розпорядниками. Тут міцність зв'язку між індивідом та об'єктом власності є найтіснішою, що її можна якоюсь мірою порівняти зі способом володарювання кожної людини над своїми членами тіла, наприклад, руками чи ногами. Такий тісний зв'язок з об'єктом приватної власності дає право його власнику діяти щодо свого володіння, виходячи зі свого власного бачення, нікому нічого не пояснюючи. Наприклад, власник заводу має право закрити його чи продовжувати його існування, виходячи із власного бачення чи інтересів. Тут потрібно зауважити: власник не має необмеженої влади у використанні своєї власності. Він, з одного боку, живучи у суспільстві, а з іншого – будучи

людиною і маючи онтологічно вкорінений у внутрішню структуру особистості морально-етичний стержень, навіть якщо він і не завжди свідомий цього, стає обмеженим як нормами поведінки, прийнятими у середовищі його існування, так і не може поступати всупереч своєму сумлінню, що є внутрішнім голосом його цілого. Так, якщо людина є власником історичного будинку в центрі міста, то хоча й може здавати його в оренду чи навіть продати, однак не повинна без дозволу його зруйнувати і побудувати на його місці щось інакше.

Можна спостерігати взаємовплив соціального середовища і тих, хто здійснює злочини, і жертв злочину. Відомо, що найбільш криміногенними завжди є райони, які в основному заселені найбіднішими верствами населення, разом з тим, індекс віктимізації – залежно від соціального статусу – виглядає наступним чином: на робітників припадає 57,4 %, на службовців – 31 % і колгоспників – 11,6 %. Щодо освіти, найбільший рівень віктимізації спостерігають серед людей із початковою та незакінченою середньою освітою – 53,7 %, як і серед тих, які зовсім без освіти – 46,3 %²²³. У суспільстві існує проблема відчуженості, коли людина робить не те, що їй потрібно, відповідно, робить не те, до чого прагне серце і має талант, і перестає бути сама собою. Ставлення до іншого, як до знаряддя, та рабська залежність від матеріальних речей – дві сторони однієї медалі. К. Маркс, розглядаючи капіталістичне господарство, влучно зауважував: воно «створює систему загальної експлуатації природних та людських властивостей, систему загальної корисності... і немає нічого такого, що за межею цього кола суспільного виробництва, обмін виступав би як щось, яке б саме по собі було б більш високим, було би правомірним саме

²²³ Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели. – СПб. : Питер, 2003. – С. 39.

по собі»²²⁴. Причина такого стану речей є у приватній власності та у можливості присвоювати результати чужої праці. У цьому випадку людина сприймає увесь світ лише через призму корисливості всього щодо неї самої. Цінність людської особистості, як і інших нематеріальних цінностей, як такої, просто нівелюють. І такий утилітарний підхід до стосунків призводить до моральної деформації того, кого використовують, оскільки він втрачає право керувати своїм життям, продаючи свою робочу силу і усвідомлюючи, що власника цікавить тільки вона, усвідомлюючи себе при цьому річчю, яку лише використовують. Так само і той, хто використовує, також переживає почуття відчуженості, оскільки вимушений дивитись на інших не як на людей, а як на працівників та конкурентів. Альтернативою такому стану речей може бути, навіть залишаючись в межах матеріалізму, творче перетворення навколишнього світу із застосуванням усіх тих дарів, якими кожен з нас наділений. Якщо глянути далі, за межі матеріалістичної картини світу, то ми знову ж таки попадаємо у світ онтологічно важливих цінностей – блага, справедливості, любові та ін. І лише визнаючи їх існування та зважаючи на них, людина має шанс вийти з цієї непростой ситуації утилітаризму та нівелювання особистості – як своєї, так і інших.

Суспільні відносини тісно пов'язані із суспільним устроєм. Поведінка кожної людини, яка є частиною суспільства, тією чи іншою мірою стосується ще когось із членів цього суспільства. Причому відношення тут може бути як безпосереднім, так і опосередкованим. Так, якщо

²²⁴ Сорокин П. А. Социальная и культурная мобильность / П. А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество / сост., общ. ред. и предисл. А. Ю. Согомонов; [пер. с англ. С. А. Сидоренко, А. Ю. Согомонов]. – М. : Политгиздат, 1992. – С. 366.

одна людина відбирає життя в іншій, то у цьому випадку вона має безпосереднє відношення до цієї людини, а якщо індивід чинить дію щодо предмета (краде чи нищить його), котрий є важливим для певної групи людей, то ця дія буде опосередкованою. Прикладом такої дії може слугувати факт публічного спалювання прапора певної держави агресивно налаштованою групою осіб. У такому випадку дія буде щодо прапора, і опосередкована – щодо громадян країни, прапор якої знищують. Виходячи з такого подвійного розрізнення, Г. Кельзен визначає суспільний устрій як «нормативний устрій, що керує людською поведінкою до тієї міри, до якої така поведінка безпосередньо чи опосередковано стосується інших людей»²²⁵. Головне завдання суспільного устрою полягає, з одного боку, у стримуючій функції щодо дій, які заборонені при цьому устрої, а з іншого – у сприянні здійснення суспільно корисних дій.

Різновидами суспільного устрою є право та мораль. Відношення між цими двома видами суспільного устрою неоднозначні. Наприклад, Г. Кельзен²²⁶ стоїть на позиції відсутності існування абсолютної моралі, яка могла б бути фундаментом права. Свою думку він аргументує тим фактом, що не можемо з певністю стверджувати, що існує добро і справедливість, чи навпаки – зло і неправда, що були б однаковими для усіх часів і народів, натомість у різних народів, чи навіть в одного, але в різні історичні періоди, розуміння, наприклад, добра змінювалось. Щодо зауваження, що спільним елементом існуючих та попередніх моральних систем є прагнення до збереження миру, то вчений зазначає слова Геракліта про війну, яка є передусім

²²⁵ Кельзен Ганс. Чисте правознавство : з дод. : Проблеми справедливості / Ганс Кельзен ; [пер. з нім. О. Мокровольського]. – К. : Юніверс, 2004. – С. 36.

²²⁶ Там само. – С. 73–85.

батьком та володарем, оскільки одних підносить до рівня богів, а інших залишає людьми. Отож навіть прагнення до збереження миру не є спільним прагненням для усіх. Єдине, що є спільним для усіх моральних систем – це те, що вони стають соціальними нормами, які встановлюють правила поведінки в соціумі. І морально добрим, відповідно до цього підходу, буде лише те, що відповідає таким встановленим нормам, а морально злим – те, що їх порушує. Ідучи за цією ідеєю, будь-яке право, котре встановлює відносну моральну цінність, можна буде вважати моральним. Такий підхід до релятивістського розуміння цінностей не веде до заперечення цінності як такої, а лише стверджує переконання про відсутність абсолютних цінностей та що цінності є відносними і встановлені нормативними актами. Іншими словами, можна сказати, що цінність десь там існує, але вона не має ніякого відношення до щоденного життя, ніякого впливу на нього, і тому ми самі своїми нормативними актами можемо встановлювати її. Справді, те що в різних культурах не завжди можна віднайти постійні цінності, які були б однаковими завжди, не може стати доказом відсутності таких цінностей у принципі. Подібно того, що на зміну поглядам Птолемея про будову Всесвіту прийшло сучасне наукове пояснення світу зірок, не ставить під сумнів як існування зірок, так і хибність одного із цих двох світоглядів. Факт різного розуміння, наприклад, таких фундаментальних понять, як добро чи справедливість, не може свідчити про істинність обох – як мінімум, одне з них, якщо вони є взаемовиключними, мусить бути хибним. Навіть більше, існування об'єктивних цінностей є доказом того факту, що коли навіть у будь-якій оцінці чи судженні завжди зустрічаємо поняттям об'єктивності або істинності. Навіть у своїх роздумах ми завжди виходимо з того, що про існування чогось незалежного від нас, об'єктивного, яке хочемо пізнати.

Тому, на нашу думку, ближчим до істини можна вважати підхід, де біля основ права стоять трансцендентальні основоположні принципи, а не релятивістські – прийняті нами норми. У цьому випадку доречними видаються слова Дітріха фон Гільдебранда про те, що «розглядати моральне добро чи зло лише як результат позитивного наказу, що виникає із самооборони суспільства перед індивідом, є типовим прикладом, як звести необхідні, інтелігібельні сутності до контингентних фікцій та конструкцій»²²⁷. Вирішуючи подібну проблему відношення універсально-цивілізаційного та специфічно-культурного у правосвідомості, О. Г. Данильян спочатку виокремив дві концепції, сформовані внаслідок пошуку відповіді на цю проблему²²⁸. З одного боку, це – універсально-ліберальне пояснення, яке ґрунтується на ідеї універсальності права для всіх культур, засвоєного вже цивілізованим світом, і те, що очікує поки що на засвоєння нецивілізованим. Протилежною до цієї концепції є «партикулярно-комунітариська», в основі якої лежить ідея множинності культур, неповторності кожної з них і, відповідно, бажання зберегти їхню ідентичність. Згідно з таким підходом, ідея права допускає різне тлумачення і в різних культурних та цивілізаційних середовищах. Врешті-решт автор доходить до цікавої інтеграційної концепції, яку він назвав помірковано-ліберальною, що певною мірою об'єднує попередні радикальні концепції, оскільки, з одного боку, стоїть на позиції визнання універсальності самої ідеї права, а з іншого – враховує також вплив культурно-цивілізаційного середовища²²⁹.

²²⁷ Гільдебранд Д. Етика / Д. Гільдебранд [пер. с нем.]. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 111.

²²⁸ Філософія права / за ред. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2009. – С. 182.

²²⁹ Там само. – С. 182–183.

Про неминучість і навіть певну «нормальність» існування злочину у суспільстві пише Р. Коллінз²³⁰. Він розрізняє три різні види злочину: 1) злочини без жертви, в яких порушення закону здійснюють самі жертви, які внаслідок своїх дій, отримують певну шкоду. Прикладом цієї категорії можуть бути люди, залежні від вживання алкоголю чи наркотичних речовин; 2) правопорушення, здійснені під впливом сильних емоцій – гніву, ревнощів та ін., до таких злочинів часто належать різні тілесні ушкодження, вбивства через гнів або ревнощі, зґвалтування. Характерною особливістю злочинів цього виду є те, що їхнє здійснення не особливо залежить від сили зовнішнього контролю з боку суспільства; 3) злочини проти власності, які, на відміну від попереднього виду, залежать від сили контролю над ними. Для осмислення такого виду злочину, дослідник використовує дюркгеймівську теорію ритуалів та солідарності, основна ідея якої полягає у тому, що система кримінального правосуддя не є ефективною з огляду на те, щоб зупинити злочинність. Існує факт певної драматизації покарання, адже сама тема злочину викликає живе зацікавлення майже у кожного, з тієї причини, що жертвою може стати будь-хто. Далі – яскраві повідомлення стосовно найбільш резонансних злочинів засобами масової інформації, коли ефект підсилений тим, що дійство завершується у залі суду, з його символічною атмосферою величності та неупередженої правдивості. Головна мета акценту на драматизації покарання полягає у тому, щоб переконати суспільство у факті правомірності правил, і не завжди для того, щоб переконати у цьому злочинця. Йдучи далі за розвитком такої ідеї, на перший погляд, дивної, видається, що злочинність є потрібною для виживання

²³⁰ Лефрансуа Ги. Прикладная педагогическая психология / Ги Лефрансуа. – СПб. : Прайм-еврознак, 2007. – С. 492–527.

суспільства, оскільки у разі відсутності злочинів, відповідно, не було б їхнього засудження у церемоніальній формі, що привело б до зникнення важливого чинника для консолідації суспільства, яке не мало б змоги так дружно пережити засудження якогось жахливого злочинного порушення, і внаслідок відсутності такої консолідуючої сили групи суспільства можуть почати розпадатися. Р. Колінз, запозичивши цю ідею під впливом марксистської ідеї соціальної нерівності і стратифікації суспільства, видозмінює її: у його інтерпретації вже не суспільство зацікавлене у такому стані речей щодо злочинності, а лише класи, що є на вершині соціальної драбини, де спільна ідея збереження та примноження багатства робить її максимально згуртованими щодо біднішої більшості суспільства. Все це їм потрібно для того, щоб зберегти своє панівне становище, постійно виправдовуючи його. Крім того, хоча вони є згуртованими проти представників соціально нижчої верстви суспільства, проте всередині їхнього середовища постійно присутня боротьба конкуруючих груп, які, щоб зберегти своє панівне становище та довести свою легітимність перед виборцями, зацікавлені показувати себе у ролі головних борців зі злочинністю. З цього можна зробити висновок про глибоке закорінення феномена злочинності не тільки у психолого-онтологічній структурі окремого індивіда, а й у самій ієрархізованій природі суспільства в цілому.

Злочинність є однією з форм девіантної поведінки, а саме її деструктивного різновиду. Сама вона є одним із можливих способів взаємної дії між особистістю та суспільством. Її притаманне те постійне вираження невідповідністю поступування індивіда щодо певних норм, стереотипів поведінки чи настанов, характерних для певних соціальних груп. Девіантна поведінка є деструктивною не завжди, а лише у випадку злочину. Сама вона відіграє

своєрідну роль, яку можна порівняти з роллю генетичної мутації біологічних індивідів. У цьому випадку мутація може принести користь – якщо у мутованого представника виду з'являються нові здібності, які допомагають йому краще пристосовуватись до умов існування. Мутація також може принести і шкоду – коли під її дією народжуються істоти, які, маючи пошкоджені життєво важливі для існування органи, просто не в силі забезпечити своє існування. Подібним чином девіантна поведінка не завжди є деструктивною для суспільства. Наприклад, радикалізм окремих членів суспільства часто є рушійною силою до прогресивних його змін, а протиставлення більшості маргіналам, призводить до знецінення застарілих соціальних норм. Якщо для суспільства девіантна поведінка не завжди є шкідливою, то, щодо самого індивіда, вона часто, хоч і не завжди, є ознакою особистісної незрілості. Якщо особистісно незріла людина вдається до девіантної поведінки, йдучи проти норм суспільства, вона, зазвичай, самоізолюється та піддається суспільній стигматизації, і, будучи відрізаною від соціуму, відстає у розвитку від інших її членів. У випадку, коли зріла особистість виступає проти соціальних норм, це, зазвичай, є доказом їхньої застарілості, і, незважаючи на опір більшості членів суспільства, зміна цих норм йде на користь усьому соціуму.

Досліджуючи проблему злочинності зауважуємо, що для її справжнього стану показників, більш наближених до реальності, не можемо обрати якийсь один підхід. І психологічні особливості індивіда, і соціальне середовище, і онтологічна глибина особистості людини, і аксіологічний її вимір – усе має своє значення, кожне вносить щось для розуміння цього складного феномена. Крім цих факторів, потрібно згадати також і про ті, на котрих не завжди наголошують дослідники злочинності. Так, Н. С. Розов

простежив своєрідні макроджерела для кримінального мікробиюру. Ним було виокремлено вісім різних динамічних сфер, також вісім соціальних схем, різні комбінації компонентів, завдяки яким бачимо всю реальну багатофакторність під час формування явища злочину. Отож до вісім динамічних сфер належать: 1) боротьба за політичне панування між політичними системами та над державами. До недавнього часу ними були СРСР та США, з їхнім соціалізмом та капіталізмом. СРСР економічно вже не був у стані витримувати гонку озброєнь – падали ціни на нафту, відбувалося знецінення грошей із водночас зубожінням населення. З ослабленням центральної влади відповідно набирають сили центральні тенденції союзних республік, внаслідок яких проголошують у кінці незалежність; 2) після розпаду СРСР економіка, будучи розбалансованою внаслідок порушення економічних зв'язків, що існували у тоді ще єдиній державі, виявилась неконкурентоспроможною із більш розвинутою ринковою економікою. Населення і надалі зубожіло, розвивалася лише торгівля. Державні силові структури не були готові захищати нормальний хід ринкових процесів та нових власників. Виникла гостра потреба в їхньому силовому захисті; 3) демографічний фактор виявлявся у міграції молоді, зазвичай, без певної кваліфікації із неперспективних сіл до мегаполісів; 4) перемога ліберальної групи (йдеться про Росію після розпаду СРСР) політиків призвела, з одного боку, до певного розвитку свобод (свобода слова та ін.), а з іншого – до ще більшого ослаблення впливу держави на внутрішнє життя своїх громадян; 5) розвиток чи навпаки руйнування інфраструктури; 6) науково-технічний прогрес, який тісно пов'язаний із іншими елементами; 7) культурне виробництво та споживання в широкому значенні цього поняття; 8) складні та різнопланові трансформації людських якостей

під впливом зміни політичних та економічних умов проживання²³¹.

До своєрідного соціального масштабування належать вісім рівнів: 1) рівень ультрамікро – утворюється внаслідок безпосередньої взаємодії індивідів тут і тепер; 2) мікрорівень – рівень найменших атомів соціуму – індивідів; 3) нижній мезо – включає в собі сім'ї та малі групи; 4) середнє мезо – сюди відносять великі групи, різні поселення та локальні мережі; 5) верхнє мезо – соціальні класи, міста та провінції; 6) макрорівень – характеризують приналежністю до нього різноманітних суспільств та культур, сюди також належать національні мережі; 7) мегарівень – містить у собі цілі геополітичні ойкумени та цивілізації разом із міжнародними мережами; 8) найвищий рівень – глобальний, сюди входить людство як цілісність, а також глобальні комунікаційні мережі²³².

Тепер, коли спробувати досліджувати, маючи координати з восьми пунктів динамічних сфер та стільки ж соціальних, отримуємо у сумі 64 комбінації. Звичайно, не можна все втиснути у якісь певні межі, але навіть кількість цих комбінації є доказом, наскільки складною є досліджувана нами реальність. Тут, щоб не розгубитись, головне – побачити шлях «золотої середини», сформований найбільшими за обсягом та значущими частинами, який має у собі перспективу розвитку до цілковитого та справжнього стану досліджуваного явища.

Ми завжди оцінюємо поведінку злочинців з позицій моралі. Цей факт вказує нам, наскільки саме поняття права у нашій буденній свідомості пов'язане із світом вічних

²³¹ Розов Н. С. Природа преступности и механизмы криминализации общества / Н. С. Розов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – № 2. – С. 152–154.

²³² Там само. – С. 154–159.

законів. Іншими словами, власне онтологічна структура нашої особистості є доказом про зв'язок людських вчинків із природнім правом. Позитивне право покликане тільки актуалізувати природне право у процесі історичного розвитку суспільства. Ще Ціцерон, перебуваючи під великим впливом стоїків, писав про справжнє право, що є «правильний розум у згоді з природою; воно має універсальну застосовність, незмінне і вічне...». Той, хто не визнає його, тікає від себе й заперечує свою людську природу, отож «унаслідок лише цього він зазнає найтяжчих кар, навіть якщо уникне того, що звичайно вважають за покарання»²³³. Фактично цей всесвітній гармонійний правопорядок пронизує все – і зовнішній світ, і глибини людського ества, і тому той, хто йде супроти цього порядку, йде передусім супроти самого себе. Тут варто зробити певне зауваження стосовно того, щоб не підходити до читання праць мислителів, які жили в іншій історичній час, з іншою культурою та ментальністю, з крізь призму нашого сприйняття світу. Адже і Ціцерон, і Фома Аквінський, який багато зробив для захисту ідеї першості природного права перед позитивним, на відміну від сучасних позитивістів у галузі права, ніколи не ставили на перше місце його соціально-науковий аналіз. Вони жили, мислили і творили у зовсім інших системах історичних, культурних та філософських координат. Чисте сумління було вихідним пунктом роздумів про право: як повинні діяти володарі та їхні підлеглі, щоб їхнє сумління було незабруднене несправедливим вчинком. Іншими словами, ті дослідження права не були якимось соціолого-правовим дослідженням, але ще одним способом відкриття, осмислення дії

²³³ Мережі і мережеві війни: майбутнє терору, злочинності та бойових дій / за ред. Дж. Арквіллі, Д. Ронфельдта; [пер. з англ. А. Іценка]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 21.

трансцендентальних принципів, що виявлялись у конкретних історичних світоглядно-культурних умовах їхнього моменту в історії буття. Л. Вейнриб²³⁴ влучно запримітив: роздуми античних теоретиків та Фоми Аквінського були присвячені у принципи, кожна у свій спосіб, проблемі можливості моральної свободи особистості: у детермінованому долею чи фортуною – в античних авторів, чи взаємовідносини свободи та Провидіння – у християнських авторів.

Щодо більшості сучасних дослідників природного права, то основна їхня помилка полягає у тому, що вони не беруть до уваги те головне, що є в теорії природного права і будують свою картину природного права, дистанціюючи від попередніх аргументів, що стосуються нормативного природного устрою. Іншими словами, вони не враховують, що головне, навколо чого будується право, – це онтологічна структура світу, однією з важливих виявів якої є мораль. Що, зрештою, є об'єктом дослідження філософії права, оскільки вона саме і займається тими «причинами причин», завдяки яким існує право. Підхід до вивчення суті природного права у наш час можемо зустріти у релігійних мислителів, світоглядна парадигма яких, завдяки вкоріненню у спільні вихідні метафізичні принципи, є набагато ближчою до світосприйняття древніх мислителів, ніж до сучасних, які піддаються впливу практичності позитивізму та постметафізичності і децентралізації постмодернізму.

Так, сучасний християнський мислитель Й. Гьофнер подає головні ознаки природного права²³⁵. Першою ознакою

²³⁴ Мережі і мережеві війни: майбутнє терору, злочинності та бойових дій / за ред. Дж. Арквіллі, Д. Ронфельдта; [пер. з англ. А. Іщенко]. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2005. – С. 34.

²³⁵ Гьофнер Йозеф, Кардинал. Християнське суспільне вчення / Гьофнер Йозеф, Кардинал; [пер. з нім. С. Пташник, Р. Оглашений]. – Львів: Свічадо, 2002. – С. 75–77.

він вважав загальнообов'язковість. Оскільки природне право ніби виходить з онтологічної глибини людського індивіда, то звідси слідує, що це його ознака. Наступною ознакою є незмінність. На відміну від позитивного права, яке залежне від соціокультурного історичного середовища і, відповідно, у різний період історичного розвитку може змінюватись, природне право залишається незмінним. Ця незмінність зовсім не суперечить факту історичності людини. Звичайно, у кожний період історичного розвитку людства існують свої парадигми сприйняття реальності, ставлення до світу і до себе, за умови, що якась частина в людині постійно змінюється, інша, мабуть, більш важливіша, залишається сталою, навіть більше, за своєю внутрішньою природою вона не може у певних речах змінитися. Якщо навіть допустити гіпотетичну зміну в її глибоких внутрішніх структурах, які мають дотик до світу цінностей, то отримаємо якусь модифіковану істоту, котра вже не буде людиною за своєю суттю. Останньою, третьою, ознакою природного права є пізнаваність. Вперше людина зустрічається з виявами природного права ще у дитинстві, саме у своїй сім'ї. Ідеї природного права дитина сприймає водночас із пізнанням навколишнього світу та здобуттям навиків життя у ньому. Не можна сказати, що природне право дає лише загальні напрями, які потім позитивне право у своїх правилах конкретизує. Пізнання природного права є безпосередньо у процесі існування.

Підсумовуючи, можна стверджувати: у процесі зіткнення злочинності із суспільством відбувається не тільки вплив злочину та злочинця на суспільство, а й взаємний вплив на різних рівнях: біолого-фізіологічному, економічному, соціологічному та онтологічному. З одного боку, спостерігаємо певну детермінацію правопорушника біологічними та економіко-соціологічними умовами, а з

іншого – скоєний протиправний вчинок впливає на соціум, дестабілізуючи його. І злочинець, і дисгармонічне суспільство є своєрідними онтологічними хворобами буття. Причину такого стану речей слід шукати лише у сфері, яка виходить за межі біолого-фізіологічного чи соціолого-економічного світів, оскільки в межах їхньої перспективи отримати відповідь неможливо. Її потрібно шукати у трансцендентальному світі, де мають своє місце перебування цінності та сенси. Лише знаючи сенси існування світу, людини – можна побачити перспективу конструктивної взаємодії одного з одним у межах гармонії їхнього взаємозв'язку. Іншими словами, людина і світ – хворі, а виявом їхньої хвороби і є існування розбалансованих суспільних відносин. Проте, варто зазначити: вони – все ж хворі, а не мертві. Маючи, завдяки своїй онтологічній структурі та перспективі їхні сенси, великий потенціал, вони можуть будувати свої відносини за цілком іншою схемою – шляхом гармонізації та взаємного прогресу, відповідно до мети, яка існує глибоко вкоріненою у їхнє ество.

3.3. Праксеологія подолання злочинності

Феномен злочинності є досить складним та багатоманітним явищем. Саме тому для його вивчення потрібно використати цілий комплекс методів. Для подолання феномена злочинності дуже важливим є кримінологічне прогнозування, яке полягає у визначенні тих причин, вплив котрих посприяв зменшенню злочинності. Залежно від строку існують прогнози: короткострокові (їхня дія триває 1–2 роки, внаслідок короткого строку вони досить точні), середньострокові (термін 3–5 років, використовуючи результати досліджень акриміногенного впливу макросоціальних явищ, намагаються нейтралізувати або хоча б зменшити вплив криміногенних елементів), довгострокові (до 10–15 років, внаслідок такого довготривалого строку містять лише загальні тенденції, оскільки великою мірою залежні від точності прогнозів економічно-соціальних феноменів, які певною мірою впливають на зародження та розвиток злочинності). У прогнозиці як науці про прогнозування кількісно-якісних змін є дуже багато методів.

В. І. Курило зі співавторами подає найголовніші з них: 1) екстраполяції; 2) метод експертних оцінок; 3) метод моделювання²³⁶.

В основі екстраполяції є поширення результатів досліджень теперішніх та попередніх показників стану злочинності для передбачення динаміки їхньої поведінки у майбутньому. Точність прогнозованих залежить від багатьох чинників (а саме: економічної, політичної, демографічної і, зрештою, кримінологічної ситуацій), взаємозв'язків між усіма

²³⁶ Курило В. І. Кримінологія: загальна частина (курс лекцій): навчальний посібник / В. І. Курило, О. Є. Михайлов, О. С. Яра. – К.: Кондор, 2006. – С. 163–168.

цими компонентами; крім того, протягом певного періоду будь-який з них може змінитись, ведучи водночас за собою зміну у зв'язках з іншими компонентами, які своєю чергою під впливом зміни відносин можуть самі зазнати певних метаморфоз, що, зрештою, дає певний ризик неточності прогнозуванню, який буде тим більший, чим більшим буде період для прогнозу, оскільки зі збільшенням часу збільшується ймовірність трансформації одного або декількох елементів, які мають безпосередній чи опосередкований вплив на існування злочинності. Саме тому цей метод є найбільш ефективним для короткострокових прогнозів, адже саме в найближчому майбутньому найпростіше прорахувати політичні, економічні чи соціальні зміни, тісно пов'язані із криміногенною ситуацією на досліджуваній території.

Для прогнозування середнього чи довгого строків використовують метод експертних оцінок, який полягає у залученні для прогнозування спеціальних експертів, наділених глибоким розумінням суті і динаміки злочинних процесів та мають відповідну кваліфікацію, стаж, необхідні для здійснення більш точних прогнозів. Цьому методу притаманні елементи неформалізованості і певної суб'єктивності.

В. В. Лунеев запропонував додаткові способи, які могли б виправити недоліки цього методу: 1) правильний підбір спеціалістів; 2) різностороння оцінка їхньої професійності; 3) детально продумана методика опитування; 4) використання статистико-математичних методів для обробки оцінок експертів; 5) розрахунок ступеня згідно з оцінками різних експертів; 5) порівняння експертних оцінок із даними об'єктивних методів прогнозування динаміки розвитку злочинності²³⁷.

²³⁷ Лунеев В. В. Криминологическое прогнозирование / Криминология : [учебник] / В. В. Лунеев. – М., 2000. – С. 260.

Метод моделювання полягає у побудові спеціальних моделей, які допомагають простежити динаміку злочинності. Конкретним вираженням моделі може бути схема, графік, малюнок чи просто опис. Нині використовують два види математичного моделювання розвитку злочинності: 1) злочинність моделюють за допомогою рівняння множинної регресії; 2) матричне моделювання²³⁸.

Після вивчення та прогнозування, у подоланні феномена злочинності йде її попередження, яке є своєрідним актом, що діє на випередження. На цьому етапі, з причини того, що злочинність – явище досить широке за своєю суттю, своєю ж деструктивною дією впливає на різні рівні буття як суспільства в цілому, так і кожного індивіда, зокрема, її ефективне попередження можливе лише у комплексі. Не можна досягнути значного успіху, наприклад, використовуючи лише кримінологічне попередження, залишаючи без змін всі інші сфери існування злочинності. Наприклад, своєрідні чистки серед кишенькових злодіїв чи інших кримінальних особистостей перед великими спортивними змаганнями у країні можуть дати тільки короточасний ефект – лише на період проведення цих змагань, проте усе повернеться на свої місця після їхнього закінчення. Для ефективного попередження феномена злочинності її причини потрібно вбачати як у політичному та економічному функціонуванні держави, так і в морально-етичній зрілості її громадян. У цьому випадку не просто визначити, котрий напрям мав би бути пріоритетним. Мабуть, усе мало б залежати від ситуації у конкретній країні. Так, тоталітарні країни, які мають сильну

²³⁸ Курило В. І. Кримінологія: загальна частина (курс лекцій): навчальний посібник / В. І. Курило, О. Є. Михайлов, О. С. Яра. – К. : Кондор, 2006. – С. 164.

централізовану владу, можуть швидше приборкати «класичну» злочинність, проте постійно порушуючи права та свободи своїх громадян, їхні уряди часто самі є злочинними, і то ще більшою мірою, ніж злочинність у класичному розумінні цього слова. Прикладом подібних діянь можна назвати голодомор в Україні 1932–1933-х рр., чи війна фашистського режиму 1939–1945 рр. З іншого боку, зовнішньо ліберальні держави, із слабкою виконавчою гілкою влади, на перший погляд, дають своїм громадянам «позірні» свободи, як, наприклад, свобода слова чи інші свободи. Але не маючи твердої руки, держава фактично усувається від виконання передбачених для неї функцій керування, тим самим створюючи простір для зловживань, зазвичай, економічного характеру, де більш спритні і морально незрілі її члени користуються слабкістю держави, різними методами, і серед яких не останній – корупція, захоплюють природні надра, що належать усім членам суспільства, у свої руки. Експлуатуючи їх та перетворюючи інших, менш спритних членів суспільства, на економічних рабів, вселяючи в них почуття відчуження та відчаю, зрештою, вибудовують не менш злочинну систему, ніж тоталітаризм, яка нехтує морально-етичними принципами, що завжди мали б бути на стороні існування як будь-якого успішного суспільства в цілому, так і кожного його члена, зокрема.

Особливо важливим щодо запобігання рецидивної злочинності є користування послугами психологів, їхньої професійної корекції. Серед основних функцій, які вони з успіхом виконують, є діагностика та класифікація, коректування, дослідження соціально сприятливих патернів злочинної діяльності і планування їхньої реалізації. К. Бартолом були проведенні статистичні дослідження праці корекційних психологів, де було виявлено: у відсотковому

відношенні перші три місця щодо кількості затраченого ними часу займають: адміністративні функції (14,3 %), консультування та психологічна праця (14,1 %), психологічна оцінка (12,9 %); наступними щодо важливості є – інші обов'язки (11,1 %), консультативна допомога персоналу (9,1 %), кризові втручання (8,8 %), навчання (6,3%), психологічне тестування (6 %), дослідження (4,5 %), навчання персоналу виправного закладу (3,2 %) ²³⁹. Під час психологічної праці із ув'язненими застосовуються методи безпосередньої терапії – біхевіоральної та когнітивної.

Розглянемо їх докладніше. Біхевіоральна терапія базована на постулатах одного з найвідоміших напрямів американської психології – біхевіоризмі. У ній, з одного боку, акцентують увагу на поведінці (зрештою, назва самого напрямку походить від англ.: *behaviour* – поведінка), оскільки вона доступна для об'єктивного вивчення, а, з іншого боку, відмовляються від застосування методу самоспостереження, який часто застосовували для вивчення феноменів свідомості. Під час аналізу поведінки звертають увагу на пару поняття «стимул-реакція». У цій системі понять під розвитком поведінки розуміють набуття нових реакцій внаслідок утворення зв'язків між безумовними та умовними стимулами. Як писав Уотсон, біхевіоризм – це «наукове вивчення поведінки людини» ²⁴⁰. Оскільки поведінка складається з реакцій, які можна спостерігати, вивчати їхній взаємозв'язок із причинами, що їх породили, і водночас передбачати події, причинами яких стануть вчинки-реакції, які відбуваються на момент дослідження. Іншими словами,

²³⁹ Лафренье Питер. Эмоциональное развитие детей и подростков / ПитерЛафренье. – СПб. : Прайм-еврознак, 2004. – С. 231.

²⁴⁰ Герасіна Л. М. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: [монографія] / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Харків : Право, 2009. – С. 41.

метою біхевіористичних досліджень було відкриття законів, які пояснювали б взаємозв'язок пари «стимул-реакція»: спостерігаючи за реакцією – визначати стимул, який її до цього призвів, і також, вбачаючи стимул, – зуміти передбачити, яку реакцію він спричинить.

У використанні біхевіористичної терапії найперше, на що звертають увагу, – це фізичне та соціальне середовище. У контексті зміни антисоціальної поведінки правопорушників застосування цієї терапії полягає у наступних етапах: спочатку вивчають як, де і коли здійснені вчинки конкретним індивідом. Далі виокремлюють дії, на які спрямують терапію, умови. На наступному кроці здійснюють подвійну стратегію: з одного боку, планують послаблення асоціативного зв'язку між поведінкою, яку мають намір змінити, та зовнішніми умовами, з іншого боку, відпрацьовують звички, яка призводить до більш соціально сприятливої поведінки. Цей вид терапії має як свої сильні, так і слабкі сторони. До позитивних сторін можна зарахувати факт її ефективності щодо зміни певних патернів поведінки, а також те, що вона досить проста, не вимагає великої кількості висококваліфікованих і, відповідно, високооплачуваних спеціалістів та може бути застосована для зміни поведінки у виправних установах. Оскільки основний акцент у цій терапії ставлять саме на виявах індивіда, його зовнішній поведінці, то звідси маємо і слабку її сторону, яка полягає у потребі чіткого контролю факторів середовища існування індивіда, поведінку котрого хочуть змінити. Ця терапія також вимагає досить високого рівня синхронної «співдії» усіх, хто бере участь у її здійсненні. Також важливою проблемою застосування такого методу у межах виправних закладах є можливе порушення прав, адже за таких умов можуть мати місце факти щодо її примусового застосування. Хоч ця терапія в комбінації з соціальною когнітивною терапією дає видимий

ефект, особливо щодо правопорушників у статевій сфері, проте, як зазначає К. Бартол, у межах виправних закладів її зустрічають з низкою проблем, основними з яких є невідповідність умов утримання в'язнів, непідготовленість персоналу, недоліки таких програм та відсутність фінансової підтримки²⁴¹.

Одним з найуспішніших методів кореляції поведінки можна вважати когнітивну терапію. У підходах, що застосовуються у когнітивній психології, вже немає такого прямолінійного біхевіористичного підходу з його парою «стимул-реакція». Акцент переносять з одностійної причинності – на факт самоорганізації та саморегуляції. Відомо, що поведінка людини залежить як від зовнішніх подій в житті індивіда, так і від його внутрішнього сприйняття та ставлення до цих подій.

Окремими авторами були визначені наступні етапи застосування методу корекції поведінки: 1) виявлення когнітивних відхилень та переконань, що вносять дезорганізацію у функціонування суб'єкта; 2) реконструкція глибинних сенсових структур з використанням для цього систематичного аналізу; 3) спроба зміни дисфункціональних переконань на ті, які, навпаки, спрямовані на більш конструктивну та соціально гармонізуючу чи безконфліктну поведінку; 4) процес закріплення поведінкою конструктивних навиків²⁴².

Серед різноманітних варіантів когнітивної терапії особливо впадає в око її конструктивний підвид, базований на переконанні того, що кожна людина є творцем своєї

²⁴¹ Лебедев В. И. Психология и психопатология одиночества и групповой изоляции / В. И. Лебедев. – М. : Юнити-Дана, 2002. – С. 344.

²⁴² Сципион Сигеле. Преступная толпа / Сигеле Сципион. – М. : Институт психологии РАН, «КСП+», 1999. – С. 173.

репрезентативної моделі сприйняття світу. Іншими словами, кожний індивід будує свій внутрішній світ, свою індивідуальну структуру, своєрідну призму, за допомогою якої він упорядковує безперервну інформацію, що надходить ззовні і надає їй певного сенсу. Важливою рисою цієї внутрішньої структури сприйняття є її динамічність, що стала результатом дії нового досвіду, якого безперервно набувають. Отже, ці динамічні структури є своєрідними системами перетворення інформації, що надходить. Людина перебуває у постійному розвитку – досліджуючи мінливе середовище свого існування, вона пристосовується до нього, будуючи все складніші і складніші уявлення про оточуючий світ. Незважаючи на те, індивіди із девіантною поведінкою взагалі та делінквентною конкретно, люди, які повторно чинять насильницькі та антисуспільні діяння, переважно є жертвами своїх ізоляційних, антисоціальних когнітивних схем, що мають за свою основу інстинкт виживання, виявлений у примітивно-агресивний спосіб. Індивід, маючи такі деструктивно-антисоціальні схеми, з одного боку, і так уже є в певній ізоляції від суспільства, але коли він, з плином часу, постійно застосовує їх у своєму житті, то ще більше стає ізольованим від соціуму і, як результат, внаслідок цього його когнітивні схеми, які й так досить вузькі та примітивні, замість того, щоб розвиватись та ставати більш складними, у кращому випадку залишаються без змін, а в гіршому – деградують, тягнучи за собою деградацію всієї особистості, носія цих антисоціально-деструктивних схем.

Прикладом того, як один деструктивний патерн сприйняття реальності та, відповідно, неадекватна відповідь на цю реальність може бути поштовхом до формування серії деструктивних схем, є ситуація з дітьми, які з певних причин схильні до антисоціальної поведінки. З часом такий патерн

найперше призводить до втрати інтересу до навчання, а згодом відбувається перехід таких дітей до групи неблагонадійних як з огляду поведінки, так і зі сторони інтелектуально-емоційного розвитку. На наступному етапі, внаслідок відставання у розвитку від ровесників та їхньої антисоціальної поведінки, ізолюють таких дітей – як через самоізоляцію, так і завдяки стигматизації їх суспільством. У результаті такого стану речей, їхнє працевлаштування стає проблематичним: все, що стає їм доступним, – лише непостійна некваліфікована праця. Відсутність стабільного джерела доходу, їхнє агресивно-антисоціальне сприйняття реальності штовхає на злочинну дорогу, і чим далі, тим важче для них обрати шлях, на якому б не були присутні протиправні вчинки. Отож, як бачимо, – на певному етапі життя змінити патерни сприйняття реальності та відповіді на неї можливо, водночас чим старша людина, чим більшою кількістю вчинків підтверджений її хибний патерн, тим стає важче, а часом майже неможливим змінити світосприйняття закостенілої у своїх похибках індивідуальності.

Для функціонування суспільства дуже велике значення має регулятивна функція права. Вона полягає у намаганні окреслити певні межі поведінки індивідів, які були б прийнятні для соціуму в цілому. Окреслення цих меж у реальному житті виявляється встановленням певних норм та законів, сукупність яких утворює правовий інститут, який тісно пов'язаний із державною владою. Власне тому здорова і сильна держава є чи не найважливішим чинником для запобігання злочинності.

Однією з найбільших хвороб, які значно послаблюють державу є корупція. Це негативне соціальне явище руйнує саму основу існування державного ладу та виявляється у протиправних використаннях посадових повноважень державними службовцями, які отримали їх для здійснення

функцій держави, але використовують для задоволення своїх особистих чи інших, проте недержавних, інтересів. Найбільш розповсюдженими виявами корупції є незаконний та несправедливий розподіл суспільних ресурсів, хабарництво та використання їх для особистих цілей.

А. М. Бойко знаходить взаємозв'язки між корупцією та здоров'ям держави – спершу економічним, а згодом – і політичним. Так, якщо рівень корумпованості досягає лише першої остаточної межі, то економіка, замість того, щоб виконувати свою основну функцію у державі – сприяння стабільному та гармонійному розвитку соціуму, значну частину своїх ресурсів змушена використовувати через неправомірне використання державних ресурсів, для підтримки та стабілізації існуючих економічних зв'язків. Внаслідок такого стану речей, її розвиток спочатку сповільнюється, а згодом взагалі зупиняється. Чим більший ступінь корупції наближається до іншого межового рівня, тим більш розбалансованою є економіка. Після досягнення другої граничної межі настають фундаментальні метаморфози у основних економічних інститутах, які, замість того, щоб виконувати свої безпосередні функції, починають фактично обслуговувати інтереси корупції²⁴³. Внаслідок такого стану речей не може сформуватись нормальне конкурентне середовище, водночас значно деформуються ринкові відносини, де спостерігаємо неаргументоване та несправедливе нерівномірне використання державних коштів, ухилення від сплати податків і митних платежів. Оскільки державна казна частково поповнена податковими коштами, то йде перекладання частини тягара тих, хто

²⁴³ Бойко А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки / А. М. Бойко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 274–275.

уникнув виконання своїх обов'язків щодо держави, на плечі іншої частини суспільства, неправомірно збільшуючи податки та мито і тим самим, внаслідок такого нерозумного підходу, спричиняючи до «тінізації» значної частини економіки. Як результат, поширеними стають стагнація економіки, безробіття та чергове прогресування злочинності.

Кількість злочинців у суспільстві є своєрідною лакмусовою смужкою його морального здоров'я. Коли ставлення членів соціуму до людей, які оступилися, буде виваженим, то у такому суспільстві спостерігатимуть чітку тенденцію до зниження кількості правопорушень. Суспільство, зіткнувшись із злочинним вчинком, що представляє собою суспільно-небезпечне діяння, для збереження свого здорового існування повинно ухвалити рішення щодо усунення антисоціальної поведінки зі свого середовища. Одним із найголовніших засобів, що їх застосовує соціум до правопорушників, є ізоляція, яка виконує декілька функцій. Найперше, її використовують члени суспільства для захисту від суспільно-небезпечних посягань правопорушників. Другою, не менш важливою її функцією, є утримання злочинця від нових протиправних дій. У застосуванні ізоляції присутній елемент покарання та помсти суспільством, як і спроба реабілітації свого заблудного члена. Вирішити проблему злочинності, лише ізолюючи людей, що вчинили злочин, неможливо. З морального погляду, коли правопорушник зведений лише до правопорушника, майже не беручи до уваги, що він такий же член суспільства, як і інші, просто на певному етапі ступив не на ту дорогу, і навіть після вчинення правопорушення в нього все ж залишається його онтологічна гідність людини.

Також жорстокість та моральна черствість у ставленні щодо правопорушників призводить до процвітання

жорстокості й у суспільстві. Цікаві факти, хоча вони і стосуються проблеми публічних страт, однак добре показують взаємозв'язок між ставленням суспільства до злочинців, пошанування чи ні їхньої людської гідності та життя, як такого, зазначає А. Ф. Кістяківський. Він описує, як здійснення публічних смертних покарань деморалізувало суспільство – починаючи від малих дітей, які після повернення з публічної страти починали грати гре, де хтось був катом, хтось – злочинцем, а інший – вартовим, крім того, аби ще більше наблизитися до світу дорослих, вони гільйотинували птахів. Щодо дорослих свідків жорстокості, то частими були випадки, які межували з психозом: так, одні діставали панічний страх, а інші – бажання бути так само публічно страченим, мало того, деякі навіть вдавались до здійснення злочинів, за яких їх мали би публічно стратити. Також знаковим є той факт, що коли у 1865 р. двоє людей були страчені за вбивство, то в найближчі наступні місяці вже 11 осіб були звинувачені у подібному злочині, четверо з яких також були страчені. Після того, як на страту прийшло подивитись близько ста тисяч людей, то у перші місяці після тієї події було вчинено у тричі більше вбивств²⁴⁴. Такі крайні форми поведінки спричинені в основному певними психічно-емоційними відхиленнями деяких особистостей, і сцени страти лише спровокували те, що і так би виявилось під дією інших причин. Звичайно, частина правди у такому зауваженні є: емоційно невірноважені особи можливо б ніколи і не вчинили б тих злочинів, на котрі вони наважилися після того, як стали свідками страти. Проте, на нашу думку, не варто все покладати на специфічність

²⁴⁴ Кістяківський Б. О. Суспільство та індивід. Методологічне дослідження / Б. О. Кістяківський ; [пер. з нім. В. Т. Сулим, О. В. Ільїн, Е. А. Шабайкович] ; наук. ред. М. П. Альчук. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – С. 60–63.

функціонування психіки деяких особистостей. Адже існує висока доля ймовірності, що серед вбивць, які стали глядачами публічної страти, були і відносно нормальні особистості. У такому разі не можемо заперечувати впливу насильства на тих, хто з певних причин став його свідком.

Отже, насильство дуже сильно впливає на функціонування людської психіки. У цьому сенсі показовою може бути еволюція поглядів З. Фрейда: якщо на початку своїх досліджень він акцентував увагу на Еросі як загальному принципі любові, то під впливом лікувальної практики, за допомогою якої намагався допомогти пацієнтам пережити психологічні травми, отримані в результаті воєнних дій під час Першої Світової війни, він суттєво доповнив свою теорію. Отож, зустрівшись на полі битви зі смертю, жорстокістю та стражданнями, люди знову і знову пригадували це, не будучи у стані самостійно звільнитися від цих нелегких переживань²⁴⁵. Саме факт лікування вчорашніх солдатів та офіцерів підштовхнув З. Фрейда до висунення ще одного важливого положення його теорії – положення про існування, разом і з Еросом, також сильного інстинкту до знищення, який він позначив терміном «Танатос». Зіткнувшись із поняттям агресивності, він надав їй роль глибоко закладеного у природі людині біолого-психологічного потягу. На наш погляд, З. Фрейду потрібно віддати належне: саме він зумів побачити всі масштаби сексуальності та відкрити несвідоме, описати їхнє значення для функціонування людини. Проте, щодо абсолютизації цих понять, то тут його підхід не зовсім відображає реальний стан речей. Оскільки духовно-метафізичний пласт людини

²⁴⁵ Редлих С. М. Предпосылки совершения преступлений несовершеннолетними [Электронный ресурс] / С. М. Редлих, Л. И. Кундозерова, А. И. Савиных, Т. В. Базайкина. – Режим доступа : http://www.rae.ru/fs/?section=content&op=show_article&article_id=7780473

він розглядає лише як надбудову над біологічно-психологічною структурою індивіда, такий підхід не може пояснити багато феноменів із життя людини, і тому, на нашу думку, не претендує на роль пояснення людської особи, яке б максимально наблизилося до реального стану речей.

Отож очевидно, що ціннісний принцип блага, одним з виявів якого є ідея гармонійного розвитку суспільства і сприйняття та повага кожного його члена, є не просто філософською категорією, але філософським поняттям, яке репрезентує у буденній свідомості дуже глибокі життєво важливі принципи, і хоча їхнє коріння сягає метафізично-трансцендентної реальності, проте, водночас вони є присутніми у нашому буденному житті. Адже ми можемо довго стверджувати думку, що цінності є просто фікцією, проте саме життя заперечує це. Людина, хоче вона того чи ні, коли стоїть перед вибором здійснювати моральний вчинок чи відвертатись від нього, все одно, вибравши свій шлях, приречена жити з наслідками свого поступування. Якщо ж індивід таки робить вибір, що йде всупереч з важливими суспільно-етичними цінностями, він своїм вибором прирікає себе до самоізоляції та в кінці – до руйнування та деградації спочатку своєї моральної частини, а згодом доходить і до руйнування його психічно-тілесної цілісності.

Не можна вирішити проблему злочинності ізоляцією правопорушників і через причину власне фізичну, адже якби це було єдиним методом, то кількість людей, ізольованих у виправних закладах, швидко перевищила б можливість таких установ.

Взагалі, використання примусу у праві для обмежень дій правопорушників має динамічний характер, причому простежуємо чітку тенденцію до його зменшення, залежно від важливості моральних пріоритетів у функціонуванні суспільства. Адже примус є лише засобом для опанування

людського егоїзму, тому відповідно до збільшення у суспільстві носіїв морально-альтруїстичних цінностей, відбувається і зменшення егоїстичних виявів серед його членів. Через те у такому суспільстві все рідше застосовуватиметься примус для опанування над антисоціальними, гедоністично-егоїстичними прагненнями менш морально зрілих його членів. Оскільки такі спостерігаємо певний морально-етичний прогрес у розвитку суспільства, то з впевненістю стверджуємо: примус у сучасному суспільстві порівняно, скажімо, з рабовласницьким чи феодальним його устроєм зменшився.

Також варто зауважити: проблема визнання суспільством морально-онтологічної цінності кожного з представників соціуму виявляється у правильному розумінні спільного блага. Суспільство часто прирівнюють до організму, де кожний з його членів виконує певну визначену функцію. Причому, наприклад, можна виокремити декілька спільних рис організму та здорового суспільства: 1) кожний із членів організму не може бути ізольованим та існувати відокремлено, навпаки, він отримує одну з найважливіших своїх ознак лише в контексті цілого. Справді, важко уявити, скажімо, руку, яка б існувала сама по собі, її буттєвий сенс можна прочитати лише у контексті функціонування у межах організму, що перевершує її, – тіла; 2) організми і далі продовжують перебувати у бутті, навіть якщо їхня певна частина відходить у небуття. Іншими словами, життєвий цикл організму є, зазвичай, більшим від відповідного циклу його частини. Ілюстрацією такого твердження може бути приклад дерева, листя якого кожного сезону гине, але саме дерево не перестає існувати протягом багатьох сезонів. Зрештою, і клітини людського організму увесь час замінюються новими, хоч людина залишається такою ж, так що навіть через багато років ми, зазвичай, впізнаємо її;

З) організм як ціле завжди дбає про свої окремі частини, ніколи не занедбуючи піклуванням про них, оскільки в іншому разі він піддається ризику втратити буття. Так само і здорове суспільство мало би дбати про кожного зі своїх членів, сповідуючи переконання, що навіть і одиниця для суспільства, на перший погляд, обтяжлива у принципі, має свою суспільнотвірну місію, але найголовніше: не можна розглядати особистість лише як гвинтик великої машини, який можна будь-коли замінити іншим. У такому випадку людину сприймає суспільство, і, зрештою, вона може почати сприймати себе, як промовляюча та діюча річ, а не як неповторна, сутнісно цінна та сенсово направлена істота, яка має мету свого буття.

Волю до сенсу В. Франкл протиставляє як принципу задоволення, так і волі до влади. На його думку, воля до задоволення є саморуйнівним принципом, оскільки чим більше індивід має устремління до отримання задоволення, тим менше, у результаті, він його отримує, оскільки саме задоволення є лише побічним феноменом, що супроводжує реалізацію наших прагнень. Його відразу ж піддають руйнуванню, коли воно стає самоціллю. Подібно і принцип влади полягає у тому, що вона є лише середником осягнення мети. Тому і політична, і економічна чи будь-які інші вияви влади за своєю суттю є лише засобами для здійснення певної мети²⁴⁶. Отож, як бачимо, що подібно до того, як воля до задоволення не може бути самоціллю, так і воля до влади не веде до досягнення мети, якщо під метою розуміти власне владу.

Правильне розуміння принципу спільного блага є одним із ключових моментів для побудови гармонійно

²⁴⁶ Франкл В. Воля к смыслу / В. Франкл ; [пер. с англ. Д. Гурьева, Л. Суворовой]. – М. : Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 14–15.

розвиненого акримінального суспільства. Оскільки його функціонування часто прирівнюють до буття організмів, слушно зауважуючи певні подібні риси, проте, часто не помічають іншої сторони такого порівняння – нівелювання цінності особистості як такої, без сприйняття її лише у межах соціального існування. У цьому випадку важливо акцентувати увагу на тому факті, що особистісне буття людини – ціннісно та онтологічно зовсім інше, ніж буття окремої одиниці щодо цілого, наприклад, листя щодо до дерева.

Для захисту власне людської особистості Й. Гьофнер сформулював наступні постулати: 1) субстанцією є лише окрема особа, а суспільство – лише відносна впорядкована єдність, сукупність реальних відносин і устрою. За межами існування окремих людей, незалежно від них та без їхнього буття, суспільства не може бути; 2) першість спільного блага, відносно блага конкретно взятої особистості, є дійсною лише до тієї межі, до якої індивід, як частина конкретного суспільного утворення, має зобов'язання. Жодне підприємство не може сприймати будь-якого свого члена лише як частину колективу й намагатися заволодіти та керувати усіма його думками та поступками. Адже людина завжди є кимось більшим, ніж просто членом певного об'єднання; 3) кінцевою ціллю суспільного буття людини є вдосконалення її особистості, реалізація онтологічно-аксіологічних прагнень її внутрішньої буттєвої структури²⁴⁷.

Тут важливо зауважити, що мова не йдеться про служіння суспільству для забіганок окремих його індивідів, але про місію суспільства у розкритті та реалізації сенсово-аксіологічного виміру кожного зі своїх членів. Зрештою, від

²⁴⁷ Гьофнер Йозеф, Кардинал. Християнське суспільне вчення / Гьофнер Йозеф, Кардинал; [пер. з нім. С. Пташник, Р. Оглашений]. – Львів: Свічадо, 2002. – С. 56–58.

таких настанов суспільство лише виграє, тому що спільне благо є тим більше, чим більшим є благо кожного з його членів. Навіть більше, кожний член суспільства зобов'язаний надавати перевагу спільному благу перед особистісним у своєму поступуванні в межах правил певного суспільного утворення, членом якого він є, і якщо ці правила не суперечать більш загальним правилам пошанування людської гідності та свободи. Наприклад, працюючи на підприємстві, особистість повинна підпорядковуватись правилам цього підприємства, подібно і громадянин повинен віддати перевагу спільному благу держави над особистісним, коли він перебуває у статусі громадянина держави. Але у випадку, коли підприємство чи держава порушують основні права та свободи своїх членів, індивід на перше місце не ставить уже спільне благо. Внаслідок такої метаморфози можна казати уже не про спільне благо суспільного інституту, що повинен був би піклуватись про кожного свого члена, а про експлуатацію одними членами суспільства інших, з використанням поняття спільного блага для виправдання свого онтологічно незаконного панування.

Навіть сучасна педагогіка цілком відкидає насилля щодо вихованців, оскільки, по-перше, внаслідок інтелектуально-морального прогресу соціуму було досягнуто значення поваги до моральної гідності кожного члена суспільства, навіть якщо він є ще дитиною або неповносправною особистістю, і, по-друге, було відкрито факт того, що насилля чи примус не завжди є ефективними щодо зміни поведінки суспільно неблагонадійних його членів. Інформаційна революція ХХ ст. також внесла значний вклад щодо зміни світосприйняття. Діти, які виростають у час гіперінформативного простору, мають сприйняття світу, що суттєво відрізняється від сприйняття їхніх батьків, які

вирости у дитинстві, де ще не було такого інформаційного розмаїття. Яскравою ілюстрацією цього твердження може бути приклад, наведений Гі Лефрансуа, де він описує своє здивування від факту про сприйняття його сина відрізняється від його особистого, як-от: він у дитинстві завжди любив ярмарки, клоунів та фокусників, будучи хибно переконаним, що і його син, який є дитиною, мав би їх любити. Одного разу, пішов із ним на ярмарок, де водночас виступала циркова трупа, цікавинками були двоголове теля, жінка із слонячою шкірою, однурукій піаніст. Коли після вистави батько обговорював із сином цю подію, то був досить здивованим тим, що його син «не бачив веселого двоголового телятка – він бачив лише телятко із натяком на другу голову; він не бачив жінки із слонячою шкірою – він бачив жінку із важкою хворобою шкіри; він не чув сонати однурукого піаніста – він чув лише жалюгідну комбінацію нот, яку видавала ця нещасна людина»²⁴⁸. Його батько був цим приголомшений, оскільки у світі, в якому він виріс, було дуже мало чудес, на відміну від світу дозрівання сина, де комп'ютер та телевізор сформували зовсім інший тип особистості, менш наївний, більш зрілий у сприйнятті феноменів навколишнього світу. Як можна прогнозувати, соціальний світ цього хлопчика з його ровесниками, коли вони досягнуть повноліття, буде інакшим, ніж батька з його поколінням. Виховну роль щодо дітей для запобігання злочинності у майбутньому важко переоцінити. Діти є ніби суха губка, що із пожаданням «втягують» до себе всі звички, приклади поступків, переконання усього, що їх оточує. Серед багатьох рис дитячої індивідуальності, що відіграють одну із найважливіших ролей щодо запобігання укоріненню антисоціальних рис у дитині можна назвати емпатію, яка

²⁴⁸ Лефрансуа Ги. Прикладная педагогическая психология / Ги Лефрансуа. – СПб. : Прайм-еврознак, 2007. – С. 41.

полягає у співпереживанні та допомозі тому, хто біля тебе і хто у цей момент перебуває у біді. Емпатія є однією із виявів просоціальної, альтруїстичної поведінки, спрямованою на безкорисну допомогу потребуючим. Оскільки емпатія для свого функціонування вимагає усвідомлення суб'єктом себе, через це вона починає виявлятися приблизно у віці двох років. Варто зауважити, що у деяких випадках емпатія не завжди призводить до співчуття – у дитини під час зіткнення зі стражданням іншого може відбутись внутрішній розлад, який призводить не до концентрації на біді іншого, а на собі. Перші спонтанні вияви емпатії у такому ранньому віці приємно вражають батьків, які з подивом зауважують: дитина не тільки росте фізично, прогресує у розвитку своїх інтелектуальних сил, а й показує уже певні вияви розвитку моральних пластів своєї особистості. Роль найближчого оточення для дітей у цей час є колосальною, адже як фізичне існування цих малят є неможливим без піклування батьків, так само морально-психологічне формування їхньої особистості перебуває у безпосередній залежності від свідомих дій їхніх найбільших авторитетів – матері і батька. Наприклад, Л. Берк констатує цікаві дані психологічних досліджень, де є чітка кореляція між розвитком почуття емпатії та морально-психологічною атмосферою у сім'ї²⁴⁹. Батьки, котрі будують близькі, доброзичливі взаємини із своїми дошкільнятами, виявляють щодо них емпатичне піклування, зазвичай, виховують у своїх дітях ті ж самі риси, що далі супроводжують їх протягом дитячого, підліткового, юнацького періодів віку – і згодом усе життя, прокладаючи їм зовсім інший шлях, ніж тим дітям, які не зазнали такого ставлення своїх батьків, а часто, навпаки, – зазнали від них

²⁴⁹ Берк Е. Суспільний договір, зобов'язання та права людини // Консерватизм : антологія / Едмунд Берк ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Простір, Смолоскип, 2008. – С. 214–221.

жорстокого поводження, відповідно, вони часто є налаштованими до інших людей, яких зустрічають на своєму шляху, зовсім не емпатично, тим самим, за інших несприятливих факторів, поступово скочуючись до самоізоляції та антисоціальної поведінки.

Вплив сім'ї не закінчується із моментом появи повноліття. Людина, досягнувши зрілості, створює свою сім'ю, відносини у якій також мають великий вплив на психологічно-соціологічне функціонування індивіда. Наприклад, Р. Герріг та Ф. Зімбардо [оприлюднили результати досліджень щодо залежності рецидивів шизофренії від психологічної атмосфери в сім'ї. Шизофренія (*schizophrenia*: від грец. *schizo* – розщипляю і *phren* – душа, розум) у сучасному психологічному словнику визначають як «ендогенне прогресивне психічне захворювання, яке характеризується порушенням мотиваційно-потребувальної сфери із дисоціацією психічних функцій та різноманітними психопатологічними розладами (галюцинаціями, афектними розладами та ін.)»²⁵⁰.

Хоча дослідження проводились щодо людей із специфічною психічною недугою, проте, на нашу думку, їх результати мають цінність щодо розуміння факторів впливу на нормальну просоціальну поведінку відносно здорових членів суспільства. Для того, щоб проаналізувати взаємозв'язки між манерою спілкування у сім'ї з хворими на шизофренію та протіканням їхньої хвороби, було виокремлено поняття вираження емоцій, що рахувалась тим більшою, чим частіше члени сім'ї виявляли, щодо хворого, ворожість або занадто настирливо своєю емоційністю втручалися в його життя, якщо вони були вороже

²⁵⁰ Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; сост., общ. ред. и предсл. А. Ю. Согомонов ; [пер. с англ. С. А. Сидоренко, А. Ю. Согомонов]. – М. : Политиздат, 1992. – С. 455.

налаштовані щодо хворого. З'ясована закономірність: чим менше було батьківської критики та несприйняття хворого, тим меншим був ризик гострих симптомів шизофренії, і, навпаки, збільшення ворожого ставлення часто загострювало хворобу, вимагаючи при тому термінову госпіталізацію²⁵¹. Цей приклад є знаковим щодо усвідомлення факту того, що будь-яку поведінку індивіда можна правильно зрозуміти лише у контексті спільноти, в якій він існує. Також звідси можна зробити логічний висновок: лікувати злочинця, а злочин теж є своєрідною душевно-моральною хворобою, не можна без відриву від соціального контексту його існування – лікувати, змінювати, передусім, потрібно середовище як систему, яка продукує або певною мірою сприяє розвитку феномену злочинності.

Як бачимо, існує певний фактор детермінації людини оточуючим середовищем у момент її формування і далі у процесі подальшого буття. Але цей факт не повинні використовувати для виправдання злочинної поведінки, його завжди потрібно мати на увазі під час морального осуду правопорушника, адже необхідно рятувати людину від скоєння подальших злочинів і ніколи не закривати двері надії щодо її виправлення.

Підсумовуючи, наголошуємо: розглядаючи проблему подолання феномена злочинності, ми повинні бути свідомі щодо тієї масштабності факторів, які впливають на цей феномен. З огляду на це потрібно спрямовувати свої сили у просторі, створеному двома системами координат – часу, який охоплює близьке, середнє та далеке майбутнє та різноманітні пласти буття, хвороба котрих є сприятливим ґрунтом для бурхливого розвитку злочинності. Усі ці пласти, зазвичай, самі по собі мають життєдаєне значення для

²⁵¹ Герриг Р. Психология и жизнь / Р. Герриг, Ф. Зимбардо. – СПб. : Питер, 2004. – С. 784–785.

існування людського індивіда, і людина у глибинах свого буття пов'язана з ними безліччю зв'язків. Саме тому збій у їхньому природно-гармонійному функціонуванні має катастрофічні наслідки щодо буття людини. Політично-економічна ситуація у країні, психолого-соціологічна ситуація в суспільстві та онтологічна аксіологічно-антропологічна глибина людської особистості – ось ці головні чинники, позитивний стан яких не залишає місце для існування злочинності.

Зрештою, слушно, на наше переконання, стверджувати, що соціальне значення проблеми правопорушень є однією з найважливіших тем у дослідженні окремого феномена. Оскільки його існування розглядаємо через сутнісне вираження злочинності в соціокультурному просторі, то виникала потреба у дослідженні філософсько-правових засад вивчення об'єкта та суб'єкта в контексті соціальних детермінант злочинності. Вивчення цього питання призвело до усвідомлення ідеї нерозривності та наявності динамічної структури, утвореної внаслідок взаємовпливів суб'єкта та об'єкта в контексті соціальної взаємодії. Також була досліджена проблема вираження філософсько-правових властивостей злочинності у суспільних відносинах. Внаслідок чого було виявлено взаємний вплив у процесі зіткнення злочинності з суспільством, злочину та суспільства на різних рівнях: біолого-фізіологічному, економічному, соціологічному та онтологічному. Було усвідомлено онтологічну суть злочинця і дисгармонійного суспільства, які розглядаємо як онтологічні хвороби буття. Філософський вихід із ситуації, що склалася, слід шукати у трансцендентальному світі, де перебувають цінності та сенси. Лише знаючи сенс існування людини і суспільства, можна побачити перспективу

конструктивного напрямку оздоровлення цих онтологічних хвороб.

Для практичного подолання феномена злочинності в контексті філософсько-правових, соціально-філософських та антропологічних інтенцій були досліджені різні конкретні методи та загальні зауваги щодо реальних дій у напрямі подолання злочинності. Усвідомлюючи масштаби факторів, що впливають на існування злочинності, пропонуємо основні напрями для впливу та виправлення – до стану гармонійного функціонування, серед них є: політично-економічна ситуація в країні, психолого-соціологічну ситуація в суспільстві та онтологічна аксіологічно-антропологічна глибина людської особистості.

ПІСЛЯМОВА

У монографії здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукової проблеми, що виявилось у пізнанні з позиції сучасної філософсько-правової парадигми феномена злочинності. Здійснене дослідження дало змогу сформулювати низку висновків.

Неоднорідність і багатогранність явища злочинності як об'єкта дослідження вимагає від науковця застосування мультиаспектного комплексного підходу. З одного боку, потрібно максимально використовувати дослідження, які стосуються емпіричного виміру цього феномена, а саме: результати вивчення соціологів, психологів та інших представників емпіричних наук, а з іншого – розглядати злочинність і у філософсько-правовому вимірі, оскільки за відсутності якогось із компонентів спотворюватиметься розуміння суті досліджуваного явища. Лише завдяки його комплексному вивченню дослідник збагне внутрішню сутність явища, головні причини виникнення, закономірності функціонування, зрештою, способи боротьби з ним та запобігання йому.

Вплив умисла та свідомості на правову чи протиправну діяльність особи визначальний. Саме умисел залежить від вольової, емоційної та інтелектуальної складових особистості. Водночас свідомість є явищем більш неоднорідним, багатогранним і, зрештою, до кінця невивченим. Така багатогранність є результатом її тривалої еволюції, внаслідок чого людина пристосовувалася до часто змінюваних умов свого існування. Внаслідок у людини існує тісний зв'язок між свідомістю, підсвідомістю та надсвідомістю. Власне, принцип бінарних опозицій, який є у

глибинних структурах людського ества, і належить раннім етапам людської еволюції. Він допомагає людині схопити головне в реальності, яка викликає зацікавлення. З іншого боку, цей же принцип лежить в основі абсолютизації кожного з полюсів взаємозаперечних ідей, спричинюючи жорстке обстоювання певної позиції, що має і позитивний, і негативний ефекти. І якщо негативний ефект полягає в явищі нетерпимості до всього, що є відмінним від вибраної позиції, то позитивний – виражається в існуванні феномена імперативу і, зокрема, у моральній та правовій сфері вибору таких імперативів, дотримання їхнього виконання у практичному житті, незважаючи часто навіть на зовнішній спротив життєвих обставин.

Урахування духовної складової людської особистості є надзвичайно важливим у вивченні причин злочинності. Адже гносеологічні концепції аналізу цього феномена залежать від розуміння онтологічної структури злочину, від антропологічної перспективи простору, в якому скоюють злочин. Власне, духовно-аксіологічний пласт є головною силою векторизації багатогранної людської особистості в напрямі узгодження, суголосності з цивілізаційно-трансцендентним виміром буття.

Можна говорити про певну діалектичність явища злочинності. Воно, з одного боку, подібне у різних країнах, а з іншого – часто має специфічні риси з уваги на ментальні відмінності в країнах. Масштаби злочинності у конкретній країні залежатимуть, попри різноманітні економіко-соціальні чинники, і від культурного виміру, котрий часто є зовнішнім виявом більш глибоких процесів конкретного етносу. Відмінність у світосприйнятті європейської чи американської культури, з одного боку, та японської – з іншого, значною мірою ґрунтується на різному домінуванні півкуль головного мозку у процесі сприйняття,

структуризації інформації і, зрештою, побудови внутрішнього світу на рівні і особистості, і на загальнонаціональному.

Для ментальності американського суспільства характерно те, що головну функцію виконує ліва півкуля, яка відповідає за логічне мислення, аналітичне розчленування досліджуваної реальності на частини, вироблення та протиставлення антитез, а в поведінковому вимірі ця ж півкуля є причиною такого підходу до реальності, де переважає активна зміна реальності та векторизація уваги на майбутнє. Водночас для японського суспільства характерна перевага правої півкулі і, відповідно, їм властиві цілісне сприйняття реальності значною мірою за допомогою образного мислення, прагнення більше до консенсусу, ніж до суперництва, пріоритет групи перед індивідом. Результатом такої культурної відмінності цих різних народів є значна відмінність у кількості злочинів таких знакових країн. Ось чому масштаби злочинності значною мірою залежать від установок населення щодо дотримання закону. Причому існує гендерна відмінність – жінки є більш законслухняні, ніж чоловіки, а їхня схильність до девіантної поведінки є удвічі меншою, ніж у чоловіків. Також люди старшого віку більше дотримуються закону, ніж представники інших вікових категорій.

Філософсько-правовий вимір криміналізації і окремого індивіда, і соціуму можна збагнути лише у результаті застосування антрополого-екзистенційного підходу до цього феномену. Адже людина є водночас і сильною істотою, закоріненою в метафізичних сферах буття, і слабкою, на котру можуть часто впливати різноманітні чинники іманентного буття. Власне, процес декриміналізації буде тоді успішним, коли, з одного боку, у суспільстві створюватимуться на різноманітних рівнях (правовому,

економічному, соціальному) такі умови, які зменшуватимуть можливість скоїти злочин. З іншого боку, не можна підходити до процесу декриміналізації лише з прагматичного погляду, намагаючись зменшити рівень злочинності і зовсім залишаючи поза увагою ту чи іншу частину людської особистості, закорінену у вищих сферах буття, коли людину поважають лише з огляду на те, що вона є людиною. Тому дуже важливо не тільки застосовувати прагматичні методи для зменшення злочинності, а й діяти відповідно до переконання: кожна людини гідна поваги і має право на існування перспективи реалізації сенсу свого буття. Тому заходи щодо декриміналізації, крім негативного відтінку зупинити злочинність сприятливими для цього методами, повинні також мати і позитивне спрямування, а саме: надання тим, хто скоїв правопорушення, можливості реабілітації перед суспільством. Такий важливий метод декриміналізації ґрунтується на визнанні «закоріненості» глибини людської особистості у вищих сферах буття і визнанні у людини її гідності, того, що вона завжди зможе знайти в собі сили змінити власне життя.

Злочинність – явище, яке завжди перешкоджало становленню і правової та демократичної держави, і формуванню громадянського суспільства. Причиною цього є те, що правова та демократична держава не є сприятливим середовищем для існування злочинності. Власне, верховенство права у країні унеможливорює різноманітні зловживання у владних структурах. В іншому випадку представники злочинних структур, завдяки існуванню корумпованих чиновників, можуть значно послаблювати нормальне функціонування державного організму аж до підкорення державного апарату своїм цілям. За такого розвитку подій про демократичну та правову державу не

може йтися, як не може функціонувати громадянське суспільство.

Вивчаючи суб'єкт та об'єкт злочину в межах дослідження проблеми соціальних детермінант злочинності, потрібно пам'ятати про застосування комплексного підходу. Оскільки протиставлення об'єкта та суб'єкта може бути лише відносним, вони існують у діалектичній єдності, впливаючи один на одного. Причому точка їхнього контакту постійно зміщується або в бік суб'єкта, або в бік об'єкта.

Унаслідок зіткнення злочинності та суспільства між злочинцем і суспільством відбувається взаємовплив на різних рівнях – соціологічному, біолого-фізіологічному, онтологічному та аксіологічному. З одного боку, злочинець є продуктом конкретного суспільства, а з іншого – його протиправні діяння впливають на соціум: від фізичного рівня і завершуючи онтологічно-аксіологічним. Нормалізувати стосунки правопорушника та соціуму, перебуваючи лише на позиціях визнання емпірично-іманентних цінностей, доволі проблематично. Нова перспектива у цих взаємовідносинах, яка відкривала б шлях не взаємної деструкції, а креативної конструктивності, можлива лише в тому разі, якщо вийти за межі визнання цінностей лише іманентного виміру буття. Тільки тоді, коли пріоритетними стануть цінності трансцендентного виміру буття, можна досягнути значного успіху в нормалізації стосунків індивід-соціум. Лише усвідомлюючи сенс існування світу, місце людини, тієї скінченної, але розумної істоти, можна, врешті-решт, побачити той шлях, який веде спочатку до зменшення злочинності, відтак до гармонізованого буття на індивідуальному та суспільному рівнях.

Подолати злочинність можна лише в тому разі, коли цей процес здійснювати комплексно. І злочинність, і

людська особистість та суспільство побудовані на реляційних зв'язках людських суб'єктів. Усі ці феномени самі собою мають доволі складну структуру. Саме тому акцент на оздоровлення політико-економічної ситуації у країні, психолого-соціологічної ситуації в суспільстві, онтологічно-аксіологічної складової ціннісного виміру суспільства є пріоритетними напрямками у подоланні розвою злочинності. На нашу думку, в українській перспективі саме корупція є одним із найважливіших чинників активізації процесів, які продукують середовище, поживне для поширення злочинності. Якщо корумпованість перебуває ще на початковому рівні, то економіка поступово припиняє виконувати свою функцію в суспільстві – підтримування стабільного та захищеного становища стосовно його членів. Натомість, унаслідок нецільового використання державних коштів в економічному вимірі, потрібно щораз більше ресурсів залучати для підтримки економічних зв'язків. У випадку, коли корупція прогресує, простежується значне розбалансування економіки, виявом чого є сповільнення економічного розвитку, яке згодом може призвести до його зупинення. У такому середовищі припиняє діяти принцип нормальної конкуренції, як і принцип справедливості: внаслідок того, що одні несправедливо уникають сплачування податків, у казні бракує податкових коштів і, відповідно, весь тягар «лягає» на тих, хто їх платить. Після якоїсь межі останні вимушені «тінізувати».

У перспективі цього стає зрозуміло, що першочерговим завданням у справі боротьби зі злочинністю мало б бути подолання корупції. Оскільки остання, з одного боку, розбалансує економіку країни, а з іншого – намагається нейтралізувати силові структури для максимальної реалізації своїх меркантильних інтересів. У разі успішності дій корупціонерів держава стає напівпаралізованою. Це

призводить до погіршення соціально-економічного становища населення, зміни його ціннісних орієнтацій, що часто супроводжують почуттями зневіри та безвихідності. Останні часто стають каталізаторами того, що людина обирає злочинний шлях. Коли ж держава зуміє подолати корупцію, то чимало з описаних негативних наслідків не виникатимуть. Крім того, і на державному, і на загальносоціальному, індивідуальному рівнях буде перспектива прогресу в бік побудови правової та демократичної держави, створення громадянського суспільства і перспектива реалізації сенсу життя кожної особистості такого суспільства.

Морально-етичний та екзистенційно-аксіологічний виміри у боротьбі зі злочинністю є надзвичайно важливими. Так, поведінку злочинця завжди оцінюють, порівнюючи її з певними моральними нормами. Це доводить, з одного боку, наскільки ці виміри вкорінені в людську природу, а з іншого – наскільки тісною з тими вимірами є правосвідомість. Тому морально-етичний рівень людського буття стане останньою твердиною, яка завжди стоїть на шляху розвитку злочинності в різних її виявах. Іншими словами, за будь-яких несприятливих для нормального існування людського соціуму умов, чи то економічна криза, чи різноманітні соціальні потрясіння, народ, цінності якого закорінені в цьому вищому вимірі, завжди зможе подолати натиск злочинності, яка саме в моменти державної слабкості й процвітає.

Ось чому піклування про духовний вимір українців є ще одним із важливих пріоритетних напрямів протидії злочинності на території держави. Річ у тому, що навіть при значній корумпованості будь-якого суспільства саме ті люди, яким близькі ідеали духовного виміру, є найміцнішими моральними твердинями проти різноманітних

деструктивних суспільних процесів. І тут не йдеться про відірваність від реальності та певні розумові спекуляції, а про екзистенційно-фундаментальні речі. Бо ті, хто цінує ідеали трансцендентно-аксіологічного виміру, є тими, хто всерйоз сприймає слова про існування спільного блага і те, що кожному членові суспільства потрібно прагнути до його примноження. Саме тому в перспективі боротьби зі злочинністю існує велика потреба, щоб якомога більше членів суспільства визнали ці цінності, жили за ними, адже суспільство, яке матиме певну критично-межову в позитивному сенсі цього слова кількість таких індивідів, зможе мінімізувати рівень злочинності. Щобільше, суспільство, у якому таких носіїв цінностей буде дуже багато, може здійснити й еволюційний стрибок.

Це ідеальне суспільство, передбачене багатьма мислителями, ще поки не є матеріалізованим в іманентному вимірі. Проте силою розумного передбачення можна зрозуміти, яким є суспільство, у котрому всі його члени справді живуть за морально-етичними ідеалами, суспільство, де панує справедливість, мир, любов і злагода. І тому складно уявити, щоб у такому суспільстві злочинність як явище мала сприятливе середовище для існування.

СПИСОК ВИКОРСИТАНИХ І РЕКОМЕНДАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азаров Д. С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження) : [монографія] / Д. С. Азаров. – К.: Атіка, 2007. – 304 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2007. – 288 с.
3. Антонов А. Д. Теоритические основы криминализации [Электронный ресурс] / А.Д.Антонов. – Режим доступа : <http://www.k-press.ru/bh/2002/2/rantonov/rantonov.asp>
4. Апостол Павел. Первое послание к коринфянам / Апостол Павел // Новый Завет. – Почаев: Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2009. – 1216 с.
5. Аронсон Джошуа. Влияние «стереотип-угрозы» на успешность прохождения стандартизированных тестов студентами университета /Аронсон Джошуа, Клод М. Стил, Мойзес Ф. Салинас, Майкл Джей Лустина // Общественное животное. Исследования / под ред. Э.Аронсона. – СПб. : Прайм-еврознак, 2003. – Том 2. – С. 187–205.
6. Базалук О. А. Философия образования в свете новой космологической концепции : [учебник] / О. А. Базалук. – К. : Кондор, 2010. – 458 с.
7. Байтин М. И. Вопросы общей теории государства и права. Problems of General Theory of State and Law / М. И. Байтин. – Саратов : СГАП, 2006. – 398 с.
8. Бартол Курт. Психология криминального поведения / Курт Бартол. – М. : Олма-Пресс, 2004. – 352 с.
9. Бачинин В. А. Достоевский : метафизика преступления (художественная феноменология русского протомодерна) / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. – 412 с.

10. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 1093 с.
11. Бачинин В. А. История западной социологии : [учебник] / В. А. Бачинин, Ю. А. Сандулов. – СПб. : Лань, 2002. – 384 с.
12. Бачинин В. А. Морально-правовая философия / В. А. Бачинин. – Харьков : Консум, 2000. – 206 с.
13. Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2001. – 308 с.
14. Бачинин В. А. Трансцендентная реальность / В. А. Бачинин // Теология, социология и антропология литературы (вокруг Достоевского). – К. : ДУХ І ЛІТЕРА (Серия «Теология»), 2012. – С. 43–97.
15. Бачинин В. А. Философия права / В. А. Бачинин. – Харьков : Консум, 2002. – 368 с.
16. Бедь В. В. Юридична психологія / В. В. Бедь. – К. : МАУП, 2004. – 433 с.
17. Бенеш Гельмут. Психологія : dtv-Atlas / ред., пер. В. О. Васютинський. – К. : Знання-Прес, 2007. – 510 с.
18. Бергер Петер. Личностно-ориентированная социология / Петер Бергер, Бриджит Бергер, Рэндалл Коллинз ; [пер. с англ. В. Ф. Анурина]. – М. : Академический проект, 2004. – 608 с.
19. Бергсон А. Непосредственные данные сознания. Время и свобода воли / Анри Бергсон. – Лн. : ЛКИ, 2010. – 226 с.
20. Берк Е. Суспільний договір, зобов'язання та права людини // Консерватизм : антологія / Едмунд Берк ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Простір, Смолоскип, 2008. – С. 214–221.
21. Берк Л. Развитие ребенка / Лаура Берк. – СПб. : Питер, 2006. – 1056 с.
22. Бибахин В. В. Введение в философию права / В. В. Бибахин. – М. : ИФ РАН, 2005. – 345 с.
23. Бігун В. С. Людина в праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема / В. С. Бігун // Проблеми філософії права : Тези доповіді на «круглому столі» на тему «Актуальні проблеми філософії права» (м. Київ, 25 березня 2003 р.), Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Том І. – 2003. – С. 126–128.
24. Блэкборн Р. Психология кримінального поведіння / Р. Блэкборн. – СПб. : Питер, 2004. – 496 с.

25. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.
26. Бойко А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки / А. М. Бойко. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 380 с.
27. Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности / Н. В. Витрук. – М. : Норма, 2008. – 448 с.
28. Вовк В. М. Бівалентність римської правової дійсності : [монографія] / В. М. Вовк. – Полтава : Полтавський літератор, 2011. – 352 с.
29. Гарасимів Т. З. Девіантна поведінка особистості : філософсько-правовий вимір : [монографія] / Т. З. Гарасимів. – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – 524 с.
30. Геворгян В. М. Организованная преступность в США / В. М. Геворгян. – Москва : Наука, 1980. – 168 с.
31. Гегель Георг Вільгельм Фрідріх. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. з нім. Р. Осадчука та П. Кушніра]. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.
32. Герасіна Л. М. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : [монографія] / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Харків : Право, 2009. – 358 с.
33. Герриг Р. Психология и жизнь / Р. Герриг, Ф. Зимбардо. – СПб. : Питер, 2004. – 955 с.
34. Герцензон А. А. Квалификация преступлений / А. А. Герцензон. – М. ; Горюриздат, 1947. – 96 с.
35. Гільдебранд Д. Етика / Д. Гільдебранд. [пер. с нем. А. И. Смирнова]. – СПб. : Алетейя, 2001. – 569 с.
36. Готтфредсон Майкл. Загальна теорія злочину / Майкл Готтфредсон, Тревіс Герші. – Харків : Акта, 2000. – 323 с.
37. Гошовський В. С. Юридична освіта як основа правової системи України / В. С. Гошовський // Правовий тиждень : щотижнева інформаційно-правова газета. – 2008. – № 29(102). – 15 липня. – С. 226–232.
38. Гупта Д. К. Тероризм та політичне насильство як їх розуміти / Д. Гупта, К. Діпак ; [пер. з англ. Н. Гайдукевич]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2010. – С. 352–393.

39. Гьофнер Йозеф, Кардинал. Християнське суспільне вчення / Гьофнер Йозеф, Кардинал; [пер. з нім. С. Пташник, Р. Оглашений]. – Львів : Свічадо, 2002. – 304 с.

40. Данильян О. Г. Деякі аспекти організації та управління правовим вихованням / О. Г. Данильян // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2010. – Вип. 5. – С. 68–71.

41. Дворкін Д. «Змій спокусив мене, – і я їла»: провокування і створення злочину / Д. Дворкін // Філософія права / за ред. Джоела Фейнберга, Джулса Коулмена; [пер. з англ. П. Тарашук]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2007. – С. 481–494.

42. Дмитрієнко Ю. М. Актуальні аспекти української правосвідомості як категорії правознавства / Ю. М. Дмитрієнко // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг: зб. наук. пр. – Харків : ХДУХТ, 2007. – Вип. 2 (6). – С. 30–436.

43. Жигарев Е. С. Духовно-нравственный регресс в библейском изложении и его последствия (криминологический аспект) / Жигарев Е. С.; В. И. Петухов. – М. : ОЛМА-ПРЕС, 2006. – 192 с.

44. Злочини на ґрунті ненависті: новий кримінальний феномен світового суспільства / за заг. ред. Дж. Перліна, наук. ред. О. А. Мартиненко, Ю. Л. Белоусов. – Львів : Астролябія, 2011. – 524 с.

45. Иконникова Г. И. Философия права : [учебник] / Г. И. Иконникова, В. П. Лященко. – М. : Юрайт, 2011. – 352 с.

46. Ильин И. А. О правосознании / И. А. Ильин // Русская философия права : антология – СПб. : Алетея, 1999. – С. 426–431.

47. Ильин И. А. О сущности правосознания : [монография] / И. А. Ильин. – М. : Рарогъ, 1993. – 235 с.

48. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Общеучение о праве и государстве. – М. : Хранитель, 2006. – С. 180–510.

49. Калиновський Ю. Ю. Медійний вплив на процес формування правосвідомості та правової культури українського суспільства / Ю. Ю. Калиновський, С. Б. Жданенко // Грані. – 2005. – № 6. – С. 100–104.

50. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства : генеза та сучасність : [монографія] / Ю. Ю. Калиновський. – Харків : Право, 2008. – 288 с.
51. Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : [монографія] / А. Ф. Карась. – Київ ; Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
52. Кельзен Ганс. Чисте правознавство : з дод. : Проблеми справедливості / Ганс Кельзен ; [пер. з нім. О. Мокровольського]. – К. : Юніверс, 2004. – 496 с.
53. Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – СПб. : СГУ, 2011. – 528 с.
54. Кистяковский А. Ф. Исследование о смертной казни / А. Ф. Кистяковский. – Тула : Автограф, 2000. – 272 с.
55. Кістяківський Б. О. Суспільство та індивід. Методологічне дослідження / Б. О. Кістяківський ; [пер. із нім. В. Т. Сулим, О. В. Ільїн, Е. А. Шабайкович] ; наук. ред. М. П. Альчук. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 210 с.
56. Ковалев А. М. Принципы новой философии (идеи, размышления, гипотезы) / А. М. Ковалев. – М. : Современные тетради, 2006. – 327 с.
57. Козеллек Райнгарт. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Райнгарт Козеллек ; [пер. із нім. Володимир Швед]. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 436 с.
58. Козюбра М. І. Правовий закон : проблема критеріїв / М. І. Козюбра // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2-3. – С. 90–96.
59. Колаковський Л. Про колективну ідентичність / Лешек Колаковський // Мої правильні погляди на все: [пер із пол. С. Яковенка]. – К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 100–109.
60. Колаковський Л. Навіщо нам поняття суспільної справедливості? // Мої правильні погляди на все / Лешек Колаковський ; [пер. із пол. С. Яковенка]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 136–142.
61. Комлев Ю. Ю. Социологическое изучение преступности : анализ зарубежного опыта [Электронный ресурс] / Ю. Ю. Комлев // Вестник ВЭГУ : интернет-журн. – 2009. –

Вип. 4 (42). – С. 121–134. – Режим доступу :

<http://www.work.vegu.ru/vegu/vestnik/DocLib/4-42%20Комлев.pdf>

62. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів : навчальний посібник / М. Й. Коржанський. – К. : Атіка, 2007. – 592 с.

63. Коркунков Н. М. История философии права / Н. М. Коркунков. – М. : Красанд, 2011. – 440 с.

64. Коркюф Филипп Новые социологии / Филипп Коркюф ; [пер. с фр. Е. Д. Вознесенской, М. Ф. Федоровой] ; науч. ред. Н. А. Шматко. – М. : Институт социальной социологии. – СПб. : Алетейя, 2002. – 172 с.

65. Костюк А. Справедливість як європейське поняття / А. Костюк // Наукові записки Українського Католицького Університету. Число III. Серія : Філософія. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2012. – Вип. 1. – С. 195–206.

66. Криминология / под ред. Дж. Ф. Шели. – СПб. : Питер, 2003. – 864 с.

67. Криминологічна віктимологія : навчальний посібник / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.

68. Крисюк Ю. П. Соціальний та правовий порядок і стабільність суспільства : взаємозв'язки й взаємообумовленість / Ю. П. Крисюк // Право України. – 2007. – № 7. – С. 30–33.

69. Кунцман П. Філософія / П. Кунцман, Ф-П. Буркар, Ф. Відман. – К. : Знання-Прес, 2002. – 270 с.

70. Курило В. І. Криминологія : загальна частина (курс лекцій) : навчальний посібник / В. І. Курило, О. Є. Михайлов, О. С. Яра. – К. : Кондор, 2006. – 191 с.

71. Лафренье Питер. Эмоциональное развитие детей и подростков / Питер Лафренье. – СПб. : Прайм-еврознак, 2004. – 256 с.

72. Лебедев В. И. Психология и психопатология одиночества и групповой изоляции / В. И. Лебедев. – М. : Юнити-Дана, 2002. – 407 с.

73. Лейбниц Г. В. Сочинения : в 4-х т. / Г. В. Лейбниц ; ред., авт. вступ. статьи и примеч. И. С. Нарский. – М. : Мысль, 1983. – Т. 2. – 686 с.

74. Лейбниц Г. В. Труды по философии науки / Г. В. Лейбниц. – СПб. : Либроком, 2010. – 178 с.

75. Лерш Ф. Розуміння особи в психології / Филипп Лерш // Гуманістична психологія : антологія : навч. посіб. : в 3-х т. – Том 1: Гуманістичні підходи в західній психології ХХ століття / упор., наукові ред. Роман Трач (США), Георгій Балл (Україна). – К. : Університетське вид-во «Пульсар», 2001. – 252 с.
76. Лефрансуа Ги. Прикладная педагогическая психология / Ги Лефрансуа. – СПб. : Прайм-еврознак, 2007. – 576 с.
77. Лефрансуа Ги. Теории изучения. Формирование поведения человека / Ги Лефрансуа; перс англ. Т. Пешкова. – СПб.: Прайм-еврознак, 2003. – 352 с.
78. Лукашева Е. А. Человек, право, цивилизация: нормативно-ценностное измерение : [монография] / Е. А. Лукашева. – М. : Норма, 2009. – 384 с.
79. Лунеев В. В. Криминологическое прогнозирование / Криминология : [учебник] / В. В. Лунеев. – М., 2000. – 640 с.
80. Мадіссон В. В. Основи філософії приватного права : [навч. посібник] / В. В. Мадіссон. – К. : Школа 2004. – 144 с.
81. Майерс Д. Интуиция. Возможности и опасности / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 2010. – 272 с.
82. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 2011. – 800 с.
83. Максимов С. І. Методологічні основи правового виховання / С. І. Максимов // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. – 2010. – Вип. 5. – С. 52–58.
84. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : [навч. посібник] / Н. Ю. Максимова. – К. : Либідь, 2011. – 520 с.
85. Малахов В. А. Философия права : Формы теоретического мышления о праве / В. А. Малахов. – М. : Юнити-Дана, 2009. – 264 с.
86. Малая медицинская энциклопедия : в 6-ти т. – М. : Советская энциклопедия, 1991. – Т. I. – 560 с.
87. Мальцев Г. В. Нравственные основания права / Г. В. Мальцев. – М. : СГУ, 2008. – 552 с.
88. Мальцев Г. В. Социальные основания права / Г. В. Мальцев. – М. : Норма, 2007. – 800 с.
89. Мартиненко О. А. Протидія кримінальним проявам расизму силами МВС України: мовою фактів / О. А. Мартиненко // Злочини на ґрунті ненависті: новий кримінальний феномен світового суспільства. Науково-

практичне видання / за заг. ред. Дж. Перліна, наук. ред. О. А. Мартиненко, Ю. Л. Белоусов. – Львів : Астролябія, 2011. – С. 462–471.

90. Масаро Тоні М. Сором, культура і американське кримінальне право // *Філософія права / Масаро Тоні М. ; за ред. Джоела Фейнберга, Джулса Коулмена ; [пер. з англ. П. Тарашук].* – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2007. – С. 1076–1117.

91. Матвеева Ю. І. Правова визначеність та суддівське правотворення / Ю. І. Матвеева // *Наукові записки. Юридичні науки.* – К., 2010. – Т. 13. – С. 50–53.

92. Мережі і мережеві війни : майбутнє терору, злочинності та бойових дій / за ред. Дж. Арквілли, Д. Ронфельдта ; [пер. з англ. А. Іщенко]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 350 с.

93. Михайловский И. В. О религиозно-нравственных основаниях права / И. В. Михайловский // *Русская философия права / авторы составители А. П. Альбов, Д. В. Масленников, М. В. Сальников.* – Санкт-Петербургский университет МВД России. – СПб. : Алетей, 1999 – С. 253–319.

94. Михалкин Н. В. Философия права : [учебник] / Н. В. Михалкин, А. Н. Михалкин. – М. : Юрайт, 2011. – 400 с.

95. Морріс Н. Сучасна в'язниця : від 1965 р. і дотепер / Н. Морріс // *Оксфордська історія в'язниць : практика покарання в західному суспільстві / за ред. Норвала Морріса та Девіда Дж. Ротмена ; [пер. з англ. І. Яндола, В. Носенко, К. Кузьменкота].* – К. : Всесвіт, 2009. – С. 274–320.

96. Нагель Т. Рівне ставлення і компенсаторна дискримінація / Т. Нагель // *Філософія права / за ред. Джоела Фейнберга, Джулса Коулмена ; пер. з англ. П. Тарашук.* – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. – С. 606–616.

97. Нейл Дж. Смелзер. Проблеми соціології. Георг-Зімелівські лекції, 1995 / Дж. Нейл Смелзер ; [перекл. з англ. В. Дмитрук]. – Львів : Кальварія, 2003. – 128 с.

98. Нерсисянц В. С. Философия права : [учебник] / В. С. Нерсисянц. – М. : Норма-инфра, 1998. – 652 с.

99. Нерсисянц В. С. Философия права : [краткий учебный курс] / В. С. Нерсисянц. – М. : Норма, 2009. – 848 с.

100. Николаева Ю. В. Уголовное право. Общая часть [Электронный ресурс] / Ю. В. Николаева. – М. : Центр

дистанционных образовательных технологий МИ ЭМП, 2010. – Режим доступа : <https://online.muiv.ru/media/lib/books/ugolovnoe-pravo-obschaya-chast/xbook023/book/index/index.html>

101. Новая философская энциклопедия : в 4-х т. / Ин-т философии РАН ; гл. ред. В. С. Степин. – М. : Мысль, 2010. – Т. III. – 69 с.

102. Объект преступления // Энциклопедия уголовного права России. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravozor.ru/criminal-law/chapter-object-prestupleniya.html>

103. Оганян К. М. Социальная синергетика / К. М. Оганян, В.П.Бранский, А. К. Астафьев. – М.: Петрополис, 2010. – 192 с.

104. Ойзерман Т. И. Амбивалентность философии / Т. И. Ойзерман. – М. : «Канон +» РООИ «Реабилитация», 2011. – 400 с.

105. Папська Рада «Справедливість і мир». Компендіум соціальної доктрини Церкви. – Київ : Кайрос, 2008. – 549 с.

106. Парсонс Толкотт. О социальных системах / Толкотт Парсонс ; под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М. : Академический проект, 2002. – 832 с.

107. Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Эмоциональная психология / Л. И. Петражицкий. – М. : Либриком, 2011. – 328 с.

108. Петражицкий Л. И. Теория и политика права. Избранные труды / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Юридическая книга, 2011. – 1031 с.

109. Петрушенко В. Л. Філософський словник : терміни, персоналії, сентенції / В. Л. Петрушенко. – Львів : Магнолія, 2006, 2011. – 352 с.

110. Пирожков В. Ф. Криминальная психология / В. Ф. Пирожков. – М. : Ось-89, 2007. – 704 с.

111. Понятие и значение субъективной стороны преступления // Курс уголовного права : в 5-ти томах. – Том 1. Общая часть : учение о преступлении [Электронный ресурс] / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – М. : Зерцало, 2002. – Режим доступа : http://www.studyLaw.narod.ru/kursup1/kursup1_10_1.htm

112. Понятие состава преступления // Курс уголовного права : в 5-ти томах. – Том 1. Общая часть : Учение о преступлении [Электронный ресурс] / под ред. Н. Ф. Кузнецовой,

И. М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 2002. – Режим доступа : http://www.studyLaw.narod.ru/kursup1/kursup1_6_1.htm

113. Понятие субъекта преступления // Курс уголовного права : в 5-ти томах. – Том 1. Общая часть : учение о преступлении [Электронный ресурс] / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 2002. – Режим доступа :

http://www.studyLaw.narod.ru/kursup1/kursup1_9_1.htm

114. Райнгольд Цишпеліус. Філософія права / Цишпеліус Райнгольд. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.

115. Редлих С. М. Предпосылки совершения преступлений несовершеннолетними [Электронный ресурс] / С. М. Редлих, Л. И. Кундозерова, А. И. Савиных, Т. В. Базайкина. – Режим доступа :

http://www.rae.ru/fs/?section=content&op=show_article&article_id=7780473

116. Роджерс К. Вчитися бути вільним / Карл Роджерс // Гуманістична психологія : антологія : навч. посіб. : в 3-х т. – Том 1 : Гуманістичні підходи в західній психології ХХ століття / упор., наукові ред. Роман Трач (США), Георгій Балл (Україна). – К. : Університетське вид-во «Пульсар», 2001. – С. 37–59.

117. Розов Н. С. Природа преступности и механизмы криминализации общества / Н. С. Розов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – № 2. – С. 152–167.

118. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз ; [пер. із англ. О. Мокровольський]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.

119. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2011. – 713 с.

120. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 354 с.

121. Скрипник А. П. Моральное зло в истории этики и культуры / А. П. Скрипник. – М. : Политиздат, 1992. – 351с.

122. Сливка С. С. Філософія права : [навч. посібник] / С. С. Сливка. – К. : Атіка, 2012. – 356 с.

123. Современный психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – М. : АСТ ; СПб. : Прайм-еврознак, 2007. – 490 с.

124. Соколов Н. Я. Профессиональная культура юристов и законность : [учебное пособие] / Н. Я. Соколов. – М. : Проспект, 2011. – 160 с.

125. Сорокин П. А. Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / П. А. Сорокин ; вступ. ст., сост. и примеч. В. В. Сапова. – СПб. : Изд-во РХГИ, 1999. – 448 с.

126. Сорокин П. А. Социальная и культурная мобильность / П. А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество / сост., общ. ред. и предисл. А. Ю. Согомонов ; [пер. с англ. С. А. Сидоренко, А. Ю. Согомонов]. – М. : Политиздат, 1992. – С. 297–424.

127. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; сост., общ. ред. и предисл. А. Ю. Согомонов ; [пер. с англ. С. А. Сидоренко, А. Ю. Согомонов]. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.

128. Спиркин А. Г. Философия : [учебник] / А. Г. Спиркин. – М. : Юрайт, 2011. – 832 с.

129. Сумерки богов [Text] : сборник. Переводы / Ф. Ницше, З. Фрейд, Э. Фромм и др. ; сост., общ. ред. и предисл. А. А. Яковлева. – М. : Политиздат, 1990. – 398 с.

130. Сципион Сигеле. Преступная толпа / Сигеле Сципион. – М. : Институт психологии РАН, «КСП+», 1999. – 320 с.

131. Табачковський В. Г. Філософсько-антропологічне питання про сутність людини у координатах постмодерну / В. Г. Табачковський // Колізії антропологічного розмислу / В. Г. Табачковський, Г. І. Шалашенко, А. М. Дондюк, Н. В. Хамітов, Г. П. Ковадло, Є. І. Андрос. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2002 – С. 5–39.

132. Татаркевич В. Т. Історія філософії : в 3-х т. / В. Т. Татаркевич. – Львів : Свічадо, 1999. – Т. II. – 352 с.

133. Татаркевич В. Т. Історія філософії : в 3-х т. / В. Т. Татаркевич. – Львів : Свічадо, 2006. – Т. I. – 456 с.

134. Трубецкой Е. Н. Право и нравственность / Е. Н. Трубецкой // Русская философия права / авторы-сост. А. П. Альбов, Д. В. Масленников, М. В. Сальников. – Санкт-Петербургский университет МВД России. – СПб. : Алетейя, 1999. – С. 206–228.

135. Уэда К. Преступность и криминология в современной Японии : [пер. с яп. О. А. Белявской] / Кан Уэда ; под общ. ред.,

вступ. ст. Н. Ф. Кузнецовой и В. Н. Еремина. – М. : Прогресс, 1989. – 256 с.

136. Узарашвілі О. В епіцентрі гангстерських війн / Омар Узарашвілі. – Львів : Піраміда, 2001. – 200 с.

137. Умисел [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Умисел>

138. Философия права : курс лекцій : в 2-х т./ ред. М. Н. Марченко. – М. : Проспект, 2011. – Т. 1. – 560 с.

139. Философская антропология. Человек многомерный : [учебное пособие] / под. ред. С. А. Лебедева. – М. : Юнити-Дана, 2010. – 352 с.

140. Философская энциклопедия / В. Ф. Асмус, Б. Э. Быховский и др. ; под. ред. Ф. В. Константинова : в 5-ти т. – М. : Советская энциклопедия, 1970. – Т. V. – 742 с.

141. Философский энциклопедический словарь / редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.

142. Філософія права / за ред. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2009. – 208 с.

143. Філософія права / за ред. Джоела Фейенберга, Джулса Коулмена. – К. : Основи 2007. – 1254 с.

144. Франк С. Л. Государство и гражданское общество / С. Л. Франк // Русская философия права / авторьг-сост. А. П. Альбов, Д. В. Масленников, М. В. Сальников. – СПб. : Алетей, 1999 – С. 380–394.

145. Франкл В. Воля к смыслу / В. Франкл ; [пер. с англ. Д. Гурьева, Л. Суворовой]. – М. : Апрель-Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2000. – 368 с.

146. Фрейд Зигмунд. Психология бессознательного / З. Фрейд. – [2-е изд.]. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.

147. Фрейд Зигмунд. Психология бессознательного : сб. произведений / З. Фрейд ; сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. – М. : Просвещение, 1990. – 448 с.

148. Хвостов В. М. Общая теория права / В. М. Хвостов. – М. : Либроком, 2011. – 152 с.

149. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості : теорія та реальність : [монографія] / М. М. Цимбалюк. – К. : Атіка, 2008. – 288 с.

150. Чичерин Б. Н. Философия права / Б. Н. Чичерин. – М. : Либроком, 2011. – 344 с.

151. Шасте Р. Мультикультурна охорона правопорядку : стратегії охорони громадського порядку в багатоетнічному суспільстві / Р. Шасте, Д. Левін, Г. Вонг, А. Олсон // Злочини на ґрунті ненависті : новий кримінальний феномен світового суспільства ; науково-практичне видання / за заг. ред. Дж. Перліна, наук. редактори О. А. Мартиненко, Ю. Л. Белоусов. – Львів : Астролябія, 2011. – С. 83–97.
152. Шереги Ф. Є. Соціологія права. Прикладні дослідження / Ф. Є. Шереги. – СПб. : Алетейя, 2002. – 447 с.
153. Шопенгауэр А. Собрание починений : в 6-ти т. / Артур Шопенгауэр. – М. : Республика, 2011. – Т. 2. – 560 с.
154. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / К. Г. Юнг. – Львів : Астролябія, 2012. – 588 с.
155. Юридическая энциклопедия / под ред. Б. Н. Топорнин. – М. : Юристь, 2001. – 1272 с.
156. Юридическая психология : [хрестоматия] / сост. В. В. Романов. – М. : Юрайт, 2010. – 480 с.
157. Jones D. Understanding Criminal Behaviour. Psychosocial approaches to criminality / David W. Jones. – Canada : Willan Publishing, 2008. – 310 p.
158. Franko K. Globalization and Crime / Katja Franko Aas. – London : SAGE Publication Ltd, 2007. – 219 p.
159. Laudan L. Truth, Error, and Criminal law. An Essay in Legal Epistemology / Larry Laudan. – New York : Cambridge University Press, 2006. – 238 p.
160. May L. Crimes Against Humanity. A Normativity Account / Larry May. – New York : Cambridge Studies in Philosophy and Law, 2005. – 310 p.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Михайло Михайлович Цимбалюк
Богдана Богданівна Шандра

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА
ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННОСТІ:
СОЦІОКУЛЬТУРНІ РЕАЛІЇ**

Монографія

Опубліковано в авторській редакції

Підписано до друку 01.12.2016 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 14,76. Наклад 300 прим.

ТОВ «Ліга-прес», 79008, м. Львів, пл. Ринок, 43
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК №200 від 20.09.2000